

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

SÜLEYMAN HÜSNÜ PAŞA
TARİHÇİLİĞİ VE TAVAİF-İ TÜRK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Salim CÖHCE

HAZIRLAYAN
Hüseyin ZORLU

MALATYA 2018

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

SÜLEYMAN HÜSNÜ PAŞA TARİHÇİLİĞİ VE TAVAİF-İ TÜRK

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Hüseyin ZORLU
Y35151418

Prof. Dr. Salim CÖHCE
DANIŞMAN

Malatya 2018

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

**SÜLEYMAN HÜSNÜ PAŞA
TARİHÇİLİĞİ VE TAVAİF-İ TÜRK**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Y35151418

SALİM CÖHCE
DANIŞMAN

HÜSEYİN ZORLU
HAZIRLAYAN

Jürimiz 28/09/2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda bu Yüksek Lisans Tezini (oy birliği / ~~oy çokluğu~~) ile başarılı bulunarak Tarih Anabilim, Genel Türk Tarihi Bilim dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri üyelerinin	Adı soyadı	Ünvanı	İmzası
1.	<i>Salim Cöhce</i>	<i>Prof. Dr.</i>	<i>[İmza]</i>
2.	<i>Bahattin ASIMPA</i>	<i>(Dr. Öğr. Üyesi)</i>	<i>[İmza]</i>
3.	<i>Muhammed ZENGİN</i>	<i>(Dr. Öğr. Üyesi)</i>	<i>[İmza]</i>
4.			
5.			

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yönetim kurulunun.....tarih ve..... sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Salim CÖHCE danışmanlığında hazırladığım “**Süleyman Hüsnü Paşa Tarihçiliği ve Tavaîf-i Türk**” başlıklı bu tezdeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edildiğini ve Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını onurumla doğrularım.

Hüseyin ZORLU

ÖZET

Bu çalışmada Süleyman Hüsnü Paşa'nın hayatı, askerlik, eğitim, öğretim sahasındaki büyük hizmetleri ve Türkçülüğün uyanmasını sağlayan çalışmaları ile tarihçi kimliği üzerinde durulmuş ve Tarih-i Âlem'in yedinci bölümü olan Faslı Sabi'nin çevirisi usulüne uygun bir şekilde yapılmıştır. Tarih-i Âlem'de Türk Tarihine ayrılan bölüm "faslı Sabi (yedinci bölüm)Tavâif-i Türk" 160 sayfadan oluşmaktadır. Tarih-i Âlem'in muhteviyatı dikkate alındığında, o güne kadar yapılanın aksine, Türk Tarihinin ilk çağ kısmına çok sayfa ayrılmış olmasıdır. Öncelikle askeri okulların ders programlarını ve müfredatlarını yeniden düzenleyen ve bu programlara uygun tarih ve dil kitaplarını kaleme alan Süleyman Paşa'nın bu kitapları ile Türklük bilincinin uyanmasındaki etkisi ele alınmıştır. Ayrıca Süleyman Paşa'nın en önemli eseri Tarih-i Âlem adıyla kaleme aldığı Dünya tarihi kitabı geniş bir şekilde ele alınmış ve yazarın diğer eserleri hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Tarih-i Âlem, Türk Tarihi, Süleyman Hüsnü Paşa

ABSTRACT

In this study, Pasha Süleyman Hüsni's life, his devoted services on military, education, instruction field along with his studies for awakening of Turkism emphasised on his historian identity and it was translated in accordance with Turkish Eponomy (Tavaif-i Türk) Faslı Sabi method which is the seventh part of History of Universe (Tarih-i Âlem). In History of Universe, the part assigned for Turkish Eponomy (Faslı Sabi)(the seventh part) consists of 160 pages. When the context of History of Universe is taken into consideration, on the contrary to have been made until then, so many pages is allocated for the First Age of Turkish History. In associated with General Süleyman's writings which primarily regulated schedules and curriculums of military schools and adapted history and language books for this program, the effect of awakening of Turkishness Consciousness is approached. Additionally, the most substantial study of pasha Süleyman, History of Universe (Tarih-i Âlem) is dealt widely and there was given information about his other studies.

Key words: History of Universe, Turkish History, Pasha Süleyman Hüsni

İÇİNDEKİLER

KABUL ONAY	i
ONUR SÖZÜ	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
ÖNSÖZ	viii
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

(SÜLEYMAN HÜSNÜ PAŞA)

A. SÜLEYMAN HÜSNÜ PAŞA’NIN KİŞİLİĞİ	7
a. Askeri Kişiliği	7
b. Siyasetle İlgisi	8
c. Eğitimci Yönü	10
B. ESERLERİ	11
a. Ders Kitapları	11
aa. Tarih-i Âlem	11
ab. Mebâni’l İnşâ	12
ac. İlm-i Sarf-ı Türkî	12
b. Dinî Eserleri	13
ba. İrâde-î Cüz’iye Risalesi	13
bb. İlm-i Hâl-i Kêbir	14
bc. İlm-i Hâl-i Sagir	14
c. Hatırat Türü Eserleri	14
ca. Hiss-i İnkılâb	14
cb. Umdetül-Hakayık	15
cc. Hûlâsâ-i Vukûat-ı Harbiye	15
d. Basılmamış Eserleri	15
da. Temellük-i Arâzi Layihası	15
db. Hitta’i Irakiye Layihası	15
dc. “Basıma Hazır” Durumda Kalan Eserleri	16

II. BÖLÜM

(SÜLEYMAN HÜSNÜ PAŞA'NIN TARİHÇİLİĞİ)

A. TARİH ANLAYIŞI	18
B. TARİH-İ ÂLEM	19
C. TARİH-İ ÂLEM'EYÖNELİK ELEŞTİRİLER	22
a. Ahmet Cevdet Paşa	22
b. Namık Kemal	22
D. TARİH-İ ÂLEM'İN KAYNAKLARI	23
a. Tarih-i Âlem'in Cem ve Te'lifine Mevaz olan Kitaplar	23
b. Tarih-i Âlem'in Hîn-i Cem'i ve Te'lifinde Müracaat Olunan Kitapların Başlıcaları	24

III. BÖLÜM

(FASLI SABÎ)

A. TAVÂİF-İ TÜRK	26
a. Tatar Hanlarının Zikri	27
b. Moğol Hanlarının Zikri	28
c. Oğuz Han'ın Hükümeti	29
d. Oğuz Han'ın Turanve Hindistan Taraflarına Hücumu	31
e. Oğuz Han'ın İran ve Suriye Mısır Havalisine Hücumu	31
g. Cenûb Hunlar (Türkler)i	38
h. Garbî Hunlar	41
ı. Abtaliyat Yağud Hiyatlı Türkleri	48
i. Şark Türkleri	50
j. Garb Türkleri	67
k. Hazar Türkleri	78
l. Macarlar Yahud Hungaralarve Bulgarlar	81
m. Paçınak Türkleri	86
n. Uzlar ve Ulahlar	89
o. Tâtârlar	89
oa. Şark Tâtârları (Tupa Tâtârları)	90
ob. SiyanpiTâtârları	91
nc. YinoçîTâtârları	93

od. Cucan Yahûd Avâr Tâtârları	93
B. HÛLÂSA	104
SONUÇ	114
BİBLİYOGRAFYA	116
EKLER	119
DİZİN	121

ÖNSÖZ

Tarihi yapan milletler vardır, yazan milletler vardır. Türkler en eski çağlardan bu yana tarihi yapan milletlerin başında gelir. Bu bağlamda İslam öncesi dönemde Türk tarih yazıcılığına dair pek fazla bir şey bulunmamaktadır. Mevcut bilinenlerin büyük çoğunluğu sözlü edebiyat ürünleri olarak kalmışlar zamanla destanî ve mitolojik unsurlar haline gelmişlerdir. Ancak İslamî döneme geçişle birlikte Müslüman Arap ve Fars tarihçilerini örnek alan Türklerin genel İslam tarihi çerçevesinde bir takım eserler meydana getirdiği bilinmektedir. Ancak bunların da pek azı Türklerle ilgili doğrudan bilgi veren tarih kaynakları hüviyetinden öteye bir anlam taşımamaktadır. Buna rağmen IX. ve XIX. yüzyılları arasında Türk Tarihi'yle ilgili sayılabilecek ve bu doğrultuda yazılmış pek çok kaynak mevcuttur.

Yukarıda işaret edildiği şekilde bunların tamamına yakını İslam tarih yazıcılığı çerçevesinde yazılmış eserlerdir. Bunun dışında çağdaş tarih yazıcılığına örnek sayılabilecek ilk araştırma Mustafa Celaleddin Paşa tarafından meydana getirilmiş olan "Eski ve Modern Türkler" adlı eserdir. Bu usûlde ikinci çalışma; Şıpka kahramanı Süleyman Hüsnü Paşa'ya aittir. Süleyman Hüsnü Paşa çok değerli bir komutan olduğu kadar aynı derecede bir eğitimci ve tarih araştırmacısı olarak temayüz etmiştir. Nitekim onun Tarih-i Âlem adıyla meydana getirdiği eski çağ dünya tarihi muhtevi eserinin yedinci kısmı 160 sayfa halinde Türk tarihine ayrılmış bulunmaktadır. Bu çalışmada aynı zamanda cumhuriyeti kuracak kadronun zihni yapısını şekillendirecek olan Tarih-i Âlem'in faslı sabi (Yedinci kısım) bölümü bu çalışmanın konusunu teşkil edecektir. Esasında Süleyman Hüsnü Paşa'nın bu gayreti onun harp okulları komutanlığı yaptığı sırada Türk subayında milli şuuru uyandıracak ders kitabına duyulan ihtiyacı tespit etmesiyle başlar. İşte Tarih-i Âlem böyle bir zarurete binayen kaleme alınmıştır. Süleyman Hüsnü Paşa bu eseri meydana getirirken batıdaki araştırmaların yanında doğu klasiklerini de kullanmak suretiyle Türk entelektüel hayatına doğrudan nüfuz edecek bir araştırma eseri kazandıracaktır ki bu husus mümkün olduğunca ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu çalışma esnasında benden değerli görüşlerini esirgemeyen ve bir kısım kaynaklara ulaşmamda yardımcı olan danışmanım ve hocam Prof. Dr. Salim Cönce'ye şükranlarımı arz ederim.

HÜSEYİN ZORLU

KISALTMALAR

Bkz.	: Bakınız
nşr.	: Neşreden
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
C.	: Cilt
yy.	: Yüzyıl
Ed.	: Editör
Çev.	: Çeviren
vs.	: Vesaire

GİRİŞ

Dünyada, köklü bir geçmişe sahip milletlerin başında Türkler gelmektedir. Zira Dünya Tarihi'nin akışını, her dönemde etkileyen tek millet Türklerdir.¹ Batılı milletlerin ortaya çıkışından çok önceleri Türkler, dünyamızın en büyük sahnesini teşkil eden Eurasia'nın her döneminde büyük bir rol oynamışlardır.² Türklerin anavatanı Orta Asya'dır. IX. yüzyıldan itibaren Orta Asya'da yaşayan Türkler; nüfus fazlalığı, mera yetersizliği, su kıtlığı ve daha başka nedenlerden dolayı dünyanın farklı bölgelerine göç etmeye başlamışlardır. Bu göçlerin en önemlisi batı yönünde olmuştur. Batı yönünde gerçekleşen göçler sonucu XI. yüzyılda Anadolu Türkleşmiş ve daha sonra Avrupa içlerine kadar yayılmışlardır. XX. Yüzyıla gelindiğinde ise Türkler, dünyanın birçok farklı bölgesine dağılmışlardır. Avustralya'dan Brezilya'ya kadar, dünyanın her tarafında, bugün Türk vardır.³ Bu sebeple Türklerin Tarihi'ni yazmak çok zor bir iştir. Çok eski zamanlardan bu yana siyasî sahnede görülen Türkler'in Bengütaşlarını ve arkeolojik buluşları saymazsak, Selçuklulara kadar kendi tarihlerini anlatan çok az eser bırakmışlardır. Dolayısıyla bu dönem tarihlerini, başta Çin kaynakları olmak üzere kendileriyle her zaman temasta olan İran, Lâtin, Hind, Bizans ve İslâm-Arap kaynaklarından faydalanarak yazmak mümkündür.

Türklerde tarih yazıcılığı İslâm kültür çevresine girdikten sonra gelişmeye başladı. Bilhassa Türk tarihinin Selçuklular döneminde bu tür eserleri görmek mümkündür. Ancak bu eserler ya monografya tarzında, ya da İslâm Tarihi anlayışı çerçevesi içinde ortaya konulmuşlardır. İlhanlılar çağında, tarih anlayışı ve tarih yazıcılığı biraz daha değişik bir biçimde kendini göstermekte ve bilhassa Türk tarihinin İslâm öncesi dönemlerine ait bilgilerin de bulunduğu, zamanın tarih uzmanlarınca hazırlanan ve Reşid-ed-din Tabib'in kaleme aldığı Câmî-üt Tevârih bu dönemde ortaya çıkmaktadır. Osmanlı döneminde ise tarih anlayışı üç merhaleden geçerek gelişmiştir. İlk zamanlarda II. Murad devrinde Yazıcıoğlu Ali'nin çalışmalarını saymazsak, devletin kuruluşundan Tanzimat'a kadar geçen birinci

¹ Salim Cönce, **Bahattin Ögel ve Türk Tarihi Çalışmaları**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1980, s. 1-11.

² Laszlo Raşonyi, **Tarihte Türklük**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1993, s. 1.

³ Abdullah Karahisarlı, "*Tarihte Türk Milleti*", **Turan Stratejik Araştırmaları Merkezi Dergisi** 1/1, (Kış 2009), s. 7.

aşamada ümmet tarih anlayışına göre hazırlanan İslâm Tarihi ortak bir kültür vasıtası olarak kabul edilmiş, bunda da Dünya Tarihi'nin olaylarına yer verilmediği gibi İslamliyetin ortaya çıkmasından önceki Türk Tarihi'ne ve Türklerin İslâm Tarihinin gelişmesindeki hizmetlerine de temas edilmemiştir. Üstelik anlatılan tarihi olaylar usûl yönünden objektif olmaktan uzak ve hikâyeye tarzından da öteye gitmemekteydi.

Tanzimatla başlayan ikinci aşamada medreseler dışında devlet eliyle kurulan okullarda Osmanlı Devleti'nin ve hanedanının tarihi de okutulmaya başlanmış, fakat Osmanlılardan önceki Türk Tarihi ihmal edilmiştir. Bu dönemin tarih anlayışı Osmanlı halkını ortak değerlere kavuşturmaktan başka bir amaca yönelmediği gibi müfredata konulan eserler de ilmi usullere dayanılarak hazırlanmamıştır.⁴

Osmanlı tarihçiliği sahası, az gelişmişliğinin yanı sıra disiplinlerarası çalışmalara da kapalı kalmasıyla da dikkat çekmektedir.⁵ Hâlbuki bu sırada Avrupalı Doğu Araştırmacıları Genel Türk Tarihi üzerinde çalışmakta ve önemli neticelere varmakta idiler. Orhun Yazıtları'nın okunuşu, Türk'ün karanlıklar içindeki geçmişi unutulmuşluktan kurtulup aydınlığa kavuşmak üzereydi.

Batılı bilginlerin bu çalışmalarının XIX. yy. sonlarına doğru aydınlarımız tarafından Osmanlı toplumuna yansıtılması ve bunun için enstitüler ve derneklerin kurulması, dergilerin çıkartılmaya başlanması, Osmanlı tarih anlayışının üçüncü aşaması olan ve Birinci Meşrutiyet'ten Cumhuriyet dönemine kadar süren devri meydana getirmektedir.⁶ Milliyetçilik hareketi ile milli tarih ve milli dil sahasındaki araştırmaların gelişmesiyle başlamıştır.

Tanzimat'tan sonra edebiyatımızda sadeliğe doğru bir meyil başlamış bulunuyordu. Şinasi'den itibaren bazı şairlerimiz dilimizi sadeliğe doğru götürürken Ziya Paşa da “Şiir ve İnşa” makalesinde hakikî şiirin halk arasında yaşamakta olduğunu açık bir surette anlatmaktadır. Türk Milliyetçiliğinin en önemli şahsiyetlerden birisi de şüphesiz Ahmet Vefik Paşa'dır. Lehçe-i Osmanî adlı meşhur lügatini yazdığı vakit dünyada Türk dilinin varlığını ve bu dilin farklı lehçelerinin bulunduğunu da açık bir şekilde anlatmaktadır. Merhum Ali Suavi de Türk dili ve tarihi ile uğraşmış, dikkate şayan fikirler serdetmiştir. Mustafa Celâleddin Paşa da

⁴ Salim Cöhce, s. 5.

⁵ Selçuk Akşin Somel, “İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı Döneminde Türkcülük ve Ulusal Kimlik İnşası”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar Dergisi**, S.22 (Güz 2005), s. 185.

⁶ Salim Cöhce, s. 5.

1869'da "Eski ve Modern Türkler" adıyla Fransızca bir eser yazmıştır. Asya'da doğarak 1847'de İstanbul'a gelmiş Süleyman Efendi 1882'de meşhur Çağatay lügatini neşretmiştir.

Millî tarihimizi ilk defa yazarak okullarımızda okutan ve millî bilincin uyanmasına önemli bir hizmette bulunan Süleyman Paşa'dır. Sultan Abdülaziz zamanında umumî bir tarih yazmakla görevlendirilen Süleyman Paşa bu vazifeyi hakkı ile başarmıştır. Tarih-i Âlem adıyla yazmış olduğu eser Türk subaylarının Türkçü duygu ve düşüncelerle yetişmelerini amaç edinen Süleyman Paşa'nın harb okulunda okutulmak üzere yazdığı eserlerinin Türk milliyetçiliği açısından en kıymetlisi Tarih-i Âlem'di.⁷ 993 sayfalık eserin 383. sayfasından 543'üncü sayfasına kadar olan kısmı Türk tarihine ayırmıştır.⁸

Yazar Türkler hakkında vermiş olduğu malûmatın Ebûlgazi Bahadır Han'ın Şecere-i Türkisî, Mirhand ve Beyzavi Tarihleri, Herbelot'un Şark Kütüphanesi ile De Guignes'in Hunlar tarihinden⁹ almış olduğunu kaydetmektedir. Süleyman Paşa efsanevi devri, Oğuz Han efsanesini anlattıktan sonra Doğu Hunlarına geçmektedir. Bundan sonra Batı Hunları yani Atilla Hunları on üç sayfa olarak izah edilmekte ve sıra ile Eftalitler, Doğu Göktürkleri, Batı Göktürkleri, Hazerler, Macarlar, Bulgarlar, Paçınaklar, Uzlar, Ulahlar, Tatarlar, Topalar, Sien-Pi'ler, Avarlardan bahsedildikten sonra on yedi sayfalık bir özet yapılmaktadır.¹⁰ Tatar, Moğol, Hun, Macar ve Bulgarların başka başka adlar almalarına rağmen aynı Türk kökünden geldikleri savunulmuştur. Fakat ne yazık ki Süleyman Paşa bu Tarih-i Âlem'inde Osmanlı imparatorluğu çağına kadar ulaşamamıştır.¹¹

Süleyman Paşa, Türk tarihinden saygı ile bahsederken, Türk Milleti'nin kahramanlıklarını da dile getirmiştir. Paşa bu eserinde ilk defa Türklerin kökeni ve ana yurtları hakkında önemli bilgiler verdi.¹² Süleyman Paşa'nın yazmış olduğu bu tarih kitabı ondan sonra unutulup gitmemiştir. Onun değerli talebelerinden olan Ali

⁷ Hüseyin Namık Orkun, **Türkçülüğün Tarihi**, Ankara, 1977, s. 54

⁸ Fethi Tevetoğlu, **Süleyman Paşa**, Ankara 1988, s. 98

⁹ Eserin adı Tarih-i Âlem'in kaynaklar bölümünde verildiği şekilde belirtilmiştir. Eserin özgün bibliyografyası; Joseph de Guignes, Histoire generale des Huns, Turcs, Mogols et autres Tartares occidentaux avant et apres Jesus Christ et Jusqu'a present, Paris 1756-1758, 4 c.; , Geniş bilgi için bkz., Erol Özbilgen, s. 367-371.

¹⁰ Hüseyin Namık Orkun, s. 55.

¹¹ Fethi Tevetoğlu, s. 102.

¹² Süleyman Hüsni Paşa, **Darbe ve Muamma**, İstanbul 2011, s34.

Tevfik Bey, İdadî ve Mekteb-î Mülkiye coğrafya hocası iken Fezleke-i Tarih-i Umumî adlı bir eser yazmıştır (1309). Burada hocasının eserinden mülhem olarak 223 sayfalık bu küçük eserin on üç sayısını Türklere ayırmıştır.¹³ 1908’de II. Meşrutiyet’in ilan edilmesiyle, her türlü fikrin açıklanması ve örgütlenmesi için serbest bir ortam oluşmuştur.¹⁴ Tanzimat’la birlikte gelişen “Millet-i hâkime” fikri, II. Meşrutiyet yıllarında Türkçülüğe dönüşmüştür.¹⁵

II. Meşrutiyet döneminde, Türkçülük akımı içinde Batılı bilginlerin incelemelerine dayanılarak Genel Türk Tarihi yazılmış ise de, bu çalışmalar faydalı olmakla beraber, esaslı bir şekilde teşkilatlanmadan yürütülmeleri, en önemlisi devlet tarafından benimsenerek öğretim programlarına alınmamaları neticesinde istenildiği gibi başarılı olmamış ayrıca aydın kesimi dışına da çıkmamıştır.

İşte M. Kemal Atatürk’ün tarih anlayışının da temelini teşkil eden bu dönem aydınlarının çalışmaları neticesinde elde edilen bilgiler, millî tarih denemeleri millî mücadele esnasında ve cumhuriyetin ilk devirlerinde, manevi kuvvetimize çok büyük bir destek olmuştur. Bu bilgilerin tesirlerini millî mücadele sırasındaki cemiyetlerin çalışmalarında gördüğümüz gibi, Erzurum ve Sivas Kongreleri tartışmaları ile bu toplantılarda alınan kararlarda da görmek mümkündür.¹⁶ Türkçülük, diğer akımlara oranla daha geç ortaya çıkmasına rağmen Millî Mücadele’nin başarıya ulaştırılması ve Cumhuriyetin örgütlenmesinde rol oynayan en büyük fikir akımıdır.¹⁷ Türkçülük akımını kendine rehber olarak kabul eden aydınlar, Türkiye üzerinde bağımsız bir devletin kurulması için elden gelen tüm gayreti göstermeleriyle yeni Türk devleti, kurulmuştur.¹⁸

¹³ Hüseyin Namık Orkun, s. 54.

¹⁴ Ali Rıza Saklı, “Osmanlı Döneminde Türk milliyetçiliği”, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı, **Akademik Bakış Dergisi** S.33 (Kasım-Aralık 2012), s. 6.

¹⁵ Yahya Kemal Taştan, “Balkan Savaşları ve Türk Ulusçuluğunun Doğuşu”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, XI/2 (Kış 2012), s. 9.

¹⁶ Salim Cöhce, s. 6vd.

¹⁷ M. Hakan Özçelik, “Yusuf Akçura’nın Üç Tarz-ı Siyaset’ Makalesi Üzerine Düşünceler”, **İstanbul Aydın Üniversitesi-Anadolu Bil Meslek Yüksek Okulu Dergisi**, S.38 (2015), s. 12

¹⁸ Mehmet Koçer, “Osmanlı Devleti’nde Türkçülük Akımının Ortaya Çıkması”, **Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları Dergisi**, S.3 (2003), s. 13.

I. BÖLÜM (SÜLEYMAN HÜSNÜ PAŞA)

Süleyman Hüsnü 9 Ekim 1838 yılında İstanbul'un Molla Gürâni Mahallesi'ndeki baba evinde dünyaya gelmiştir. Babası Anadolu'dan gelme, şekerçi esnafından Es'seyyid Mehmed Halid Efendi'dir. Süleyman Hüsnü, Muhtelif "Mekatib-i İbtidâiye"de ve Darül Maârif'de ilköğrenimini tamamladıktan sonra, bir süre Bayazıd Cami-i Şerifi'nde Mudurnulu İsmail Efendi'den dersler almıştır. 1853'te Maçka'daki Askeri İ'dâdi Mektebi'ne girerek öğrenimini başarı ile sürdüren Süleyman Hüsnü, 1856'da Mekteb-i Fünun-i Harbiye-i şâhane'ye naklolunmuş ve 1859'da Harb okulunu bitirerek teğmen rütbesiyle mezun olup ordu saflarına katılmıştır.¹ Bosna, Hersek, İşkodra bölgelerinde subaylık yapmıştır.² Süleyman Paşa 1862'de yüzbaşı rütbesine yükselmiş ve 1864-1866 yılları arasında İstanbul'da çeşitli askerî vazifelerde bulunmuştur.³

1867'de Girit isyanını bastırması ve yarbaylığa yükselmiştir. 1872'de tuğgeneral, 1873'te Askeri Okullar Nazırı olmuştur. 1876'da ferikliğe yükselmiştir.⁴ Ferik Korgeneral veya Kor-or general idi. (1901'de birinci ferik=Orgeneral rütbesi ihdas edilerek Feriklik iki dereceye ayrıldı).⁵1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinde Balkan Ordusu komutanı, Temmuz-Eylül 1877;Serdar-ı Ekrem olarak Eylül 1877-1878 tarihleri arasında Başkumandanlık yapmıştır.⁶

1877'nin temmuz ayında Rus orduları Tuna nehrini geçerek Balkan dağları üzerindeki Şıpkı geçidini ele geçirmek üzere harekâta geçer. Bu geçidi aşacak olurlarsa önlerine Edirne ve İstanbul'a kadar bir engel kalmayacaktı. Bunun üzerine Süleyman Paşa birliklerini deniz yoluyla Dedeoğaç'a nakletti. Ve oradan Şıpkı Geçidi'ne yürüdü. Burada çok şiddetli çarpışmalar oldu. Artık Müşir (Mareşal) rütbesini almış bulunan Süleyman Paşa, harekâtı başarı ile yönetti. Ancak onun gösterdiği kahramanlık, Türk Ordusunun yenik düşmesini önleyemedi.

¹ Fethi Tevetoğlu, **Süleyman Paşa**, Ankara 1988, s. 1.

² Süleyman Hüsnü Paşa, s. 33.

³ Fevziye Abdullah, "*Süleyman Hüsnü Paşa ile Namık Kemal'in Münasebat ve Muhaberatı*", **Türkiyat Mecmuası**, S.11,(1954), s.131.

⁴ Süleyman Hüsnü Paşa, s. 33.

⁵ Yılmaz Öztuna, **Bir Darbenin Anatomisi**, İstanbul 1987, s.23.

⁶ Sinan Kunalalp, **Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922)**, İstanbul 1999, s. 122.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın feci sonuçları halk arasında büyük ümitsizlik doğurmuştur. Devlet büyük toprak kayıplarına katlanmış, milletin güven duyguları bir hayli sarsılmış, iç sıkıntılar ve çöküntüler bir kat daha artmıştı.⁷

Süleyman Hüsnü Paşa hükümet aleyhinde kışkırtıcı faaliyetlerde bulunduğu gerekçesiyle meclisin dağıtıldığı gün tutklanmasına karar verildi. Paşa'nın bundan sonraki mücadelesi 6 Temmuz 1878'de başlayıp 2 Ocak 1879'daki karar oturumuyla yaklaşık beş buçuk ay kadar devam eden ve kırk sekiz oturum süren yargılanması sebebiyle yasal haklarını arama ve kendini savunmayla geçti.

“Askerlik görevi yönünden çeşitli başarısızlıklar töhmetiyle yargılanarak siyasi suçlamalardan sarfi nazar edilmesi dikkat çekicidir. Sonunda ömür boyu sürgün cezasına çarptırıldı ve askerlikten tard edildi. İkamete mecbur olmak üzere 16 Haziran 1879'da vardığı Bağdat'a sürüldü. İlk eşi 1876'da ölen Süleyman Hüsnü Paşa Bağdat'a annesi ve iki kızıyla birlikte gitti. Oğlu Mehmet sami, Beşiktaş Askeri Rüştüyesi'nde yatılı kaldı.

Beş yıl kadar sonra burada ikinci eşi Sariha ile evlendi ve bu evlilikten 1889'da kızı Mediha dünyaya geldi. İlk zamanlar maaş alamadı. 3000 altınlık birikimini Yahudi banker elinde heder etmiş olan Süleyman Hüsnü Paşa'ya 1882'de 75 lira gibi zamana için yüksek bir emeklilik maaşı bağlandı.

Vaktini layihalar ve çeşitli eserler yazmakla geçirdi. Affa uğrayıp iâde-i itibar edileceği ümidiyle ayakta kaldı ve 7 Ağustos 1892'de elli dört yaşındayken kısa bir hastalıktan sonra vefat etti. Bağdat'ta Musa Kazım Camii yakınındaki Ebu Yusuf Mescidi haziresine defnedildi. Son yıllarda mezar taşının yerinde olmadığı tesbit edilmiştir.”⁸

Süleyman Hüsnü Paşa'nın, eğitim ve öğretim sahasında büyük hizmetleri olmuştur. Fakat ona asıl ününü sağlayan, Türk millî şuurunun uyanmasını sağlayan çalışmalarıdır. Süleyman Paşa, askerî okulların programlarını düzenledikten sonra, bu okullarda okutulacak ders kitabı bulmakta zorluk çekmişti. Yabancı eserlerden yapılacak çeviriler, Türkler hakkında iftiralar ve asılsız bilgilerle doluydu. Bu kitapların ders kitabı olarak okutulması imkânsızdı. Süleyman Paşa bunun üzerine ders kitaplarını da kendisi yazmak zorunda kaldı. Din bilgisi, Türkçe ve Tarih kitaplarını kaleme aldı. Süleyman Paşa'nın en önemli eseri Tarih-i Âlem'dir.⁹

Dil ve tarih eğitiminin milli ruhu uyandırmak için en önemli araç olduğunu vurgulayan, tarih derslerinin milli amaca göre düzenlenmesi ve milli eserlere

⁷ Fahir Armaoğlu, **19. yy. Siyasi Tarihi**, İstanbul 2017, s.581.

⁸ Kemal Beydilli, “Süleyman Hüsnü Paşa”, **DİA XXXVIII**, s. 91 vd..

⁹ Süleyman Hüsnü Paşa, s. 33.

dayanılması gerektiğini belirten odur.¹⁰ XIX. yy. dan günümüze kadar gelmiş Türk aydınlarının düşünceleri üzerinde Süleyman Paşa'nın büyük rolü olmuştur. Ziya Gökalp, şöyle demektedir. “Daha on beş yaşında iken Ahmed Vefik Paşa'nın Lehçe-i Osmani'si ile Süleyman Paşa'nın Tarih-i Âlem'i ben de Türkçülük temayüllerini doğurmuştu.”¹¹

Süleyman Paşa, Türkçe dil bilgisi kitabı olarak kaleme aldığı eserinin adını da Sarf-ı Türkî koymuştur. Bu kitaba Cevdet Paşa gibi Sarf-ı Osmanî, Kavaid-i Osmaniye adını vermemiştir. Süleyman Paşa bu husutaki kanaatini Talim-i Edebiyat-ı Osmaniye namıyla bir kitap neşreden Recaizade Ekrem Bey'e yazdığı bir mektupta açıkça meydana koydu. Bu mektupta diyor ki;

Osmanlı edebiyatı demek doğru değildir. Nasıl ki lisanımıza Osmanlı lisanı ve milletimize Osmanlı milleti demek de yanlıştır. Çünkü Osmanlı tabiri yalnız devletimizin adıdır. Milletimizin ünvanı ise yalnız Türk'tür. Binaenaleyh (bundan dolayı) lisanımız da Türk Lisanıdır. Edebiyatımız da Türk edebiyatıdır.¹²

sözleriyle dile getirmiştir.

A. SÜLEYMAN HÜSNÜ PAŞA'NIN KİŞİLİĞİ

a. Askeri Kişiliği

Osmanlı ordusunda Harbiye Mektebi'ni bitirenlere “mektepli”, mesleğe “er” olarak başlayıp belirli süre başarılarla geçen bir askerlik tecrubesinden sonra subay olana da “alaylı” denilirdi. Mektepliler ise iki kısımdır: “Erkan-ı Harb” (Kurmaya) sınıfından olanlar ve piyade, topçu süvari, levazım gibi temel öğrenim sınıfından gelenler diğerleri.

Süleyman Hüsnü Paşa mektepli ama Erkan-ı Harb sınıfından değildi. Ancak askeri bilgisi derin olmamakla beraber pek azim sahibidir.¹³ Becerikli ve tuttuğunu koparıcı idi.¹⁴ Komuta yeteneği kendi emsallerine göre üstün sayılır; yaptıkları

¹⁰ Fethi Tevetoğlu, s. 5.

¹¹ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, Ankara 1923, s. 29.

¹² Ziya Gökalp, s. 24

¹³ Erol Özbilgen, **Osmanlı'nın Balkanlardan Çekilişi Süleyman Hüsnü Paşa ve Dönemi**, İstanbul 2006, s.271.

¹⁴ Süleyman Kocabaş, **29 Mayıs 1876 Darbesinin İçyüzü**, İstanbul 2011, s. 61.

bunların kanıtıdır. Komuta ettiği orduyu az çok etkin ve saldırı maksatlı bir biçimde kullanmağa çalışmıştır ki o sıralarda görülemeyen bir durumdur.

Askerlik hayatında en fazla başarılı olduğu Hersek kolordusu Kumandanlığı sırasında edindiği deneyimlere dayanarak bu bölgede yürütülecek stratejik ve taktik harekâta dair bazı önemli değerlendirme ve önerileri olmuştur. Fırka, kolordu, ordu kumandanı ve hatta ordular grubuna umum kumandan olarak bulunduğu dönemlerde emir ve kararlarında stratejik harekât birimi olarak tabur düzeyindeki birlikleri esas almıştır. Seraskerlik ile yazışmalarında, Divan-Harb'deki savunmalarında ve savaş anılarını kaleme aldığı Umdetü'ül Hakayık'da yaptığı stratejik açıklamalarında taraflar arasındaki kuvvet dengelerini hep tabur düzeyinde yapmaktadır. Serdar-ı Ekrem Abdulkerim Nadir Paşa'nın bütün korunaklı yerlerin güçlendirilmesi ve "kesin savunma" yapılması hakkındaki planına kumandanlar arasında yalnız Süleyman Paşa karşı çıkmıştır. Plevne savaşları sonrasında korunaklı yerlerin eski stratejik önemlerinin kalmadığının anlaşılması Süleyman Paşa'nın iyi bir stratejist olduğunu göstermektedir.

Süleyman Hüsnü Paşa'nın yirmi beş yıllık askerlik hayatının önemli kısmı, imparatorluğun hemen hemen her tarafında patlak veren isyan ve savaşlarda geçmiştir. Böylece miralay rütbesine kadar askerlik deneyimini Hersek, Girit ve Yemen'deki hizmetleri sırasında tabur düzeyindeki askeri birliklerle yürütülen dağ ve çete savaşlarından edindiği anlaşılmaktadır. Süleyman Paşa'ya ilk ödül, teşekkür için huzura çıktığında padişah tarafından hediye edilen "murassa bir enfiye kutusu" dur.

Süleyman Paşa'ya Sırbistan Savaşı'ndaki üstün hizmetlerinden dolayı Birinci rütbeden Mecidi Nişanı verilmiştir. Eski Zağra'daki başarısından dolayı Padişah Süleyman Paşa'yı "bir altın kılıç, bir müzehheb sancak ve bazı özel hediyeler" vermek biçiminde ödüllendirmiştir. Dördüncü kez Huzur'a çıktığında kendisine devletin en yüksek ödülü ve nişanı olan "birinci rütbeden Nişan-ı Osmanî" verilmiştir.¹⁵

b. Siyasetle İlgisi

Siyasî kişiliğinin oluşmasında başlangıç diyebileceğimiz "Yeni Osmanlılar Cemiyetine" girişine, çocukluk ve gençlik arkadaşı Namık Kemal'in aracılık etmiştir.

¹⁵ Erol Özbilgen, s. 271-290.

Devrin görgü tanığı Ebüzziya Tevfik'in verdiği bilgilere göre, 1865 Haziranının bir Pazar günü 6 genç (Reşat, Nuri, Mehmet, Ayetullah, Refik ve Namık Kemal Beyler) Yeniköy'de Ahmet Bey'in yalısında bir araya gelerek 'Yeni Osmanlılar' adıyla anılan bir "İnkılap Cemiyeti" kurmuşlardı.¹⁶ Namık Kemal bu grubun en önemli düşünürüydü.¹⁷ Süleyman Paşa ile Namık Kemal'in münasebeti çocukluk çağlarında başlar; Süleyman Paşa, Ebüzziya Tevfik'e gönderdiği bir mektubunda Kemal için "Mekteb Şerikim idi" demektedir.¹⁸

Süleyman Paşa'nın kendi çağdaşı bazı edebiyatçılar ve düşünürlerle birlikte Türkçülüğü düzenli olarak kurmağa çalıştıkları konusunda edebiyat araştırmalarında ve ders kitaplarında bir ekip çalışması yapmışçasına birbirini destekleyip, tamamlayan bilgilere rastlanır. Örneğin tarihsel noktadan hareket eden "Bütün Türklük" düşüncesinden ayrı olarak dil yolundan gidilerek yapılan çalışmalar da Süleyman Paşa'nın Ahmet Vefik Paşa'yı izlediği ya da Türk Milliyetçiliğinin esasını kurmaya çalışan bir grup aydın içinde yer aldığı ileri sürülebilir.¹⁹

Abdülhamid devri, yasaklamalara rağmen Türkçülüğün ilk nüvelerinin şekillenmeye başladığı devir olmuştur.²⁰ Ziya Gökalp; Ahmet Vefik Paşa'nın "Lehçe-î Osmanî", Süleyman Paşa'nın "Tarih-i Âlem" isimli kitaplarından çok etkilenmiş ve onları Türkçülüğün babaları olarak nitelendirmiştir.²¹ Şıpka Kahramanı Süleyman Paşa "Tarih-i Âlem", "Esmâ-yı Türkiyye" ve "Sarfı Türkî" adlı kitapları ile tarih ve dil sahasında ilmi Türkçülüğün temellerini atmıştır.²²

Süleyman Paşa'nın Türkçülüğü ve genellikle eğitim ve öğretim sahasında önemli hizmetleri, "Cemiyet-i Tedrisiye-yi İslamiye" üyeliğinde ve özellikle askeri mektepler nazırlığında görülmüştür.²³ Süleyman Paşa'nın kurduğu öğretmen yetiştiren "Menşe-i

¹⁶ Süleyman Kocabaş, **Sultan Abdülaziz ve I. Meşrutiyet Tarihi**, İstanbul 2001, s. 83.

¹⁷ Çağla Gül Yesevi, "Türk Milliyetçiliğinin Evrimi", **Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi**, IV/2 (1954), s. 77.

¹⁸ Fevziye Abdullah, s. 131.

¹⁹ Erol Özbilgen, s. 293vd.

²⁰ Rıdvan Akin, "İkinci Meşrutiyet Türkçülüğünün İdeolojik ve Politik Boyutları", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi**, S.3 (2003), s. 17.

²¹ Yavuz Çilliler, "Modern Milliyetçilik Kuramları Açısından 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu Fikir Akımları", **Akademik İncelemeler Dergisi**, S.10/2 (2015), s. 59.

²² Necmettin Hacıeminoğlu, "Ziya Gökalp'te Turan Fikri", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, S.23 (1979), s. 215.

²³ Yusuf Akçura, s. 48.

Muallimin” okulunun yüksek kısmına “Edebiyat-ı Türkiye” bölümü açmasını, Türkçülük açısından bilinçli ve düzenli bir davranış başlattığına kanıt olarak ileri sürülmektedir.²⁴

c. Eğitimci Yönü

Süleyman Hüsnü Paşa, asıl mesleği olan askerlik yanında eğitimle de yakından ilgilidir.²⁵ Onun eğitim ve öğretim sahasında önemli hizmetleri, “Cemiyet-i Tedriseye-yi İslamiye” üyeliğinde ve özellikle askerî mektepler nazırlığında görülmüştür. Abdülaziz devrinde askerî mektepler nazırı, yalnız harp okullarına değil, bunlara talebe yetiştiren askerî idadilerle (lise), askerî rüştiyelere de (ortaokul) bakardı. Süleyman Paşa’nın nazırlığı zamanında, askerî mektepler nazırlığı, mülkiye mektepleri nazırlığı demek olan maarif nazırlığı derecesinde öneme sahipti.²⁶ Süleyman Hüsnü Paşa’nın komutanlığı döneminde Harbiye Mektebi’nde disipline büyük önem verilmiş, disiplinsizlik yapan öğrenciler hemen alaya çıkarılmıştır. Ders programlarına yeniden bir düzen getirildiği gibi, yine bu dönemde Harbiye Mektebi’nde gösteri-tatbikat kıt’aları da teşkil edilerek askerî eğitimlerde manevralara önem verilmeye başlanmıştır.²⁷ Askerî müfredata kültürle ilgili derslerin konması ve Fransızca öğrenilmesi gibi düzenlemelerde bulunur. Birçok ıslahat ve reformun öncüsü olmuştur.²⁸ Hayatı boyunca hep yeni eserler üretmeye çalışmıştır.

Süleyman Hüsnü Paşa’nın en önemli eseri Tarih-i Âlem’dir. Bu eseri yazmasını Hüseyin Avni Paşa askerî okullar için istemiştir. Umumî tarih olarak yazılan eserde; Türk tarihinin sadece ilkçağ bölümü yazılmış ve dağıtılmıştır. Ortaçağ ve Yeniçağ bölümleri Süleyman Paşa’nın vefatı nedeniyle yazılamamıştır.

Türk Tarihi üzerinde olduğu kadar Türk dili üzerinde de çalışmalar yapmıştır. Sarf-ı Türkî adıyla Türkçe bir gramer yazdı.²⁹ Bir kavim, ulusal dilini sevmeye, edebiyatını bu dille inşa etmeye başladığı anda, kurtuluşa giden yolda önemli bir mesafe almıştır. Dilden sonra tarih gelir. Bir kavim, tarihin en eski kaynaklarına

²⁴ Erol Özbilgen, s.298.

²⁵ Mehmet Akif Duman, “*Belâgat Anlayışının Süleyman Paşa ile Yaşadığı Değişimin “Söz” ve “Kelime” Arasındaki Fark Üzerinden Max Black Algısında Sonlandırılan “İdeal Dil” ile Mukayesesi*”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.14 (Haziran 2015), s.33.

²⁶ Yusuf Akçura, s. 48.

²⁷ Zekeriya Türkmen, “*Sultan II. Abdülhamit Döneminde Mekteb-i Harbiye-i Şahane*”, **IV. Uluslararası Osmanlı İstanbul’u Sempozyumu Bildirileri**, (İstanbul 20-22 Mayıs 2016), (Ed. F. M. Emecen-A. Akyıldız-E. S. Gürkan), İstanbul 2016, s.935.

²⁸ Mehmet Akif Duman, s. 333.

²⁹ Süleyman Hüsnü Paşa, s. 33vd..

ulaşarak ulusunun ilk gelişme atılımlarını duyarsa, kaybetmiş olduğu ruhu yeniden bulmuş olur.³⁰

Dil ve tarih eğitiminin milli ruhu uyandırmak için en önemli araç olduğunu vurgulayan, tarih derslerinin milli amaca göre düzenlenmesi ve milli eserlere dayanılması gerektiğini belirten odur.³¹

Süleyman Hüsnü Paşa memleket eğitimi konusundaki görüşlerini antitez görünümünde iki aksiyom üzerine oturtmağa çalışır. Bunlardan ilkinde göre “Okumak ve yazmak ilim ve irfandan sayılmaz” Çünkü insan düşüncesini anlatmak ve inandırmak için nasıl konuşması gerekli ise yokluğunda durumunu anlatmak için yazmak ve okumak zorundadır. Yazı ile durumunu ve düşüncesini anlatamayan insanlar “dilsiz” benzeri sakat sayılacakları gibi gerçekleri çok güzel anlatan güçlü kalem sahipleri de iyi konuşmacı sayılırlar.

İkincisi: Din İlimleri ve Ona başlangıç olan Arapça bilmek eğitimden sayılmaz. Çünkü “Din ilimleri öğrenmek isteyenleri Allah bilgisinde eğitmek ve yönlendirmek için özel bir derstir.” Süleyman Paşa’ya göre hatta Fıkıh da bu kategori içinde kalır. Diğer taraftan Süleyman Paşa “İşte iki temel kural bilindikten sonra, bilim, sanat, teknik ve eğitim kavramlarından anladığım, şu geçici âlemde iyileşmek için eğitimi gereken bilimler olduğu sanırım anlaşılıyor” diyerek pozitif bilimlerin gerekliliğini anlatmaktadır.

B. ESERLERİ

Süleyman Paşa eski bir halk dilinde söylendiği gibi “kılıç ve kalem sahibi askerî erkândandır.”³² İyi yetişmiş, bilgili, disiplinli ve sorumluluk sahibi bir şahsiyet olan Süleyman Hüsnü Paşa, aynı zamanda birçok eserin de mimarıdır.³³

a. Ders Kitapları

Süleyman Paşa ders kitabı olarak 3 eser yazmıştır. Bunlar:

aa. Tarih-i Âlem

Süleyman Paşa’nın en önemli eseri Tarih-i Âlem’dir.³⁴ 993 sayfalık eserin 383. sayfasından 543’ünce sayfasına kadar kısmı Türk tarihine ayırmıştır.³⁵ Süleyman Paşa başlıca Davids’e ve diğer Batılı yazarlara dayanarak İslam öncesi Türklere ait

³⁰ Ziya Gökalp, **Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak**, İstanbul, 2004, s:107.

³¹ Fethi Tevetoğlu, s. 5.

³² Erol Özbilgen, s. 313-347.

³³ Kemal Beydilli, s. 91.

³⁴ Süleyman Hüsnü Paşa, s. 33.

³⁵ Hüseyin Namık Orkun, s. 55.

bir bölümü modern Türk Tarihçiliğinde ilk kez içine alan ve 1876 da yayınlanan bir dünya tarihinin yazarı idi.³⁶

1876 yılında yayınlanan genel tarih kitabının önemi, ilk kez erken Türk tarihi ve mitolojisinin ilk çağdan başlayarak üzerinde uzun sayfalar boyunca durmasıdır.³⁷

ab. Mebâni’l İnşâ

Mebâni’l İnşâ iki cilt olarak tertiplenip basılmıştır.³⁸ Osmanlı Edebiyat kurallarını bildiren bir eserdir.³⁹ Askerî mesleği yanında birde edebiyatçı cephesi bulunan Süleyman Paşa’nın Mebâni’l İnşâ (I-II, İstanbul 1288-1289) adlı eseri oldukça zengin ve kapsam bakımından geniştir. Terim karşılıkları tam oturmamış da olsa Batı retorığının birçok konusu Türk Edebiyatına kazandırılır. Mebâni’l İnşâ da kendisinden önce yazılmış kitaplardan daha fazla Türkçe örneklere yer verilmiştir. Edebi bilgileri geniş bir çerçevede içinde ele alan ilk kitap olma özelliğini taşıyan eser, örnekler bakımından zengindir.⁴⁰ Süleyman Paşa eserin dibâce kısmında Mebâni’l İnşâ’yı Serasker Hüseyin Avni Paşa’ya sunarken kitabın oluşturulması sırasında yararlandığı Arapça Meselü’s-Sair ve İzâhü’l-Meâni, Farsça Menâzirü’l-İnşâ ve Fransızca Emil Lefrank’ın literatürünü kullandığını da açıklamaktadır.

Münşeat kitaplarının yazımında öteden beri Arapça ve Farsça kaynaklar kullanılmaktadır. Bu bağlamda Mebâni’deki ayrıcalık, ilk kez Doğu ve Batı kaynaklarının birlikte kullanılmasıdır.⁴¹

ac. İlm-i Sarf-ı Türkî

Süleyman Paşa tarafından, Türkçe dil bilgisi olarak yazılmış bir eser olup dokuz bölümden oluşmaktadır.⁴²

Kaleme aldığı eserinin adını da Sarf-ı Türkî koymuştur. Fakat bu kitaba Cevdet Paşa gibi Sarf-ı Osmanî, Kavaid-i Osmaniye (Osmanlıca Kuralları) adını vermedi.

³⁶ Bernard Lewis, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Ankara 2004, s. 343.

³⁷ Emre Yıldırım, “Türkiye’de Milliyetçilik ve Milli Kimlik: Türkçülüğün Keşfi ve Ulus-Devletleşme Sürecinde Türk Milli Kimliği”, **The Journal Of Academic Social Science Studies**, S.28 (2014), s..77.

³⁸ Erol Özbilgen, s. 354.

³⁹, Efe Aydın, “Süleyman Hüsnü Paşa’nın Tarih Anlayışı”, **Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi**, S.9 (2004), s. 210.

⁴⁰ Mehmet Akif Duman, s. 333 vd.

⁴¹ Erol Özbilgen, s. 355 vd.

⁴² Süleyman Hüsnü Paşa, **İlm-i Sarf-ı Türkî**, Ankara 2006,s.5.

Çünkü lisanımızın Türkçe olduğunu biliyordu. Ve Osmanlıca namıyla üç lisandan mürekkep (oluşmuş) bir dil olmayacağını anlamıştı. Süleyman Paşa bu husustaki kanaatini Talim-i Edebiyat-ı Osmaniye namıyla bir kitab neşreden Recaizade Ekrem Bey'e yazdığı bir mektupta açıkça meydana koydu. Bu mektupta: *“Osmanlı edebiyatı demek doğru değildir. Nasıl ki lisanımıza Osmanlı lisanı ve milletimize Osmanlı milleti demek de yanlıştır. Çünkü Osmanlı tabiri yalnız devletimizin adıdır. Milletimizin ünvanı ise yalnız Türk'tür. Binaenaleyh(bundan dolayı) lisanımız da Türk Lisanıdır. Edebiyatımız da Türk edebiyatıdır”*⁴³ diyerek görüşlerini açıklamıştır.

b. Dinî Eserleri

Süleyman Paşa'nın dinî konularda yazmış olduğu 3 eseri vardır. Bunlar:

ba. İrâde-î Cüz'îye Risalesi

Süleyman Paşa'nın henüz kolağası iken “Arapça ve din ilimleri icâzetnâmesi” aldıktan sonra Arapça'dan çevirdiği ilk yapıtıdır. İslam Felsefesine dair bir yapıttır. Süleyman Efendi Akkirmâni Mehmet Efendi'nin Risalesinden seçip çevirdiği Kelam ve Tasavvufta yer alan ünlü “İrâde-î Cüz'îye” sorunu konusunda tanınmış ülemânın fikir, kanaat ve yorumlarını sekiz bölümde şöyle düzenlenmiştir:

İlk bölüm: Cebriye'nin görüşü

İkinci bölüm: Mû'tezile'nin görüşü

Üçüncü bölüm: Ustâd Ebû'lhak el Süfeyânî görüşü

Dördüncü bölüm: Ebû Bekr Bakâlâni görüşü

Beşinci bölüm: Felsefecilerin görüşü

Altıncı bölüm: İmâm'ül-Hümâmeyn görüşü

Yedinci bölüm: Eş'âri görüşü

Sekizinci bölüm: şeyh İmâm Ebû Mânsur el-Mâtûridi görüşü

Süleyman Efendi'nin yapıtı 1283 yılında bastırıldığı açıklanmaktadır.⁴⁴

⁴³ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s. 24.

⁴⁴ Erol Özbilgen, s. 349vd

bb. İlm-i Hâl-i Kêbir

Liselerde din bilgisi okutulmak için henüz kolağası rütbesinde iken yazmış ve ilk kez 1286 (1869) yılında bastırılmıştır. “İlm-i Hâl” ismiyle Dârüşşafaka’da ve rüşdiyelerde okutulmak üzere içeriği üçte iki oranında azaltılarak daha sonra yedi kez baskısı yenilenmiştir. “İlm-i Hâl Kebir” in üzerine “Darü’ş-Şafaka” da okutulmak üzere “Cem’iyet-i Tedrisiye-i İslâmiye” tarafından seçilmiş ve onanmıştır.⁴⁵

bc. İlm-i Hâl-i Sagir

Bu küçük ilmihal sade bir Türkçe ile yazılmıştır. Bu risalede Arapça, Acemce kelime ve tamlamalardan uzak durulmuştur.⁴⁶ “İlm-i Hâl-i Sagir” in basit ve sade bir dille yazılmış olması yalnız öğrenciler değil, halk tarafından da aranmasına neden olmuştur. İlm-i Hâl’lerin Süleyman Paşa sürgünde iken de, ölümünden sonra da baskıları yapılmıştır. 1329 (1913)’da “Muhtasar İlm-i Hal” adıyla kapağına “Ma’arif-i Umumiye Nezaret-i Celilesi’nce umûm mekatib-i ibtidâiye programınca kabul edilmiştir.” , “Merhum Süleyman Paşa’nın yapıtıdır”, “Her hakkı Darüşşafaka’ya aittir”, “Mekteb mührünü havi olmayan nüshalar sahtedir.” notları konularak ve bazı terimlerin öztürkçeleri bulunup eskileriyle değiştirilerek ilkokullarda okutulmak için son bir baskısı daha yapılmıştır.⁴⁷

c. Hatırat Türü Eserleri

Süleyman Paşa’nın hatırat tarzında 3 eseri mevcuttur. Bunlar:

ca. Hiss-i İnkılâb

Abdülaziz’in tahtan indirilmesi olayına ışık tutan⁴⁸ 64 sayfalık bu kitapta harp okulu öğrencilerinin de katıldığı askerî kuşatmayla Sultan Abdülaziz’in tahtan indirilişi ve V. Murat’ın tahta çıkarılması uzun uzadıya anlatılmıştır.⁴⁹ Sultan Abdülaziz’in halli ile Sultan beşinci Murad’ın cülusu konusunda birinci elden kaynak sayılan bir yapıttır.⁵⁰ 1293 (1877) tarihinde ve galiba Bosna-Hersek’te bulunduğu sırada yazılmış ise de, üçüncü şahıs tarafından yazılmış gibi kaleme almıştır.

⁴⁵ Erol Özbilgen, s. 349vd.

⁴⁶ Yusuf Akçura, s. 48.

⁴⁷ Erol Özbilgen, s.352vd.

⁴⁸ Kemal Beydilli, s. 91.

⁴⁹ Fethi Tevetoğlu, s. 102.

⁵⁰ Erol Özbilgen, s. 410.

cb. Umdetül-Hakayık

1293 (1877-1878) Osmanlı-Rus Muharebesini tenkit yolunda yazılmış⁵¹ 93 Harbi için önemli bir kaynak olup, Paşa'nın savaş esnasındaki yazışmalarını içeren ve belgesel bir nitelik taşıyan, ayrıca biyografisini de içeren Umdet ül-Hakayık kendisine yöneltilen suçlamaları ve yargılanmasını anlatan Süleyman Paşa Muhâkemesinin ilk baskısı, babasının evrakından derlenmiş olarak biyografisini de içermek üzere oğlu Mehmed Sami tarafından 1912'de yapılmıştır. Savaş ve muhâkemesiyle ilgili belgeleri, bunları teslim ettiği Bağdat doğumlu bir Fransız yazar olan Faust Lurion tarafından Fransızca olarak iki büyük kitap halinde neşredilmiştir. Bu eserler Paşa'nın ölümünden sonra yayımlanmıştır.⁵²

cc. Hülâsâ-i Vukûat-ı Harbiye

İkinci Meşrutiyet'i izleyen günlerde Topçu Mümtaz binbaşılardan Necmi Râci Bey tarafından "1293 Türk-Rus muharebesi Hakayıkından: Hülâsâ-i Vûkûat-ı Harbiye" kapak ismiyle taşbaskısı olarak yayınlanmıştır. Kitabın yazarı "sahib-i Eser Sâbık Rumeli Harb Orduları Baş Kumandanı Merhûm Süleyman Paşa" biçiminde ön kapakta tanıtılmıştır.

d. Basılmamış Eserleri

Süleyman Paşa'nın Temellük-i Arâzi Layihası, Hıttâ'i Irakiye Layihası adında 2 adet basılmamış eseri ve "Basıma Hazır" Durumda Kalan 3 eseri mevcuttur. Bunlar:

da. Temellük-i Arâzi Layihası

Aden'e görevli olarak gönderilen Miralay İzzetlû Süleyman Bey'in; Yabancıların Arap Yarımadası ve Kızıldeniz sahilleri civarında girişmiş oldukları faaliyetlere ilişkin hazırlamış olduğu rapordur.⁵³

db. Hıttâ'i Irakiye Layihası

Süleyman Paşa'nın Bağdad'da sürgün hayatı boyunca ekonomik, kültürel ve idari açılardan yaptığı gözlem ve incelemeleri, iyileştirme önerilerini "Hıttâ'i Irakiye

⁵¹ Süleyman Hüsnü Paşa, s. 34vd.

⁵² Kemal Beydilli, s. 92.

⁵³ Erol Özbilgen, s. 420vd.

Layihası” adıyla kaleme almıştır. Bu çalışması, yıllar boyu sürdürmüş olduğu gözlemlerine dayanmaktadır.

dc. “Basıma Hazır” Durumda Kalan Eserleri

Tarih-i Âlem’in kitâbe sayfasından sonra “Yazarın diğer yapıtları” başlığı altında “Hazırlanmakta olanlar” listesi verilmiştir.

Süleyman Paşa’nın düzenlemeğe başladığı yapıtlarının listesi:

1. Genel Tarih, Ortaçağlar
2. Devlet-i Aliye Târih-i Askerisi;
3. Dünya’nın Beş Anakara Coğrafyası

Ancak “basım için sırada” buldukları bildirilen ama basılamamış bu yapıtların ya hiç başlanmamış oldukları ya da karalama biçiminde kaldıkları veya Paşa’nın askerî ve siyasî hayatının en kritik dönemi olan 1876-1879 arasında kaybolmuş olabilecekleri akla gelmektedir. Yapıtların içerikleri ve ne oldukları konusunda bilgimiz yoktur.⁵⁴

⁵⁴ Erol Özbilgen, s. 420vd.

II. BÖLÜM (SÜLEYMAN HÜSNÜ PAŞA'NIN TARİHÇİLİĞİ)

XV. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki tarih görüşü: Türk Tarihinin en eski dönemleri Oğuz Han Destanından başlatılır, sonra kısa bir Selçuklu Tarihi anlatılarak Osmanlı Devleti'nin tarihine geçilirdi. Böylece eski tarihçiler Osmanlıları daha önemli ve üstün tutarak Türk Tarihini bir bütün halinde incelemeye çalışırlardı.

*Fakat bu tarih görüşü köklenmeden baltalandı. Hele **Hoca Sadeddin** gibi bir müverrihin, eserine doğrudan doğruya Osmanlılarla başlamasından sonra, bizim için Türk Tarihi sadece "Osmanlı Tarihi" olarak kaldı. Ve daha önceki Türklerden, az veya çok, yabancı milletler gibi bahsedilmeye başlandı.¹*

İlk zamanlarda II. Murad devrinde Yazıcıoğlu Ali'nin çalışmalarını saymazsak, devletin kuruluşundan Tanzimat'a kadar geçen birinci aşamada ümmet tarih anlayışına göre hazırlanan İslâm Tarihi ortak bir kültür vasıtası olarak kabul edilmiş ve Dünya Tarihi'nin olaylarına yer verilmediği gibi İslamiyetin ortaya çıkmasından önceki Türk Tarihine ve Türklerin İslâm Tarihinin gelişmesindeki rollerine de değinilmemişti. Üstelik anlatılan tarihi olaylar usûl yönünden objektif olmadığı gibi hikâye tarzından da öteye gitmemekteydi.

Tanzimatla başlayan ikinci aşamada medreseler dışında devlet eliyle kurulan okullarda Osmanlı Devleti'nin ve hanedanının tarihi de okutulmaya başlanmış, fakat Osmanlılardan önceki Türk Tarihi ihmal edilmiştir. Bu dönemin tarih anlayışı Osmanlı halkını ortak değerlere kavuşturmaktan başka bir amaca yönelmediği gibi müfredata konulan eserler de ilmi usullere dayanılarak hazırlanmamıştır.² Osmanlı-Türk tarihçiliği sahası, genel olarak az gelişmişliğinin yanı sıra disiplinlerarası çalışmalara büyük ölçüde kapalı kalmasıyla da dikkat çekmektedir.³

XIX. yüzyılda Müşir Süleyman Paşa ile başlayan tepki, bu yanlış görüşü sarsmaya başladı. Varlık ve başlangıcımızın Osmanlılardan daha ileride olduğu

¹ Hüseyin Nihal Atsız, **Türk Tarihinde Meseleler**, Ankara 2010. s. 9.

² Salim Cöhce, s. 5.

³ Selçuk Akşin Somel, s. 185.

anlaşıldı.⁴ Kendisi Tarih-i Âlem’i Doğu ülkeleri tarihini bütün olarak ele alıp yabancı dildeki yapıtları Müslüman tarihçilerin kitaplarıyla karşılaştırarak İslam adap ve inançları dışına çıkmadan kaleme aldığı anlatır.⁵

A. TARİH ANLAYIŞI

Süleyman Paşa’ya göre “ *Tarih, insan türünün örfleri, âdetleri ve tutumlarıyla geçmişte yaşanmış olaylarını, ilerlemelerini ve erdemlerini anlatan bir bilimdir* ”. Süleyman Paşa Tarihi kendi anlayışına göre tanımladıktan sonra, Dünya Tarihini de İslam ve Osmanlı Tarihlerindeki önemli olaylara göre yeniden çağlara ayırarak bölümlendirmiştir.⁶

Ona göre tarih

- 1) Siyasi ve Medeni Tarih
- 2) Ulum ve Edebiyat Tarihi
- 3) Tarih-i Tabii

Olmak üzere üçe ayrılır. Siyasi Tarih de

- 1) Cihan Tarihi
- 2) Ayrı Devletlerin ve Milletlerin Tarihi
- 3) Hususi Tarih

Olmak üzere tekrar üçe ayrılır.⁷

Süleyman Hüsnü Paşa; tarihi edebi bir tür gibi değil, bir bilim olarak görmektedir. Bu nedenle kitabın eski devirleri anlatan İlkçağlar bölümünü jeoloji, jeofizik, coğrafya, etnografya, arkeoloji bilgileri vererek tamamlamıştır.

*Süleyman Hüsnü Paşa'nın gerek Tarih-i Âlem'i yazış amacında belirttiği gibi her milleti kendi karakter ve değerlerine bağımlı görmesi, gerekse toplumsal olaylardan çok politik ilişki ve gelişmelere, yöneticilerin davranışlarına önem vermesi sosyal olayları döneminin bazı ünlü tarihçilerin etkisinde kalarak değerlendirdiği izlenimini vermektedir.*⁸

⁴ Hüseyin Nihal Atsız, s. 9

⁵ Erol Özbilgen, s. 372.

⁶ Erol Özbilgen, s. 374-400.

⁷ A. Zeki Velidi Togan, **Tarihte Usul**, İstanbul 1981, s.170vd.

⁸ Erol Özbilgen, s.404.

Süleyman Hüsnü Paşa'nın çok eski zamanlardan beri, Asya'ya yayılmış ve hükmetmiş olan büyük bir Türk ırkının varlığını, kahramanlıklarını, Türk toplumunun milli ve manevi değerlerini Türk gençlerine öğretmek ve yaymak istemesi “Öğretici Tarih Anlayışı” nı ön planda tuttuğunu göstermektedir. Ayrıca eserini oluştururken Doğu ve Batı kaynaklarından yararlanması da Paşa'nın “Araştırmacı Tarih Anlayışı” na sahip olduğunu göstermektedir.⁹

Süleyman Paşa Tarihte Usül hakkında, Claude François Dannon'un “Cours d'etudes historiques” inin ilk cildinden (1842) istifade ettiği gibi, kendi içtihadlarıyla de bulduğu bazı fikirleri 6 sayfa olarak özetlemiştir.

Süleyman Paşa'nın 6 sayfalık olmakla beraber meseleyi tam olarak kavradığını gösteren yazısının neşrinden 42 yıl sonra, 1913'te Köprülüzade Fuad tarafından İstanbul'da Münteşir Bilgi Mecmuasının ilk sayısında Türk Edebiyatı Tarihinde Usül isminde 52 sayfalık bir eser neşretti.¹⁰

B. TARİH-İ ÂLEM

Süleyman Paşa'nın en önemli eseri Tarih-i Âlem'dir. Bu eseri yazmasını Hüseyin Avni Paşa askerî okullar için istemiştir. Umumi tarih olarak yazılan eserde; Türk tarihinin sadece ilkçağ bölümü yazılmış ve dağıtılmıştır. Ortaçağ ve Yeniçağ bölümleri Süleyman Paşa'nın ölümü nedeniyle yazılamamıştır.¹¹ Memleketimizde ilk defa Çin kaynaklarına dayanarak Türk Tarihi yazan Süleyman Paşa, bu eserinde daha çok Deguignes'i kaynak almıştır.

Süleyman Paşa Tarih-i Âlem'in giriş kısmında, bu eseri niçin yazmaya teşebbüs ettiğini izah ederken diyor ki:

Askeri Mekteplerinin Nezaretine geçince bu mekteplere lâzım olan kitapların tercümesini mütehasıslara havale ettim. Fakat sıra tarihe gelince bunun tercüme tarikiyle yoluyla yazdırılamayacağını düşündüm. Avrupa'da yazılan bütün tarih kitapları ya dinimize yahut milliyetimize, Türklüğümüze ait iftiralarla doludur. Bu kitaplardan hiçbirisi tercüme edilip de mekteplerimizde okutturulamaz. Bu sebebe binaen mekteplerimizde okunacak tarih kitabının telifini ben üzerine aldım. Vücûda getirdiğim bu kitapta hakikate mugayir hiçbir söze tesadüf olunamayacağı gibi, dinimize ve milliyetimize muhalif hiçbir söze de rast gelmek imkânı yoktur.

⁹ Efe Aydın, s.214.

¹⁰ A. Zeki Velidi Togan, s.170vd.

¹¹ Süleyman Hüsnü Paşa, s. 33.

Avrupa tarihlerindeki Hunların, Çin tarihindeki Hiung-nular olduğunu ve bunların Türklerin ilk ataları olduğunu ve Oğuz Han'ın Hiung-nu Devleti'nin kurucusu (Mete) olması gerektiğini bize ilk defa öğreten Süleyman Paşa'dır.¹² Tarih-i Âlem adıyla yazmış olduğu eser¹³ Türk subaylarının Türkçü duygu ve düşüncelerle yetişmelerini amaç edinen Süleyman Paşa'nın harp okulunda okutulmak üzere yazdığı eserlerinin Türk milliyetçiliği açısından en önemlisi Tarih-i Âlem'di.¹⁴ 993 sayfalık eserin 383. sayfasından 543'ünce sayfasına kadar kısmı Türk tarihine ayırmıştır.

Süleyman Paşa, Türkler hakkında vermiş olduğu bilgileri Ebûlgazi Bahadır Han'ın Şecere-i Türkisi, Mirhand ve Beyzavi Tarihleri, Herbelot'un Şark Kütüphanesi ile De Guignes'in Hunlar tarihinden almış olduğunu kaydetmektedir. Süleyman Paşa efsanevi devri anlattıktan sonra Doğu Hunlarına geçmektedir. Batı Hunları da on üç sayfa olarak anlatılmakta ve sıra ile Eftalitler, Doğu Göktürkleri, Batı Göktürkleri, Hazerler, Macarlar, Bulgarlar, Paçınaklar, Uzlar, Ulahlar, Tatarlar, Topalar, Sien-Pi'ler, Avarlardan bahsettikten sonra on yedi sayfalık bir özet yapılmaktadır.¹⁵

Tatar, Moğol, Hun, Macar ve Bulgarların başka isimlerle anılmalarına rağmen aynı kökene mensup oldukları savunulmuştur.¹⁶ Landau, aynı dönemlerde seyyah ve oryantalist Armenius Vambery'nin aslında tüm Türk topluluklarının tek bir ırkın üyesi olduklarını, daha sonra fiziki özelliklere ve geleneklere bağlı olarak tekrar bölündüklerini ileri sürdüğünü yazmıştır.¹⁷ Süleyman Paşa, Türk tarihinden saygı ile bahsederken, Türk ırkının övünülecek kahramanlıklarını yansıtmıştır.

Süleyman Paşa bu tarihinde Türkiye'de ilk defa Türklerin kökeni ve ana yurtları hakkında önemli bilgiler verdi.¹⁸ Tarih-i Âlem'in içeriği dikkate alındığında, göze çarpan nokta, Türk Tarihinin ilk çağ kısmına geniş bir şekilde yer ayırdığını görürüz: "faslı Sabi (yedinci fasıl):Tavâif-i Türk" 144 sayfadan meydana gelmektedir ki, bütün ilkçağ tarihine ayrılan sayfaların 5/7'inden daha fazladır. Hâlbuki Tarih-i Âlem'den sonra basılıp Osmanlı okullarında okutulmuş olan dünya tarihi kitaplarında, Avrupa okullarında okutulan tarih kitapları taklit edilerek, Türklüğün eski devrine bütün

¹² Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s. 24.

¹³ Hüseyin Namık Orkun, s. 54.

¹⁴ Fethi Tevetoğlu, s. 98.

¹⁵ Hüseyin Namık Orkun, s. 55.

¹⁶ Fethi Tevetoğlu, s. 102.

¹⁷ Emre Yıldırım, s:77.

¹⁸ Süleyman Hüsnü Paşa, s. 34.

kitabın yaklaşık olarak 1/20'sinin ayrılması adet olmuştur. Süleyman Paşa bu önemli eserinde yabancı milletlerin Türklere yönelttikleri iftiralarının aktarılmasını gerekli görmemiştir.. İşte Tarih-i Âlem'in bu özelliklerinden dolayıdır ki merhum Müşir Süleyman Hüsnü Paşa'ya, Türkçülük tarihinde önemli bir yer ayırmaktayız.

Tarih-i Âlem II. Abdülhamit devrinde yasak kitaplardan sayıldığı için, mevcut nüshaları Harbiye Mektebi Matbaası evrak mahzenine atılmış ve uzun müddet orada yatıp kalmıştır. İkinci Meşrutiyet devrinde Harbiye Mektebi nazırı olan Tevfik Paşa Tarih-i Âlem-i, bırakıldığı yerden çıkararak, yırtılmış ve çürümüş bazı yapraklarını mahv-ü isbat ederek 1911 tarihinde tekrar bastırılmış ve yayımlamıştır.¹⁹

Tarih-i Âlem'in bu ikinci baskısının başında yazarın yararlandığı Batı ve Doğu kaynakları gösterilmiştir. Kaynaklar içinde De Guignes'in Hunlar tarihi ve Raimond'un Tatar Tarihi ile Ebülğazi Bahadır Han'ın Şecere-i Türki'si de vardır. Süleyman Paşa'ya gelinceye kadar De Guignes ve Raimond'dan yararlanarak Türkçe yazılmış bir tarih kitabı yoktu.²⁰

Tarih-i Âlem, Süleyman Hüsnü Paşa'nın başlangıçtan gelen geniş bir zaman ve mekâna yayılmış kapsamlı bir Tarih Ansiklopedisi ve Türk Tarihinin Osmanlılar öncesini de inceleyen ilk yerli araştırma olması nedeniyle gerek okurlar ve gerekse araştırmacılar arasında en tanınmış yapıttır. Tarih-i Âlem'in düzenli ve ciddi bir bibliyografya listesine sahip olduğu söylenemez Kapak sayfasının devamında iki ayrı küçük paragraf biçiminde kaynak ve başvuru kitaplarının isimleri verilmiştir. Kitap, önce "Yaradılış" (Hilkât)'dan "Nuh Tufanı"na kadar olan zaman dilimi içinde genel anlamdaki 8 konuyu inceleyen bir Giriş ve özel konulara ayrılmış 13 bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler kitaptaki sırasıyla:

1. Mısır'da Firavunlar Yönetimi (24 s.), 2. Asûriler ve Bâbilliler(33 s.), 3. Fars Kralları (98 s.), 4. İbraniler (100 s.), 5. Çinliler (66 s.), 6. Hindliler (22 s.), 7. Türk Beylikleri (160 s.), 8. Ermeniler (60 s.), 9. Sûriyeliler (37 s.), 10. Küçükasya Antik Milletleri (45 s.), 11. Yunanlılar (112 s.), 12. Romalılar (204 s.), 13. Arap Kabileleri (14 s.), Genel Bilgiler (40 s.)' dan oluşmaktadır. Böylece kitap 1015 sayfa ve ek levhalardan oluşan hacimli bir yapıttır.²¹

¹⁹ Yusuf Akçura, s. 49-50.

²⁰ Yusuf Akçura, **Türkçülük ve Dış Türklük**, İstanbul 1990, s. 45.

²¹ Geniş bilgi için bkz.,Erol Özbilgen, s. 365 vd.

Tarih-i Âlem'in ‘‘Hindliler ve Araplar’’ bölümünde hülâsa yapılmamış, diğer bölümlerde ise yapılmıştır. Günümüz tarih kitaplarında bile böyle bir yöntem söz konusu değildir ve bu önemlidir.²² Süleyman Paşa tarafından üstlerinin görüşlerine sunmak üzere özenle kaleme alınmış olduğu anlaşılan isim tamlamaları bol tutulmuş iki sahifelik ‘‘Dibâçe’’ bölümü dışında Tarih-i Âlem'in dili fazla ağır sayılmaz. Aslında metnin içinde Arapça kelime ve terimler bolca kullanılmakla beraber bazı terim ve deyimlerin Türkçeleştirilmesine de özen gösterilmiştir. İnsanların dünyaya dağılışı biçimini, kurdukları hükümetleri ve tarihe geçmiş olayların en önemlilerini Tarih-i Âlem'de bulmak mümkündür. Bununla beraber fihrist analitik bir yapıya sahip değildir. Diğer taraftan metin ve fihrist arasında eksik veya farklı verilmiş bölüm başlıkları da mevcuttur.

Tarih-i Alem, yalnızca siyasi bir tarih kitabı değildir. Yaradılıştan başlayarak jeoloji, biyoloji, zooloji botanik gibi doğa bilimlerinin ve arkeolojinin de yardımıyla yer kürenin ve insan başta olmak üzere tüm canlıların tarihsel geçmişlerini içerir.

C.TARİH-İ ÂLEM'EYÖNELİK ELEŞTİRİLER

a. Ahmet Cevdet Paşa

Ahmet Cevdet Paşa Tarih-i Âlem konusundaki düşüncelerini Süleyman Hüsnü Paşa'ya iki mektup yazarak dile getirmiştir..

Birinci mektupta kitabın içerik, dil ve yazım açısından genel eleştirileri bulunmaktadır. İki hafta sonra gönderdiği ikinci mektupta ise bütünüyle kitabın diline aittir. Birinci mektupta bilimsel içerik yönünden iki eleştiri yapılmıştır. Bunlardan ilki Evrenin yaradılışının başlangıcı sorunudur.

Cevdet Paşa, Süleyman Paşa'nın ‘‘İnsanoğlunun ortaya çıkışını’’ Kur'an, Hadisler ve Tevrat hükümlerine dayanarak 6876 yıl önceye bağlamasını yanlış bulur. İkinci eleştirisi ise ‘‘Eski Mısırlıların cebir bilgisi’’ üzerinedir. Cevdet Paşa ‘‘Cebiri Müslümanların icat ettiğini söyler.’’

b. Namık Kemal

‘‘Tarih-i Âlem’’ de hiçbir anakronolojik tutarsızlık hatta bir ‘‘harf dizini yanlışlığı bile’’ görmemiş olduğunu söylemiş ve ‘‘Hilkat-i Âlem bahsini Süleyman Paşa'nın

²² Efe Aydın, s. 213.

tarhinden okuduktan sonra, eski kitapları okumakta ne mânâ var?" "pek güzel olmuş" diyerek övmüştür.²³

D. TARİH-İ ÂLEM'İN KAYNAKLARI

a. Tarih-i Âlem'in Cem ve Te'lifine Mevaz olan Kitaplar

- Tevrat
- Müsyü Derui'nin Tarih-i Umumisi
- Tekmilet'ül-İber
- Müsyü Levi Alvares'in Tarih-i Umumisi
- Müsyü Dö Guderay'ın Tarih-i Umumisi
- Müsyü Pötiyer'in Çin Tarihi
- Müsyü Debuva dejansi'nin Hind Tarihi
- Müsyü Vilson'un Hind Tarihi
- Müsyü de Ginyi'nin Hunlar Tarihi
- Müsyü Ksaviyer Raymond'un Tatar Tarihi
- Mikâil Varambet'in Ermeni Tarihi.²⁴

Yukarıda verilen listenin özgün bibliyografya indeksi:

- Tevrat,
- Victor Duruy,Histoire Generale,Paris t.y.;
- Abdüllâtif Subhi Paşa, Tekmilet'ül-İber, İstanbul,1278/1862;
- Prof. D. Levi Perre Alvares, Nouveaux elements d'Histoire generale,Paris t.y.;
- Müsyü Dö Guderay'ın Tarih-i Umumisi: (irdelenemedi);
- Jean Pierre Guillaume Pauthier, Chine ou la description historique et litteraire de ce vaste Empire d'apres les documents chinois,493 s.+2 planş, Paris 1833;

²³ Erol Özbilgen, s. 398vd.

²⁴ Süleyman Hüsnü Paşa, **Tarih-i Âlem**, İstanbul 1876, Başlangıç kısmı sayfa numarası belirtilmemiş.

-Raymond Xavier-Adolphe Philibert Dubois de jancigny, Inde, 592 s+82 planş+5 harita, Paris 1845;

-Horace Hayman Wilson, Histoire de l'Inde Anglaise 1805-1835; Paris 1846 2c

-Joseph de Guignes,Histoire generale des Huns,Turcs, Mogols et autres Tartares occidentaux avant et apres Jesus Christ et Jusqu'a present, Paris 1756-1758, 4 c.;

-Raymond Xavier, Afghanistan, Paris 1848;

-Mikâil Varambet'in Ermeni Tarihi:(irdelenemedi);²⁵

b. Tarih-i Âlem'in Hîn-i Cem'i ve Te'lifinde Müracaat olunan Kitapların Başlıcaları

-Tarih-i ibn Esir

-Tarih-i ibn Haldûn

-Tarih-i ebû'l Fidâ

-Mürûc üz Zeheb

-Bidâyet ül-Kudemâ ve Hidâyet ül-Hükemâ

-Abdullah Bey'in 'Tabakat ül Arz'ı

-Hülâsatüt-Tevârih

-Müneccimbaşı Tarihi, Şecere-i Türki

-Cihannümâ

-Ahmed Hilmi Efendi'nin Tarih-i Umumi'si

-Müsyü Buliye'nin " Coğrafya ve Târih Diksonyeri"

-Yunanistân-ı Kadim Târihi

-İskender Târihi

-Müsyü Buliye'nin " Coğrafya ve Târih Atlas-ı Âlemi"

-Müsyü Maspro'nun "Milel-i Şarkiye Târih-i Kadimi"

-Müsyü Gudo'nun Târih-i Milel'i

-Fransa Sâlnâme-i Coğrafyaları²⁶

²⁵ Erol Özbilgen, s. 368vd.

Yukarıda verilen listenin özgün bibliyografya indeksi:

- İbn-i Esir, el Kâmil fi't-Tarih, İstanbul 1851-1876, 12 cilt
- İbn-i Haldun, “Mukaddime-i ibn-i Haldun” un Fasl-ı Sadis'inin Tercümesidir. Çeviren Ahmet Cevdet Paşa, İstanbul 1277 (1860)
- Ebû'l Fedâ, el-Muhtasar fi Tarih ül-Beşer, İstanbul 1869.2 c.
- El Mes'ûdi, Mürûc üz-Zehab, Mısır Bulak Matbaası 1283 (1867)
- (Bidâyet ül-Kudemâ ve Hidâyet ül-Hükemâ: irdelenemedi)
- Abdullah Bey, Müteveffa Miralay Doktor, “İlmü'l-Arz v'el Maadin” İstanbul 1292 /1875
- Hanyalı Mehmed Atıf, Hülâsatüt-Tevârih, 2 cilt, İstanbul 1289
- Müneccimbaşı Derviş Ahmed 'den Müneccimbaşı Tarihi (Sahaif ül-ahbar Tercümesi) İstanbul 1285
- Ebû'l-Gâzi Bahadır Han'dan (Ahmed Vefik Paşa), Şecere-i Türki, İstanbul 1871-1874
- Kitap Cihannümâ li Kâtip Çelebi, Müteferrika Matbaası, 1145
- Kitap Ahmed Hilmi Efendi'nin İngilizce'den çevirisidir. Chambers, W. (Tercüme eden: Ahmed Hilmi), Tarih-i Umûmi, 6 c, İstanbul
- M.N. Bouillet, Dictionnaire Universel d'Histoire et de Geographie, Paris 1868
- Aleksandr Kostantinidi Paşa, Tarih-i Yunanistan-ı Kadim, İstanbul 1286/1870
- Tarih-i İskender bin Filipos, Kahire, Bulak Matbaası 1254/1838
- M.N. Bouillet, Atlas Universel d'Histoire et de Geographie, Paris 1868
- Charles Maspero, Histoire ancienne des peuples de l'Orient, Paris 1875
- (Müsyü Gudo'nun Târih-i Milel'i irdelenemedi)
- (Fransa Sâlnâme-i Coğrafya'ları çok geniş bir “ Coğrafya Yıllıkları” dizininin adı olarak verilmiştir.)²⁷ //383

²⁶ Süleyman Hüsni Paşa, **Tarih-i Âlem**, Başlangıç kısmı sayfa numarası belirtilmemiş.

²⁷ Erol Özbilgen, s. 370vd.

III. BÖLÜM (FASLI SABÎ)

A. TAVÂİF-İ TÜRK

Ensâl-ı Türk kıt'ât-ı cihânın her cihetine intişâr ve isâl nüfûz-ı iktidâr eylemiş bir cem'iyet zi-mestût olduğundan tarihinin mu'âsırları bulunan düvel ve mîlel-i mevcûde tevarîhe merbutîyeti vardır. Mesela Asya'da Hindlular Farslular Arablar Avrupa'da Yunanlular Romalular Fransızlar Polonyalular Macarlar Ruslar ile pek çok muhârebeleri mestûr sahayîf-i tevarihdir. (1) Ve nesl-i mezkûr a'sâr ve mahal-ı mühtelifede esamî-i mütenevvi'â ile satvet bahşâyı âlem hadisât olub hatta Avrupalular beyninde ma'rûf olan Hunlar da yine Türklerdir. Şu kadar ki anlarca bu ünvan ile müştehir olmuşlardır.

İftirâk yayıldan sonra (Sancar) sahrâsını terk ile eknâf-ı arza intişâr eden ebnâyı Nuh'dan Yafes ve evladı dahi Asya'ya balâya doğru şedr-i hal-ı sefer ile oraları kendülerine ittihâz-ı muvatın itdiler. Rivâyete göre bunlardan bir kısmı Fars veya Hazan'da bir müddet tavattûn eyledikten sonra (Kaşgar) şehrinin//384 Bulduğu dağ eteklerine doğru ilerlediler ve Çinlüler zuhûrlarını (Şensi) eyâletinden âd ve i'tibâr idegeldiklerinden ihtimâldır ki kısm-ı mezkûr (Kaşgar)ın şarkında vakî' çöl tarikîyle (Şensi) eyaletine hicret ile orada mutavattın ve sülâle-i Çin dahi andan müteşe'ib ola.

Ebnâyı Yafes'in bir kısmı dahi (Sancar) sahrasının şimalına doğru tevcih-i âzimetiyile (Ermenistan) ve (Gürcistan) dağları aralarına ve oradan Tatay (Tendun) ile (Volga) nehirleri ma beynine dahil oldılar ve andan sonra bir kısmı şarka ayrılarak erk-i ifsâlinı ve kısm-ı diğeri ğarba ayrılarak Avrupa milletlerini teşkil eylediler. Bir takım müverrihîn dahi Yafes'in sekiz evladı olub cümlesiyle birlikde Bahr-ı Hazer'in şimalıyla garbîyesi beynine hicret ve orada biraz ikâmetden sonra (Volga) yahud (Etel) nehri ile (Yayık) nehri beyinlerine rihlet eylediği ve merkûm Yafes cümlesinden a'fel gördüğü (Tük) nâm-ı veledini familya re'isi intihâb ve vâsiyet etdikden sonra kendüsi vefât idüb muahharan her biri birer tarafa dağıldıkları sırada Türk dahi evlâd ve ensâbıyla (Kalmuk) bilâdı karîbindeki (Isı Göl) kenarına giderek tavattûn etdiğini rivâyet ederler. (Türk) orada çadır inşâsını

* Bu muhârebelerden murâd Osmanlı Türkleri olmayub Etrak-ı kadîmedir. Osmanlıların vekayî'i kurûn-ı ahîreye müte'âllıktır.

ihtirâ' idüb familyasının idâresi için dahi ba'zı kavanîn vaz' ve ibdâ' etdi ve (Türk) hayatında oğlu (Tütenek)i re'is-i kabile nâsb ederek kendüsi diyâr-ı ba'îdeye gitdi ve (Tütenek) ğayet zeki ve âkil olub Fars padişahlarından ve Pişdâdyan'dan //385 (Kiyomers) ile mu'âsır etdi. (Tütenek) bir gün şikârda gezer iken bir geyik avlayarak oturub kebab etdi ve yer iken elinden parçası yerde düşüb ve o yerde zaten tuzla olduğundan kebaba lezzet gelmekle bâ'de ma ta'âmda tuz isti'mâlnı âdet edindi ve tuz isti'mâlî anın ihtirâ'ı deyu mervîdir. Anın vefâtında oğlu (Elçi Han) makâmına geçdi o dahi bir müddet-i medîde kâbilesine riyâset etdikden sonra (Dib Yakvi Han) andan sonra oğlu (Geyük Han) ihrâz-ı serîr-i riyâset etdiler. (Geyük Han) dahi birçok seneler mu'âmmer oldukdan sonra vefâtında (Alınça Han) yerine geçdi. Bunun zamanında hükümet etdiği mahaller fevkel-had kesb-i imâr etdiği gibi putperestlik zuhûr etdi. Alınça Hanın teve'üm iki oğlu olub birini adı (Tatar) ve digerinin adı (Moğol) idi. (Alınça Han) hayatında zîr-i hükümetinde bulunan yerleri iki oğluna tâksim etdi.

Bu Tatar (72, 000) familya oldukları halde hayluca müddetler mürûr-ı duhûr ile bir han idâresinde bulunub bâ'dehu pek çok şû'belere tefrîk etdiler ve bir kısmı Hıtay hududına yerleşerek anlarla harb ede ede taht-ı ita'âtlarına girdiği gibi bir kısmı da (Ikran Moran) yahud (Yenice)dedikleri nehr-i sevâhiline yayıldılar.

a. Tatar Hanlarının Zikri

(Tatar Han) Alınça Han'ın terk etdiği ülkede bir müddet icrâyı//386hükümetden sonra oğlu Buka (Boğa-Yuka)Han yerine geçdi ve ol dahi medd-i medîde tasallûtun etdikden sonra vefât ederek oğlu Yelinçe (Yelance-Yelençe) Han ve anın vefâtından sonra oğlu Atlı (Yelsal) Han andan sonra oğlu Atsız (Aksur) Han andan sonra oğlu (Ordu Han) müsned-i hanîye geldiler. Han mumâ ileyh havakîn-i Türk içinde şûrb-ı hamre inhimâk edenlerin birincisi idi. Zamanında iklim-i Hıtay'a doğru mülki tavassû' etdi ve Turan tarafa doğru âzimet ve sefer eyledi vefâtından sonra oğlu (Baydu Han) canşisi oldı ve bunun zamanına kadar Moğol ile Tatar evlâdı beyninde bir nizâ' tahaddüs etmemiş idi ve her biri kendi cedleri tarafından verilen mülke icrâyı hükümetle kana'ât ederler idi. Han mumâ ileyh fikir ve tedbirden âtıl bir merd-i ğâfil olduğundan bilâ-mûcib âmmizâdeleri Moğol evladı Elkasen'i ğâret ve çapula kıyâm etdi ve anlarla harb üzre iken vefât ederek oğlu (Sevinç Han) yerine geçdi ve pederinin

zamanından tevârüs eden ğa'ile-i harb imtidâd ve iştidâd iderek nihayet Moğollar'a ğalebe etdiler ve (400) sene kadar evlad ve ehfâdı Moğollar üzerine icrâyı nüfûz etdiler ise de (Ergenekon)dan çıkan Moğolların hücumlarıyla muahharan münkarız oldular.

b. Moğol Hanlarının Zikri

(Moğol Han) pederi Alınça Hanın verdiği ülkede müddet-i medîde//387icrâyı hükümetden sonra vefât ederek dört evlad terk eyledi ki isimleri bunlardır. (Karahan) (Özhan) (Gözhan) (Kürhan)ve hayatında büyük oğlu (Karahan)ı velîyi âhd etdiği cihetle makâmına o geçdi. Zamanında yaz vakitlerinde (Uludağ) ve küçük dağdaki yaylaklarda ve kışları (Kara Kurum) ve (Sir) yahud (Yaksaret) suyu havâlisinde kışlamak usûlü ibdâ' olundu ve Karahan'ın büyük zevcesinden bir oğlu oldu ise de Moğollar çocukları bir yaşına gelmeyince isim vaz'ı beyinlerinde âdet olmadığından vilâdetinden bir sene mürûrunda bir mû'tad düğün ve ziyâfet kurarak Moğol beglerine (bizim bu oğlumuz bir yaşına geldi buna bir ad koyunuz) demesi âkabinde çocuk beglerden ol cevaba ağaz iderek (benim adım Oğuz Hüsrev'dir) dedi ve hazır bulunan büyük ve küçük cümlesi bir yaşındaki çocukdan bu sözi işitdiklerine ta'âccub iderek çocuğun kendine vaz' etdiği ismi ma'a-l Tahsîn kabul etdiler ve (Oğuz) büyüdükde pederi (Karahan) âmmisi (Özhan)ın kızını kendisine tezvîc eyledi. Bu Oğuz Han)hazret-i İbrahim) dinini bir vasıta ile ta'allüm ederek kabul etmiş idi. Aldığı kıza dahi tevhidî teklif etdi ise de red eylediğinden olsa kız ile hemferşâ olmakdan istinkâf etdi ve babasına oğlun kızı sevmiyor ve ayru yatıyor deyu haber verdiklerinde o dahi diger âmmisi (Gurhan)ın kızını alıyordu ve o kız dahikezâlik tevhîdden iskinkâf etmekleânınla da hemferâş olmakdan ferağât//388Eyledi ve bir gün ava çıkmış idi diger âmmisi (Gözhan)ın kızını bir su kenarında çamaşır yıkayan bir takım fakire kızların yanında görerek çağırđı. Evvelce iki kız almış ise de dinini kabul etmedikleri cihetle firâşına aldığı ve eger dinine dahil olursa kendüsünü izdivâca rağib olmadığını kıza anlatdı ve ol dahi sen ne dinde olur isen bende o dinde bulunurum dimesi üzerine (Oğuz) pederine (Gözhan)'ın kızına dahi tâlib olduğunu tefhîm ve pederi Karahan dahi bir âzim düğün kurarak mumâ ileyhâyı da tezvîc eyledi.

Bir gün Oğuz uzakca bir mahalle ava getmiş idi (Karahan) bir gün âşiret beglerini çağırub ziyâfet idiyor idi. Esnâyı sohbetde Oğuz'un validesinden ya'ni

zevcasinden Oğuz sonraki aldığı kızı sever ve evvelki aldığı kazlara asla iltifât etmez acaba bunun sebebi nedir deyu su'âl etmesi üzerine olduğu gelinlerin daha eyüsini bilürler anlardan su'al eyle didi ve anlara tevcih-i su'âl etdikde büyük gelini bizi kendi dinimizden çevirmek ve kendisinin mu'tekîd olduğu dine idhâl etmek istedi biz kabul etmedik küçük gelin kabul eyledi anın için anı ziyade sever didi. (Karahana) bu sözi işitdikde cümle beglerini çağırub meşveret eyledi ve (Oğuz)ı avda iken tutub öldürmege karar verdiler ve Oğuz tarafına adam çıkardılar. Bu söz küçük gelinin vâsıl-ı sem'î olunca Oğuz'a derhal adam göndererek ma vak'âyı anlattı ve (Oğuz) dahi bunun//389üzerine etrafa adamlar göndererek atam asker tertib etmiş ve beni öldürmege geliyorlar imiş beni seven bana ve atamı isteyen atam tarafına ayrılson deyu i'lân etdirdi. Ahalinin çoğı (Karahana) tarafına geçerek cüz-i kalîli Oğuz Han tarafına tahdîş etdi ve (Karahana)ın karındaşlarının bir çok oğulları ve ehfâdı var idi. Cümlesi (Oğuz Han) tarafına geçdiler ve Oğuz anlara (Uygur) tesmîye eyledi ve (Karahana) ile Oğuz askerî birbirine çarpışarak hikmet-i hüdâ Oğuz ğalebe çaldı ve (Karahana) kaçdı ve başına bir ok isâbet ederek anın cerhâsıyla müte'essiren vefât etdi.

c. Oğuz Han'ın Hükümeti

(Oğuz Han) serîr-i hükümete geçdiğiyle memâlikde bulunan ahaliyi kendi dinine dâ'vet ederek icâbet etmeyenleri kâtl ve evlâd ve ehfâdını esir etdi. Oğuz Han'ın tabi'iyetinde kalarak din-i mezkûrı kabul etmeyenlerden birazı dahi bir takım ufak hanlara tab'iyet ederek tava'îf-i mülûk gibi oldılar (Oğuz Han) memâlik-i Moğol'da her sene bunlar üzerine harb açarak memleketlerini zabt eden idi ve bunlardan kaçub kurtılanlar (Cur Cit) ya'ni Çin civarında ve Hıtay ikliminin (Timur Kazak) tarafında ikâmet eden (Tatar Han)a ilticâ eylerler idi ve bu muhârebe-i dinîye on iki sene imtidâd etdi. Nihayet (Oğuz Han) Tatar Han üzerine i'lân-ı harb idüb kazandığı ğalebe-i kâmile hasılâtı/390olarak askerinin yed-i ğalibânesine bir çok mal ğanimet isâbet etdi ise de mevcut olan atlar anları nakli kâfi degil idi. Asâkirin içinde bir âkıl kişi var idi. O zât araba inşâsını icâd ederek digerleri de ana bakub bir çok araba yaptılar ve mallarını arabalara tâhmil ile nâkl eylediler ve arabanın ismine (Kanık) didiler ki halen Anadolu'da andan ğalât olarak (Kağrı) dirler ve bundan evvel arabanın ne ismi var ne de vücudı var idi ve araba yürür iken zuhûr eden o kıcırtı (Kanık) tesmîyelerine ba'îs oldu ve mevcudına dahi

(Kanıklı) didiler ki Türkistan'da (Kanıklı İli) demekle ma'Rûf belde mevcut mumâ ileyhın evlad ve ehfâdına mensûbdur. Nihayet (Oğuz Han) yetmiş iki yıl Tatarlar ile muhârib olarak yetmiş üçüncü yıl merkûmları dahi cebren dinine dahil iyledi ve andan sonra Hıtay ve Çin'i ve (Tangikut) ya'ni Tibet cihetlerini ve Kara Hıtay'ı istilâ etdi ve Hıtay'ın taraf-ı şarkîyesinde ve Tonkuz (Tingiz-Deniz) cihetinde sarp dağlar içinde meskûn Türk'den bir takım kaba'il olub (İt Burak) isminde bir hanları var idi ve (Oğuz Han) anlar üzerine dahi yürüyerek muhârebe etdi ve bu muhârebede mağlûben firar eyledi ve meydan-ı muhârebenin beri tarafında iki büyük nehir var idi. Bir çok günler ol iki su arasında bekleyerek firar eden askerinin arkasını aldı. Türklerin hanları o tarihte muhârebelere familyalarını dahi ekserîyet üzere beraber götürürler idi. O sırada Oğuz Hanın//391zabitan-ı askerîyesinden hüsn-i niyet kazanmış bir yigit dahi familyasını birlikde götürmüş ve esnâyı harbde vefât etmiş idi. Hatun hamile olduğu cihetle bu iki suyun arasında doğurdu ve hava soğuk olub getirecek bir ev dahi bulamadığından orada bulunan bir çürük ağaç içinde vad'ı haml eyledi. Bunı (Oğuz Han)a haber verdiklerinde çocuğun babası bizim uğrumuzda fedâyı can etdi ve şimdiki halde bir sâhib ve himâyesi yokdur deyub kendüsine anı veled-i ma'nevî ittihâz etdi ve adını içi boş ağaç içinde doğduğu için (Kıpçak) koydu ki lisân-ı Türkîde içi boş ağaca (Kıpçak) deniyor ve hatta Anadolu'da bu misillü içi boş olub su ve sa'ide şeyler için müstâ'mel olan ağaç avanîsine (Çıpçak) ta'bir olunur ve (Oğuz Han) bu çocuğu terbiye ederek büyütükdüden sonra ma'îyetine asker tertîb ederek Yayık (Oral) ve Etel (Volğa) ve Ten (Tanay-Don) nehirleri kenarında meskûn (Rus) ve (Macar) ve (Olah) ve Başkar (Başkurt) kaba'iline gönderdi ve mîlel-i mezkûre Kıpçak'ın yed-i tahakkümüne geçüb ve Etel (Volğa) ve Ten (Don) ve Yayık (Ural) suları havalisinde bâ'dehu anın evlad ve ehfâdı icrâyı hükümet etdiler ki oralara (Deşt-i Kıpçak) ta'bir olunur ve (Kıpçak) oraları istilâ etdiği tarihlerde henüz kasaba ve şehir mevcut degil idi ve havalinin gerek Türk ve gerek zi-bal-ı sa'ireden bulunan ahalisini hal-ı bedâvetde gezerler idi. (Oğuz Han) (İt Burak Han) ile vukû' bulan//392muhârebe-i sabıkâsından on yedi sene mürûr eyledikden sonra askerini cem' iderek yine han-ı merkûm üzerine yürüdü ve esnâyı muhârebede kâtl ile mülkini zabt ve dinini kabul edenleri âfv iderek metabâkisinin evladını esir ve kendilerini tâ'me-i şimşir eyledi.

d. Oğuz Han'ın Turan ve Hindistan Taraflarına Hücumu

(Oğuz Han) Moğol ve Tatar vilâyetlerini tamamen da'ire-i ittihâda cem' etdikden sonra bunlardan asker tertib iderek (Taraz) ve Sırım (Sırım) ve (Taşkend) cânibine yürüdü ve Semerkand ve Buhara hükümdârları mukâbelesine asker tertib etdilerse de saf-ı muhârebesini gözlerine kesdiremediklerinden kal'alar Tahsin iylediler ve bilâd-ı mezkûreyi altı ay muhâsaradan sonra zabt ile muhafızlar terk iderek Semerkand'a doğru yürüdü ve Semerkand'ı ve Buhara'yı ve Belh'i dahi zekâlik zabt ile muhafızlar terk etdikden sonra vilâyet-i Ğur'a hücum etdi ve havalar soğuk olub Ğur'un dağlarına kar yağmış idi. Oğuz Han hiz kimsenin ordudan girü kalmamasını tenbih idüb fart-ı akdâm ile vilâyet-i Ğur'ı dahi yed-i istilâsına geçürdü ve bâ'dehu askerini te'âddad iderek birçok adam noksan bulmağla bunların nerede kaldıklarını sordı ise de kimse beyân-ı ma'lûmat//393 idemedi. Bir hayli günden sonra ol kimseler orduya gelüb kavuşdılar. Han anlardan nerede kaldıklarını su'al itdikde biraz ordunun arkasında sıra gelür idik dağ içinde bir gece ziyadece kar yağdı. Yol bilmedigimiz cihetle orada zarûrî yatdık ve şiddet-i şitâdan hayvanlarımız helâk oldu ve biz de kardan kurtılamadık sonra hava kisayîş olunca piyade olarak yürüdük geldik didiler. Bâ'dehu han ol cema'âta (Karlık) tesmîye etdi ki (Karlık İli) onların evlad ve ehfâdının ismine mensûbdur. Vilâyet-i Ğur'ı bu vecihle zabt ve teshîrinden sonra (Kabil) ve (Ğazne)yi zabt ile (Keşmir) üzerine yürüdü ve (Keşmir)in o tarihinde (Yağma) isminde bir padişahı var idi. Keşmir dağları ve sularını kendüsine kuvvet'u-l zahr iderek (Oğuz Han)a bu sene kadar mukâbele etmek istedi ise de nihayetde mağlûbî olarak (Keşmir) Oğuz yeddine geçdi ve padişahları (Yağma) ile ahali kâtl-ı âm oldu ve biraz müddet Keşmir'de ikâmetinden sonra (Bedehşan) târikiyle (Semerkand)a gelerek oradan vatani bulunan (Moğolistan)a âvdet eyledi.

e. Oğuz Han'ın İran ve Suriye Mısır Havalisine Hücumu

Hindistan seferinden âvdet de bir yıl kadar ise istirahatdan sonra ikinci yol tertib etdiği bir kuvve-i cesîme ile (Talas) şehrine//394 geldi. Hanın askerine verâsında da'ima demdâr kılıklı bir firkâ-ı askerîye gelür ve ordudan girü kalanları ilerü sevk ider idi. Mezkûr firkâ berü halkı girü kalmış bularak hanın huzuruna getürdü. Han niçün girü kaldığını su'âl itdikde zâd ve zahirenin azlığından girü kaldığını ve askerinin arkası sıra gelmekte iken hâreminin vaz'ı haml iyledigini ve

açlıklığı münâsebetiyle ünâsının südi çoçığına kifâyet etmediginden ne yapacağım diyerek mütefekkirâne gelmekte olduğını ve esnayı râhda gelür iken suyun kenarında bir çakal bir karđa avladığını görüb çakala ağaç ile urarak kaçırub karđayı kebab iderek hâremine yedirdiğini ve o aralık demdâr askerinin gelüb kendüsüne kavuşdığını ifade etdi. Han dahi o fakire et ve azık ve mal vererek ordu hizmetinden âfv idüb (Kal Aç) didi ki (Kal eç) ve yahud (Helc)kabileleri ol nesildendir. Bâ'dehu Oğuz Han (Telaş)dan (Semerkand) ve (Buhara)ya gelüb oradan Amu (Ceyhun) suyunı geçerek (Horasan)a vardı ve o tarihte İnan'da mülük Pişdadyân'dan (Huşnek) padişah idi ve Arablar tava'if-i mülük idiler ve her kabilenin ya'ni (Oyud)un bir şeyhi var idi. Hammle-i evlâda İnan'ı teshîr ve Horasan'ı zabt etdi ve Irak-ı Acem ve Arab ve Şam ve Mısır'ı bâ'dehu (Ermenistan) ile (Azerbaycan)ı yed-i istilâsına geçürdi. (Şam) tarafında esnâyı ikâmetde bir hizmetkârını çağırarak yeddinde //395bir altun yay ile üç altun ok verdi ve yayı gün doğuşı tarafında çölün ayak basılmayan bir yerine gömüb bir ucını çıkar ve okları gün batı tarafına götürüb yay misillü anıda sakla deyu tenbih etdi ve hizmetkâr dahi tenbihi mücibince hâreket ederek oradan bir yıl mürûrunda (Gün) (Ay) (Yıldız) isimlerinde olan üç büyük oğlını çağırub bir yabancı memleketlerdeyiz ve benim işim çok olduğından av avlamağa vaktim yok gün doğuşı tarafında hizmetkâr ve uşaklarınızı alub oraya gidiniz ve biraz av idüb geliniz deyu tenbih etdi ve bâ'dehu (Gök) (Dağ) (Deniz) isminde olan üç küçük oğlını dahi kardaşlarına söylediği söz ile gün batı tarafına gönderdi. (Gök Han) Osmanluların (Deniz Han) Selçukların ve (Dağ Han) Oğuz ismiyle ma'rûf olan Türklerin cedd-i a'lâsıdır ve oradan bir müddet mürûrundan sonra üç büyük oğulları bir altun yay ile pek çok av ve küçük oğulları dahi üç ok ile külliyetlü av getürdiler ve oğullarının getürdiği lühûm-ı seydîye ve sa'ir et'îme ile bir ziyâfet-ı uz mâ tertib ederek ümerâsı huzurunda yayı bulan üç kardaşa ve kezâlik okları dahi küçüklere taksim etdi ve (Hire)den (Mısır)a kadar zabt etdiği memleketlere tarafından hâkimler nâsb ederek bâ'dehu (Moğolistan)a âvdet eyledi. //396Oğuz Han'ın Vatanına Âvdetinden Sonra Şehr-i AyînTertib Etdiği

Bu seferden dahi âvdetinde evlad ve âşayiriyle emn ve selâmet üzre âvdeti şükrânesi olmak üzere birçok hazırlıklar ile şehr-i ayîn tertib etdi ve ağaçları altun ile kaplı bir cesîm hargâh hazırlatdırarak derûnını (Le'âl) (Yakut) (Zümrüd) (Firûze) incü gibi şeyler ile tesrî' etdi ve ol altı oğluna çok nasihâtler idüb ve

kabâ'il beglerine usûl-ı hükümeti tâ'lim iderek birçok şehirler ve vilayetler in'âm-ı ihsân eyledi ve hizmetinde bulunan ümerâyı askerîyeye bir hayli dirlikler ve şehirler viridi ve üç büyük oğullarına siz altun yay bulub anı bozarak beyninizde paylaştığımız sizin adınız bundan sonra (Bozok) olsun ve üç okı getüren oğullarına da sizin adınız (Üçok) olsun didi ve bu oklar ile yayı siz kendiniz bulmayub bu tanrı te'âlînin size bahş etdiği bir nâsib ve kısmet olduğundan ve bizden evvel gelan ecdâdımız beyninde yay her kınğı tarafda ise okun ana tabi' olması kanûnı mû'teber olub binâen âleyh yay padişah ve ok anın vüzerası makâmında tanıldığından vefâtından sonra (Gün Han) benim tahtımda otursun ve anın vefâtından sonra (Bozok) neslinden her kim ehlîyeti var ise o makâm-ı saltanâta geçsun ve üç oklara hidmet-i vüzârete râzı olsunlar didi//397ve bu şehir ayininden sonra çok sürmeyüb vefât eyledi. Müddet-i saltanâtı (116) yıldır ve zuhûrî hicretten (3400) sene mukâddem takdir olunuyor. Muahharan Türkistan'da vakî' (Yas) şehrini mûkir-i hükümet ittihâz etmiş idi ki şehir-i mezkûr (Özbek) hanlarına da bir vakit pâyı taht olmuşdur ve meşhur havace (Ahmed Nakşibendî) bu şehirdendir.

Oğuz Han'ın vefâtından sonra (Gün Han) serîr-i hanîye câlis oldı ve Uğrı kabilesinden olub pederinin veziri bulunan (İrkıl) havacenin nasihatı üzerine diger beş birâderiyle anların yigirmi dört nefer oğullarına münâsib mikdar malikâne verdiği gibi Oğuz Han'ın civarından olan evladını dahi taltîf ve in'âm iyledi ve Oğuz'un yapdırmış olduğu mezheb-i haymeyi kurdırarak bir âlî ziyâfet keşîdesiyle icrâyı levâzım-ı hükümrânîden sonra vefât ederek biraderi (Ay Han)ı istihlâf eyledi. Andan sonra (Yıldız Han) (Mengli Han) (Deniz Han) (İlhan) birbirlerini mütevâlîyen sâdr-ı hükümdârîye geçdiler ve Tatar hükümdârı (Sevinc Han) dahi İlhan'ın mu'âsırı idi. Bunların meyânında harb ve cidâl imtidâd iderek (Sevinc Han) Kırgız Handan ve Moğol Etrakından mahkûmı olan daha sa'ir akvâmdan istimdâd ile (İlhan)ın leşkerghâhı üzerine yığınak gösterdiler ise de yine fûz ve galebe İlhan askeri cihetinde kalur idi. Nihayet Tatarlar bir ric'ât-ı kazîbe göstererek girüye çekilmeleri üzerine//398 (İlhan) tâ'kib itdi ve Tatarlar bir mevkî'i münasibde saf-ı beste olarak yeniden harbe ağaz ile Türkler üzerine galebe-i kâmileye muvaffâk oldılar ve küberâsının çoğünü kâtl ve bakîyet'u-l suyufi esir iderek (Devlet-i Oğuzîye)ye nihayet verdiler.

Türk-i tarih-i kadîmi hakkında basit olunan rivâyat-ı salîfe selâtin-i Havazem'den ve ehfâd-ı Cengiz'den Ebu-l Ğazi (Bahadır Han)ın şecere-i Türkîsiyle (Mir Havand)ve (Beyzavî) tarihlerinin ve Mösyö (Hereblut)ı cem' etdiği Vekay'î Şarkîye ile Hun Tarihi mü'ellifi Mösyö Dezuĝna'nın hülâsa ma'lûmatıdır ve rivâyet-i mezkûre bir dereceye kadar tarih-i Türk'ün fesanesi demek olub bu mesela ve fesaneler Yunan ve İnan ve Roma ve Çin ve mîlel-i sa'ire tevarihinde dahi mevcuddur. Ma'amafih eyalet-i Çinîyeden (Şensi) ve (Şansı) ve (Peçili) eyaletleri hudud-ı şimalîyesinde hicretten (2600) sene mukâddem hükümrân olan hakân-ı Çin (Yao) zamanından beru (Türkler) (Hunlar) (Moğollar) (Hunguriler) (Tatarlar) esâmisi de birçok kaba'il-i meşhûre göriliyor ki anlara o zamanın Çin müverrihleri (Şan Yunĝ) ya'ni daĝ vahşileri tesmîye ediyorlar. Bununla beraber hicretten (2819) sene mukâddem Çin'de hükümrân olan (Hiya) sülale-i hükümrânîyesinden evvelce hudud-ı şimâlîye-i Çin'de Türklerin mevcudîyeti ma'lûm oluyor. (Şanĝ) sülâlesinin eyyâm-ı hükümrânîyesinde Hunlar (Türkler) üzerine asâkir-i Çinîye gönderildi ise de münhezîmen ric'ât etdiler (1888) ve muahharan (Çeo) sülâlesinin müstekilli olan (Owank) zamanında ya'ni hicretten (1738) sene mukâddem Çinlülere ârz-ı//399 ita'ât etdilerse de sülâle-i mezkûreden (Yuvank) âsırında dahil Çin'e ve (Şensi) eyaletine doĝru şiddetli bir hücum eylediler ve hatta Çinlüler nazarında adâtı kadîmelerini terk etdiklerinden dolayı bu hücum bir mecazât-ı ileyh hükmünde görüldi (1532) ve andan sonra ta'âruz ve tasallûtları tevalî ve temadî idüb (1319) sene mukâddem (Ci) emâretinin hüküm etdiği (Kanton) eyaletine kadar dahil oldılar ve andan (45) sene sonra dahi (Yeçili) eyaletine akın etdiler ve Türklerin bu hücumât-ı müteselsile ve medîdesi Çinlülere âciz bırakarak tecavüzlerini mani' olmak üzere Sed-i Çin'i inş'aya başladılar (836) sed-i mezkûr Çin sülâlesinin mü'essisi bulunan (Çin Şihu Anĝti)nin himmetiyle vücuda geldi ise de andan mukâddem (Yan) begi şark Tatarlarından tahfiz için (Çiyli) eyaletin ve (Çanĝ) begi (Şensi) eyaletinin hudud-ı şimalîyesine divar çekmişler idi. (Şensi)de Çin sülâlesi beglerinden bulunan(Çin Şihu Anĝti) dahi anlara taklîden (Şensi)nin sed-i şimalîyesini bina ve muahharan hat-ı Çin'e kâmilen mutasarrûf oldukda birleşdirerek sad-i hazırı teşkil ve ibdâ' etdi (Çin Şihu Anĝti)nin vefatından sonra ihtilâl zuhuriyla hudud-ı mütstahfizelerden hali kaldığından Türkler bi-tekrar (Havanĝ Hu) yahud Tatarların (Kara Moran) dedikleri nehirde ve sed-i Çin'den (Neşuman) nâm re'isleri kumandasıyla mürûr

ve (Nerdu) vilayetinin kadîmden mutasarrûf oldukları velayatı istilâ ve (Bahr-ı Hazer)e kadar temdîd-i satvet etdiler ve merkûm Tanju //400 Hicretten (831) sene mukâddem vefat etdi ⁽¹⁾ Teoman'ın oğlu Mete Tanju ⁽²⁾ âle-l ğafle Tataristan-ı şarkîyeyi basarak canlarını helâk ve ahaliyi sülûk-i tabi'îyetine idhal eyledi ve bu perişanı üzerine Tatarlar ikiye tefrik iderek bir kısmına (Siyanpi) ve kısm-ı digerine (O Hu Aven) denildi ve bu (Mete Tanju) Tataristan'ı devr iderek 'Tibet)e kadar cümle bilâdı yed-i fatihânesine aldı ve (Kura)dan (Deşt-i Kıpçak)a kadar Sibirya'nın bir kısmı dahil olmak üzere bir hat-ı vazi'â dest-i tasarrufuna geçdi ve Çin sülâlesinin zuhurına kadar memâlik-i meftûha-ı mezkûre Hunlar (Türkler)in yed-i cihet-i şimâliyesinden ibtidâ hükümetleri mümted olub seksan eyalete münkâsım ve her birinde (12, 000) müstahfız süvari mevcut idi. Hicretten (784) sene mukaddîmine doğru dahil-i Çin'e vaki' olan muhacelerinde Çin'in (Sunşu) eyaletinde meskûn kaba'il-i Etrak'Dan (Yuşi) kabilesini târd ve nez' eylediler. Bunların za'îf olan bir kısmı (Tibat) dağlarına çekilerek (Küçük Yuşi) unvânıyla oralarda temekkün eylediler ve kısm-ı digeri şimal-ı ğarbîyeye ve (İleli) nehri sahiline giderek anlarda (Su) tesmiye kılınan kabileyi oradan târd ve (Yaksaret) sevhiline çekilmeğe icbâr etdiler ve Yuşiler//401 nehr-i mezkûr kenarında kalarak muahharan mürûr-ı zaman ile Havarzem'e doğru ilerülediler ve oradan Partlar ile harbe tutuşarak Horasan'a dahil ve (Ceyhun) nehri sahilinde mukîm oldılar ve o esnada (Su) kaba'ili dahi (Bahteran)a ve (Maveraünnehir)e doğru iledüleyerek İskender'in ihtilâfının te'sis etdiği hükümeti tahrib etmekte idiler ve muahharan bu (Yuşiler) Hind'e doğru ilerülediler ki müverrihin Yunanîyenin (Hindu-Siket Sit) ta'bir etdikleri bunların ve sonraları (Jet) dahi taklib olundılar ve Türkler hicretten (743) sene mukaddimine kadar eyalet-i Çinîyeye büyük büyük ordular sevkiyle la-yenkati' akınlar iderek ğaret ve iğtinâmdan fariğ olmadıkları gibi Çinlüler de tedafi'i hareketde bulunurlar idi. Tarih-i mezkûreden sonra anlar dahi ta'arrûz ve tecavüze kıyâm etdiler ve kazandıkları birkaç zaferîyet üzerine Hunların kesr-i şevketine damin dermeyan iderek Hun bilâdının şimal-ı ğarbîyesinden Kıpçak'da ki (Siram) şehrine ve cenûben Buhara'yı sağır ile Tataristan'ı fasl bulunan dağa kadar imtidâd iden kıt'a-ı vus'âda meskûn

¹ Bu âsırdan Tataristana çekilen ve orada Hun saltânatını teşkil iden Hiya hanedan-ı hükümrânîyesi beglerinden (Hun Ğoti) zamanına kadar (1000) sene takdir olunur. Hicretten tahminen (1800) sene mukâddem Hun hükümetinin ibtidâ etdiği isditdâl kılınur.

² (Tanju) Takli Fatli olub (Tanrı) dahi anın muharrefidür ya'ni (Semavî) demekdir.

(Uzunlar)ı dahi da'ire-i ittihâda ahz ve Hunlar (Türkler)i tazyîke ibtidâr eylediler. Bundan akdâm ise (Şansi) ve (Su Teu) taraflarında bulunan ve Türklere tarafından târd ve teb'îd edilen Yuşiler dahi bu Uzunların bulunduğu memlekete gelmiş ve orada (Su) kaba'ilini (Yaksaret) tarafına sürmüşler idi. Bu vakanın akabinde (Uzunlar) dahi Çin havalisinden kalarak (İlli) nehri bu yana geldiler ve Yuşiler'in kısm-ı a'zâmını/402 (Horasan) tarafına hicrete icbâr etdiler ve Yuşiler'de Horasan'da Partlar üzerine feth-i âzime na'il oldu ve hicretten (682) sene mukaddemine kadar Çinlüler Hunlar ile harb ve cidâlden fariğ kalmayub neticesinde tarih-i mezkûreden sonra (Aksu) ile (Karaşehir) arasında Uzunların ve Kıpçakların ve (Kaşğar) ve (Yarkend) ve (Hatin) gibi Buhara'yı sağır şehirlerinin hareketına nezâret için bir hükümet-i ğarîbe-i Çiniye te'sis etdi ve andan sonra verâset-ı saltanât-ı hatîyesinden dolayı Hunlar (Türkler)de te'âddâd iden hükümrân yekdigeri âleyhine harb açarak bir çok muharebâtdan sonra bekâyayı rü'esadan tahfiz için ğalebe-i ahirîyeyi kazanan (Hu-han-si) hükümet-i Çiniye himâyetine dahil oldu. Ğarb taraflarında teferrüd eden (Çi Çi Tanğı) ise merkûmun asâkirine ğalibiyetinden sonra Uzunların bilâdını kat'ı ve mürûr iderek (İrtiş) nehrinin ğarbında vaki' araziye doğrı ilerüledi ve onların ahalisini taht-ı tabi'iyetine idhalden sonra (Kazan)ın şarkında Uza Tatarların bulunduğu mahalde ve (Yayık) nehrinin menba'ında vaki' (Kıyın Kavanlara) ve bâ'dehu şimalde Sibirya'da vaki' Tubul (Tubulsuk) civarında vaki' (Timlimler)e hücum etdi. İşte buraları (Yaşğar) yahud (Büyük Hunğuru) memleketidir ki Hunlar Avrupa'ya geçmezden evvel oralarda mutavtın oldılar ve andan sonra (Çi Çi Tanğı) Yayık nehri menba'ı civarını ittihâz-ı vatan eyledi ve muahharan Çinlülerin ta'arrûzı üzerine açılan//403 bir harbde helak olmağla rakibi (Hu han si) istilklâl buldı ve Hu Han Si'nin fevtinden sonra ehlâfi bir müddet hükümet-i Çini'yeye tabi'iyet sıfatıyla icrâyı hükümrânı iyledilerse de muahharan iktisâb-ı kuvvetle Çinlülerin cereyan-ı nüfûzını men' etdiler.

Hicretten (612) sene mukâddem (Mam) nâm-ı Çin hükümdârının zamanında yine beyinlerinde münaza'â hüdûs ve (On Uğrı)lar ile (Yarkend)den ma'âda Buhara'yı sağır hanları dahi Hunlarla birleşerek Çinlülerini târd ve def'â ve ekserini kâtl eylediler andan sonra hakan-ı Çin (Mam) üç yüz bin kişilik bir ordu ile Tataristan'ın merkezine kadar dühûl ve Uzunların şimalında ve (Yayık) nehrinin menbâ'ı şarkında vaki' (Tim Lim)e sefer iylediler ve bunun üzerine bilcümle

Hunlar Çinlülere tabi' oldılar ve Tataristan'ı (Hu Hansi)nin on beş nefer evladına taksim etdi ve muahharan Hunlar yine tefrik ve istiklâl kazanarak Çin'in cihet-i şimalîyesini zabt ve istilâ etdiler ve hicretten (592) sene mukâddem bir taraftan Yarkendi hanı Hunlar âleyhine cem'i askerle hücum iderek Buhara'yı sağirden (55) şehir zabt ve taraf-ı digerden Çinlüler eyalet-i şimalîyesini Hunlardan nez' ve istirdâd eyledilerse de Hunlar yine Çin'e akından fariğ olmadılar ve (Yarkend) hanının su-i idâresi üzerine (Uğrı) bilâdıyla (Buharayı Sağir) yine Hunlar himayetine geçti ve hicretten (574) sene mukâddem Hunlar yahud Türkler biri (Moğol) ve digeri (Tatar) olmak üzere iki hükümete inkisâm etdi ve birincisi (Şimal-ı Hunları) ve ikincisi (Cenub-ı Hunları âd olundular. //404 Ve Çinlular siyenpi Tatarlarını celb iderek şimal Hunları âleyhine sevk ile kesr-i kuvvetlerine sa'î eylediler ve cenûb Hunları dahi aynı bu pişeyi idindigi şimal Hunları gördüğüyle bilcümle şark halkının kendi âleyhlerinde bulunmalarına tâb-ı aver olamayarak memleketlerinin bir kısmını terk ile çekildiler ve o aralık (Ohuvan) denilan dige şark Tatarları dahi Çinlulara enahar-ı tabiyet itdiklerinden Çinlular dahi onları hududa tavattun ve iskân etdi ve hicretten (550) sene mukâddem şimal Hunları Şensi eyaletine bir akın daha icrâ ve (Şensi) şehri sarayını ihrâk etmeleri üzerine Çinlüler kuvve-i küllîye sevkiyle def' ve târd ve kâmil ve civarını Hunlar yedinden nez' ile Buharayı Sağir hükümdarları ve ahali bi-tekrar Çinlüler taht-ı tabi'iyetine geçdi ve (Dokuz Uğurî) ta'bir olunan Göçlük (Küçük) dağ civarında ve (Turfan)da meskûn olan (Uğurî)lerin memleketlerini dahi istilâ etdilerse de hicretten (547) sene mukâddem hakan-ı Çin (Mim Ti) fevt olarak dahil-i Çin'de ihtilâl zuhûr etdiginden Uğurîler isyân ve Hunlara ârz-ı tabi'iyet itdiler ve (Kara Şehir) ve (Aksu) ahali dahi Çinlülere harben def' eyledilerse de yine idâre-i Çinîye taht-ı hükümete dahil oldılar ve hicretten (534) sene mukâddem Çinlüler ve cenûb Hunları ve Ohu Aven ve Siyenpi Tatarları ve Buharayı Sağir ve Sibiryada ki Tim Limler velhasıl şimal Hunların bilcümle mücavirleri âleyhlerine kıyâm etdiler ve Çinlüler cenûb Hunlarıyla beraber (Ardu) memleketine dühûl ve şimal Hunların bir haylusini//405 katl ile iki yüz bin kadar da esir ahz etdiler ve (Tanju) firar etdi ve dige bir muhârebeye de dahi halk bulunan (Tanğı) maktûl olmayub şevket ve saltanâtları artık münkesir olduğundan teb'âsı bulunan dige Türkler dahi cenûb Hunları ya'ni Tatarlar himâyetine takım takım geçmege başladılar ve Siyanpi Tatarları dahi bir taraftan tazyîk ide geldiklerinden rü'esâyı kaba'ilin ekseri

(Paşgar) taraflarına hicretle vatan ve memâlik-i metrûkeleri Siyanpi Tatarları yed-i zabtına intikâl eyledi ve bu vak'â ile de hicretten (1852) sene mukâddiminden (519) sene mukaddimine kadar ya'ni (1323) sene imtidâd iden (Türk) yahud Oğuz Han ehfâd-ı hükümeti veya Hunlar veya Moğollar saltanâtı münkârız oldu ve bunlar tavattûn eyledikleri Yaşkar civarından muahharan Avrupa'ya nâkl ve hicret eylediler.

g. Cenûb Hunlar (Türkler)i

Bir takım ümerâyı Etrak'ın Tataristan tahtına gösterdikleri inhimâk ve arzu nihayet Hun (Türk) devletinin mükasemesini netice verdi. Hicretten (574) sene mukâddem (Puno) isminde bulunan Tanğı'nın yine sülâle-i Havakin-i Etrak'dan (Pe) isminde bulunan kimseye su-i kasdı neticesi olarak tahaddüs iden muhârebede Tengî asâkirinin mağlûbiyeti (Pe)nin âzim şanını artırarak teb'âsı tevafir etdi ve istiklâlîni takviye için himayet-i Çiniyeye dahil olarak (Hohan-si) telkîb olundu ve Çinlüler şimal-ı Hunlar ile Siyenpi//406 Tatarlarının taaruzatına sed-i sedîd olmak üzere merkûmları (Şansi) eyaleti hududına iskân ve tavattun etdiler ve hakan-ı Çin bu dehâleti hüsn-i telâkki idüb (Türk) devletiyle de âkd-ı sulh iderek devlet-i mezkûrenin gerek bu inkisâmından ve gerekse memâlikine müstevlî olan kahtdan dolayı kendü kendiyeye inkırâz bulması intizârında oldu ve cenûb Hunları da şimal Hunlarıyla harb ve savaşa ibtidâr itdiler ve (Şansi) eyaletlerinde rü'esâyı kaba'il tahtında olarak mevakî'i muhtelifade hayme neşin ikâmet buldukları halde şimal Hunlarının dahil-i Çin'e dühûluna sed-i mümane'ât çekdiler ve (Hohan-si) vefat iderek yerine ehlâfı ka'im oldu ve (550) sene mukâddem şimal Hunları (Şansi) eyaletine doğru bunlar üzerine akın etdiler ve (549) sene mukâddem Çinlüler beyninde nazar-ı rağbet ve iştihâr kazanan ulûm-ı fûnûn harbden başka hiçbir şey ile mütelezziz olmayan Türk akvâmına dahi intişâr ile Çin'e tahsil-i ulûm için birçok etfal gönderdiler ve bu hasıl etdikleri rabîtâ-ı ilmîyeden dolayı Çinlüler ile ittihâdları ve şimal Hunları âleyhine mün'âkîd ittifâkları bir kat daha kesb-i te'kid etdi ve Çinlüler ile müttefikân şimal Hunları bilâdına akın etdilerse de oralara müstevlî olan kaht-ı menna sebtîyle ric'ât eylediler ve muahharan cenub Hunları bi-tekrar şimal Hunları üzerine bir akın daha etdiler ve (532) sene mukâddem Çinlüler ile birlikde bir şiddetli hücum daha göstererek şimal Hunları Tanğisini ahalisinin kısm-ı a'zâmıyla cihet-i ğarbîyeye hicrete//407 icbâr ve milel-i şarkîye

anların memâlikini taksim etdi. Lakin andan sonra cenub Hunları dahi hasmâsını artırarak bilâd-ı şarkîyesi hanı ile beyinlerine münâfese girdiği gibi Çin ümerâsından bir zî-nüfûz ile de araları bozulması üzerine Çinlüler âleyhlerine asker sevk etdiler ve Tanğı anları sed-i Çin'e kadar ta'kib eyledi ve muahharan Çinlüler tarafından hile ile maktûlîyeti üzerine ahali tarafından halklığa kabul olunan (Kong He O) nâm-ı nanğı iki yüz bin kişiyle Çinlüler tarafgiri bulunan eyalât-ı şarkîye hanı (Suçu)nun memâlikini tahrib ve bâ'dehu (Ardu) vilayetine doğru hareket etdi ve hakan-ı Çin dahi Çinlüler ve (O Hu Aven) ve (Siyanpi) ve (Amur) nehri kenarında meskûn (Nutu) Tatarlarından mürekkeb bir fırkâyı mukâbelesine gönderdi ve netice-i mu'ârekede Tanğı mağlub olub bilâd-ı şarkîye hanları bulunan (Suçu)yedinde kesb-i istiklâl iderek kendüsi ğarb ciheti hükümrânı kalmadı ve Çinlüler tarafından Tanğı tanıan (Suçu)nun imâretinden beri dahi kendüsine isyân ile dağlara çekilerek hesârete ibtidârı üzerine Çinlüler anın üzerine yürüyerek cem'iyetini perişan ve teb'âsını (Şensi) eyaleti dahiline iskân etdi ve bu sırada Funğ He O)nun teb'âsından bir sakî dahi kâhtından bitâb kaldıkları gibi Siyaniyi Tatarlarının mağlubı olmadılar ve cenub Hunlarının yeni Tanğisi dahi (Funğ He O)nuninkirâzınıtesrih ve ikmâl eyledi. Merkûm Tanğı Çinlü birgeneralin iğfali üzerine Çin üzerine tuğyân ve hücuma zamanını müsa'âdesiyle başına//408 asker cem' iderek ve (O Hu Aven) ve (Siyanpi) Tatarları ve sa'ire kaba'il-i vahşîye dahi anlarla birleşerek (Peçili) ve (Şensi) eyâletlerine akın etdiler ve irtesi sene Tanğı yine taaruza devam eyledi ise de her bir eyaletden kendüsine mukâvemet gösterildi ve anın üzerine hakan-ı Çin'den taleb-i sulh eyledi ve o sırada (Siyanpi)Tatarları (Funğ He O)yı fenâ sûrette zedeliklerinden o da yüz kişiyle Çin'e dehâlet etdi ve Hunlar müsalahâ-ı mezkûre üzerine Çinlüler ile müttefikân Siyanpi Tatarlarının ta'arrûzatını def' için hududa gıtdilerse de Siyanpi Tatarları girüye çekilmekle hududa müddet-i medîde ikâmete mecbur oldılar ve nihayet Hunların isyân etmeleri üzerine Siyanpi Tatarları fırsat bularak hücum eyledi ve bu karışıklık arasında Tanğı dahi vefat etdi ve Siyanpi Tatarları bunlar idâresinde bulunan (Ardu) vilayeti ile havalisine akınlara devam eylediler ve bu sırada Tanğı'nın ümerâsından bir kaçı hal'ı ta'âtla Çin'e akına âzimet ve Çinlülerde o havalide bulunan Siyanpi ve O Hu Aven Tatarlarıyla Tibetlülerden cem' etdikleri bir kuvvetle mukâbele etdiler. (482) ve andan sonra Hunların hali fenâlaşarak müte'âddid Tanğiler zuhûr ve rü'esayı kaba'il beyninde şikâk dahili

tekevvün etdi ve nihayet hicretten (427) sene mukâddimine kadar Çinlüler ile ba'zen harb ve ba'zen sulh ile emrâr-ı eyyâm iderek tarih-i mezkûreden sonra kaba'il-i Etrak bir takım rü'esa yedinde kalub Tanğiler munkârız oldu ve Siyanpi Tatarları//409 anların memleketlerine müstevlî oldılar ve bu sırada Çin'de hükümrân olan (Han Sülâlesi) dahi inkırâz bularak eyalât-ı cenûbîye ve eyalât-ı şimalîye (Ğui) yahud (Voi) ve eyalât-ı ğarbîye han sülâle-i za'îfiyesi idârelerine geçdi(*) ve (415) sene mukâddem Ğui hükümdârânı tarafından (O Hu Aven) Tatarları fenâ suretde perişan eylediginden dahil-i Çin'e çekilerek iskân eylediler ve (Siyanpi) nehri ise akından fariğ olmayarak ve arası çok geçmeyerek (O Hu Aven) Tatarlarının uğradıkları kazaya Hunlar dahi düçâr oldılar. Çünkü işbu Hunlar Ğui hükümrâninin zuhurundan sonra Çinlüler ile mühtelit bulundılarsa da asla virgü vermezler idi. Bu ise Çin ümerâsının keftkusını mûcib olmağla Tanğileri âkibetinde zuhurı melhûz ve hamitden ürkerek Ğui hükümdârânı nezdine gitdi ise de orada ahz ve tevkif olunarak Hunlara me'mur diger ta'yîn ve Tanğı unvânı bu tarihten i'tibaren resmen ilğa kılındı (406) ve (Hun) veya (Türk) hükümeti dahi ba'de ma bu isim ile teşekkül itmeyerek mûnkarız oldu ve Hunları başka başka taksim iderek her birine birer re'is ta'yin idüb içlerinden (Yau)ın ziyade ta'yin eyledi ve bu vakâyı müte'âkib Tataristan'da kalan Hunlardan (20, 000) nüfus daha gelerek hakana rûyî tabi'iyet göstermeleriyle anlara (Şensi) de//410 Vaki (Hançu) ve (Suçu) tarflarına iskan idildiler. ve Ğavaili sülâlesi hakanı (Aksu)ya kadar cümle ahaliyi virgüye râbt ve (371) sene mukâddem Hunları bir kere daha tefrik ve taksim etdi ve bundan sonra (Siyanpi) Tatarlarından (Tupa) denilan kısmı kesb-i iştihâr etmege başladı ve (351) sene mukâddem Hunların yed-i istilâsında bulunan araziye Sibiryâ'ya kadar kâmilten taht-ı tasarrûflarına intikâl idüb o sırada Ğui sülâlesi yerine de (Kasin) sülâlesi ka'im oldu ve (345) sene mukâddemine doğru (Tupa) Tatarları dahi kesb-i za'îfiyetle bil'âkis Hunlar cihet-i cenubîyede bir hükümet-i cedîde teşkil etdiler ki anlara (Birinci Çau) yahud (Mü'ehhir Han) sülâlesi ta'bir olundu ve (270) sene mukâddemine kadar hükümetleri devam idüb da'ima hakan-ı Çin olan (Kasin) sülâlesiyle harb üzere bulundılar ve yine şunlardan (306) sene mukâddemine doğru (Hu Çau) yahud (İkinci Çau) sülâlesi dahi (Pekin) civarında zuhur ve istibdâd etdi ve (270) sene mukâddem hükümetleri

* Mösyö (Potiyer)in Çin Tarihinde bu mükaseme (402) sene mukâddiminde gösterildiginden biz dahi Çin faslında o vecihle yazmış idik.

munkâriz memleketleri (Yan) ve (Sin) hükümetleriyle sa'ir ufak hükümdaran beyninde mukâseme olundu ve (213) sene mukâddem cenûb Tanğileri sülâlesinden Şansi cihetinde (Heyya) ümerâsı zuhur iderek (217) sene mukâddem istibdâd ve (26) sene hükümetinden sonra (191) sene mukâddem inkırâz-ı buldi ve memâliki (Tupa)Tatarlarıyla (Yan) (Sung) (Liam) ve Çin ğarbî hükümdarları beyninde mukâseme kılındı ve (225) sene mukâddem eski Hunlar sülâlesinden (Şens) eyaletinde şimalı Liam//411 handanı zuhûr iderek (164) sene mukâddem munkâriz oldı ve teb'âsı üçe ayrılarak (Beş Balık) taarfına tefrik iden fırkası muahharan Avrupa'ya nakl ve hicret eylediler.

h. Garbî Hunlar

Hicret-i Nebevîyeden (529) sene mukâddem Çin'in şimalında vakî' Hun devlet-i cesimîyesi munkâriz ve (cenub-ı Hun) devleti müteşekkil olduğu sırada şimalî hunlardan bir takımları taraf-ı ğarbîyeye çekilerek intihâb ettikleri Tanğilerin zir-i hükümetinde bir devlet teşkil etdiler ki bunlar muahharan (Büyük Hun Ğırva) nâmı verildi ve oradan Hunlar (Kıpçak)dan (Kaşğar)a kadar temdîd-i nüfûz etdiler ve kata ki Hunların Tangisi Çinlülerin mağlûbı olarak (Kanğlı) bilâdını kat' ve mürûr ve (Kıpçak) cihetine ubûr eyledi ki oraları (Uza) ve (Başkar) memleketleri olub maverrihin-i efrenkiye (Büyük Hun Ğırva) tesmîye eylediler. Bunlar Yayık (Oral) nehri menba'ı civarında tavattûn ile alanların (Pançe) denilan ve (Asya Sarmatyası) unvânıyla ma'nûn olan memleketlerini istilâ eylediler. Bu alanlar dahi yine Türkistan tarafından ve âle-l rivâyete Tubul (Tubulsak)ın şarkından gelmişlerdir ve hicretten (549) sene mukâddem bu alanların (Herkan) ile ittifâkı ve Derbend üzerinde (Timur Kapu)bu ğazneden (Madi)ye dühûlları ve Partların hükümdarları (Pakur)un anları tevfikine âdem-i iktidârı görülür ve (488) sene mukâddemine doğru Kısar Adriyanın//412 zamanında bitekrar (Madi)ye dühûl itdilerse de bu def'a mağlûben ihrac kılındılar ve Kayser Ğordiyonu mağlub ve münhezim iden Makedonyalı (Filip)in ordusu dahilinde bulunan alanlu askerler idi (Sarmatya)dan (Hindistan)a kadar bunların taht-ı nüfûzından da bulunduğundan cümlesine (Alan) ismi verilür idi ve Çinlüler nazarında Alanlardan ma'düddur ve (bu ihtimal mukâren sevab göriniyor) Hunların hücümât-ı mezkûresi Alanları memleketlerinden hicrete mecbur iderek bur takımları Çerkezistan dağları önlerinde tavattûn ve bir takımı da bilâd-ı ğarbîyede bir haylu müddet orada

gezerek hicretten (220) sene mukâddemlerine doğru (Su-O) ve (Vandal)lar ile birlikte Tuna savahilinde iskân eylediler ve bâ'dehu Cermanya'yı tahrib ve Belçika'yı kat' ve mürûr ile (Pirene) dağları eteklerine girdiler ve oradan öte atlamayarak Ğulların memleketi dahiline dağılıb Roma hükümetinin kuvvetini keser ve bir çok şehirleri ğâret ve yağma eylediler ve kaba'il-i mezkûre (211) sene mukâddem işbu eyalât-ı ma'mûreyi beyinlerinde mukâseme etdiler ve (Vandal)ler ile (Su-O)lar (Ğaliçya) ile (Betiki)ve Alanlar (Lustiyani) ile (Kartaca) eyaleti istilâ idüb ve bunlardan bir takımı Ğul'de hususiyle (Normandya)da yerleşüb kaldılar velhasıl Hunlar Alanların (Asya Sarmatyası) denilen memâlikini istilâ ve Etel (Volğa) nehriyle Palus Me Otid (Bahr-ı Azak) beynindeki ekâlimi ihata etdikleri gibi bir takımları da ber-vechi şurûh devlet-i cesimîyelerinin inkırâzından sonra (Baykal) gölü//**413** Ve (Tula) nehri sevahilinden (Turfan) dağlarına ve 'İrtiş) nehri boyuna ve (Altay) dağlarına ve (Kıpçak)dan (Etel) nehri sahiline kadar mümted olan bekâha dağılıb oraları ihata itdiler ve Alanlar memâlikinde istibdâd iden Hunlara (Tele) ve yahud (Teyeli) denilüb bunlardan (Ceyhun) nehri garbinde ve Maveraünnehir'de sâkin olan kısmına dahi (Heyatle) ve yahud (Abtalîyet) ismi verildi. İşbu Hunların hükümet-i ğarbîyesi üzerine (Pançau) nâm-ı Çinlü serkerde kuvve-i küllîye ile gelerek Bahr-ı Hazer'e kadar vasıl ve Buharayı Sağır hanlıklarından bir haylisi dahi zira ta'âtine dahil oldu (518) ve beş sene sonra asakîr-i Çiniyenin girü çekilmesi üzerine Hunlar ilerüleyerek (Şensi) eyaleti hududına kadar akın etdiler ve (Kamil) ile (Turfan)a Çinlüler tarafından asakîr-i müstahfize vürûd etmesi idi dahil eyâlete dahi girecekler idi ve (498) sene mukâddem Çinlüler Hunları Uğrı bilâdından teb'îd eylediler. On sene sonra Uğriler Hunlarla birleşerek Çin tarafına akın eylediler ve birinden sonra Hunların şimal-ı Çin'de vaki' memâlik-i kadîmesini ğarbîye çekilmege mecbur oldılar ve (İlli) nehrini öte geçerek Avrupa cihetinde vatan-ı cedîd ittihâza başladılar ve (389) sene mukâddemine doğru Siyanpi Tatarları munkârız olarak Hunların bilâd-ı kadîmesini Tupa Tatarları istilâ ve (İlli) nehrine kadar imtidâd etdiler. İşte Türk ve Tatarın böyle terk-i vatan ile Avrupa'ya akınları ve Avrupa şimalının ahali-i kadîme-i//**414** Vahşîyesinin dahi anların tazyiki üzerine Avrupayı cenubîye dönmeleri Roma devlet-i cesîmesinin intihâtını tesrî' ve esbâb-ı zevâl ve inkırâzını tehiye eyledi. Çünkü Hunlar Siyanpi ve Tupa Tatarlarının ekâlim-i şarkîyede istibdâdları üzerine cihet-i mezkûreden kat'ı yed ta'âlka mecbur kaldıkları gibi

taraf-ı cenubîyeye intişâr ve imtidâda dahi Farsluların kûdret ve kuvveti ha'il olduğundan ğarb ile Bahr-ı Hazer'in şimalından Avrupa'ya dühûla tabi'î cihet-i isti'dâd gördiler ve müverrihin-i ğarbîye bunları Bahr-ı Azak'ın şarkında ve Roma memâlikine dühûl ve ta'ârruz için gelmiş gördiler ve imparator (Valan) Firikyâ'daki yazarların (Lisya) ve (Pamfilya)ya akınlarını men' ile Farslular ile de bir harb küşâdı için tedârikde bulunduğu sırada Hunlar Bahr-ı Azak'ı mürûr etmiş bulub o tarihe kadar kâvm-ı mezkûr mechulleri idi. İşte Hunlardan (Don) nehrinin cihet-i ğarbîyesinden bulunan bir takım milletleri çekinüb Alanlardan Ten isminde bulunan fırkayı dahi perişen ve bunların bakîyet'u-l suyûfî ise Hunlara katılarak birlikde Oster ve Gotların bilâdı üzerine hücum ve tedricen istilâ eylediler. Vizioğotlar Hunların takrîbi üzerine Kayser ve Alan'dan Trasya'ya hicrete rûhsat talep ederek çekildiler ve bu vecihle Hunlar Ğotların yüz elli seneden berü taht-ı tasarûfunda bulunan Tuna memâlik sahaliyesini yed istilalarına aldı. Ve bu Hunlara Oğrikaba'ilinden ve şark Tatarlarından bir hayli kaba'il katılarak muahharan//415 Avrupayı ğarbîyede mutavattın kaldılar ve (Tuna) nehrinden Derbend'e kadar mümted olan bilâd ve memâlikin Hunlar yed-i istibdâdında kaldığı gibi ara sıra dahi Roma memâlikine da akın etmege başladılar. Roma imparatorlarından (Büyük Theodosius) asâkir mu'âvene sıfatıyla ordusuna alarak ğaret ve çapullarından muhafazâ-ı mülkine bu suretle çare tedârikinde bulundu ise de muahharanGotlar ile birlikde terasa dahil oldılar ve anı müte'âkib İbri (Gürcistan)tarafından dahi Asyayı Suğraya girerek (Antakya)ya kadar esnâyı râhda müsadif oldukları bilâd ve kasabâtı ğaret ve yağma eylediler ve bu sırada idi ki Cucan tatarları Başkar'da hükümrân kalan Hunlar Tanğisine ğalebe ve re'isleri han unvânıyla cihet-i mezkûreyi istilâ eyledi ve bundan iki sene sonra ya'ni hicretten (218) sene mukâddem Hunlar Trasya'yı yağma ve İlliryanınbir kısmını istilâ etdiler ve Tarih-i mezkûreden yigirmi sene sonra İtalya'ya ahz ve istifâ etmedikce girü çekilmeyüb ferdâsı sene bunlardan bir takımı yine Trasya'yı yağma ile İstanbul'a kadar çapul eylediler ve hicretten (180) sene mukâddem re'isleri (Rua) Romalular ile âkd-ı sulh eyledi ise de muahharan (İkinci Theodosius) Ester (Tuna) nehri civarında meskûn yerlü kaba'il ile âkd ve ittifâk iderek Hunlara vatan-ı aslîlerine ric'ât teklif eyledi ve bu sırada merkûm Rua'nın vukû'ı vefatıyla yerine oğulları ve Yaygınları ve Müncik'in oğulları//416 Atilla (Atlu) ve Balta (Bleda) halef oldılar ve (Theodosius) bunlar nezdine sagir irasalıyla firarileri i'âde etmek

ve beher esir için sekiz altun fidye virmek ve Hunlara âd ve bulunan kaba'il-i vahşîye ile akd ve idememek ve her sene virgü tarzında (700) altun virgu şartıyla âkd-ı mu'âhede eylediler. ve bundan sonra (Atilla) ile (Balta) Romalular tarafından emin kalarak bilcümle sikat akvamınıkendülerine râbt ve ittibâ' sûretiyle teşebbüs eylediler ve şark taraflarından ilerülemekde bulunan Cucan Tatarlarını men ve tevkif için dahi Çinlular ile bir muahede akdine muvafakiyetden sonra kaba'il-i vahşîye-i şimâliye üzerine icra-i fütuhata başladılar ve (Rua) hengâm-ı hayatında ğarb imparatoru (Üçüncü Valantin) ile âkd-ı sulh etmiş ise de merkûm imparatorun hemşiresi kendisini tezevvüce kabul etmediginden dolayı gücenerek (Atilla)ya bileziğini gönderüb izhârı muhâbbet ve İtalya'ya gelerek kendüsüyle âkd-ı izdivac eylesini ârz ve teklifeyledi. ve (Atilla) buna evvel emirde nazar-ı bi-kaydı ile bakarak Romalular ile Sulhı muhafaza ve (Ren) nehri sahilinde mutvattın kadar teire-i harbi temdîd ve işğal eyledi. (185) ve ondan sonra birbüyük kuvvet ile (İllirya)ya hücum etdi. ve hicretten (181) sene mukadem HunlarEstir (Tuna) nehrini geçerek sevhilinde vaka'a bilâd ve kasabatı tahrib ve yağma etdiler ve üç sene sonra biraderi (Balta) vefat ederek anın zir-i hükamında bulunan kaba'il dahi (Atilla)nın taht-ı tabi'îyetine intikâl eyledi. //417 Ve Sit (Sikat) ve Cermanya'yı tasarûf ve Tuna'nın öte tarafında bulunan Gotlar ile (Jepid) (Suu) (Alan) (Herol) (Sarmat) (Semander) (Seker) (Santağur) (Ruj) ve daha sa'ir kaba'il-i şimalîyeyi kendü da'ire-i hükümetine idhâl kıldı ve andan sonra (Volğa) nehri ğarbindan ilürelemek isiti'dâdında bulunan Cucan Tatarlarının harekâtını ta'tîl ve te'hir ile Çinlüler tecdîd-i âhd ve râbita eyledi (175) ve bir sene sonra kendisine tabi' olan Cem Ğafir ile Roma şark imparatorluğu üzerine hücum iderek (Trasya)yı bahr-ı Siyah'da (Gelibolı)ya kadar tahrib ile imparator (Theodosius)ı sur-ı İstanbul'ı tahkîme mecbur itdi ve Gelibolı (Filibe) ve Arkadipolı (Burğus) ve (Kostantinya) ile pek çok memlemekler yed-i istilâsına geçdi ve Selimber (Seluri) ile İstanbul arasındaki (Edirne) ile (Eregli)ye isâl-ı hisâr idemediler ve bu vecihle yetmiş şehir tahrib eylediler ve nihayet şark imparatorluğu bir hayli tekâlîf-i sakilîyeye münhemilen âkd-ı sulha mecbur oldı ve (Atille) Yunanı (Hırvatistan)dan Trasya'ya kadar memâlik-i fütuhâsını yed-i tahakkümüne hıfz eyledi. Hicretten (173) sene mukaddimine doğru ğarb imparatorı (Valantin) ile bozuşdığı gibi ferdâsı sene şark imparatorı (İkinci Theodosius) vefat iderek (Marsin) yerine imparator intihâb olundukda (Atilla) ile virgü taidyesinden dolayı bozuşdiler. Lakin (Atilla) ğarb

imparatori ile harb//**418** açmak âzminde bulunduğundan (Marsin) ile sûret-i zahirede uzlaşarak ferdâsı sene kaba'il-i mütevahhîşe-i Şimaliyeyi başına cem' ile biri (500, 000) ve diğeri (700, 000) kişiden ibâret bir cem'iyet dehşetnemâ ile Ğul memâliki üzerine yürüdi ve (Esterazburg) ve (Mayans) ve (Tul) ve Meç) ve sa'ireyi zabt ile (Paris)e kadar geldi ve Roma cenerallerinden (Atios) dahi birazı kaba'il-i mezkûreden ve birazı (Sarmat) (Frank) (İbri) gibi milletin ve (Cerman) akvâmından bir cem'iyet ile mukâbelesine yetişdi ve (Atilla) Orlenan muhasarâsını sıkışdırarak asâkir-i mu'âvene gelmezden mukâddem her nev' tahribâtı icrâ ve şehri zabt eyledi ve muahharan (Atios) ile Viziğot kralı (Teodorik)in vusûlunda (Tervi)de (Moriyak) sahrâlarına doğru çekildi ve orada (Atilla) koyun kemikleri ile tefa'el iderek (Atios)un esnâyı harbde helâk olacağını keşf etmesi üzerine merkez saf harbi bir takım şeca'ât-ı asâkir ile kendüsi ahz ve cenâhlara Osterğut rü'esası ile Zepit kralını ve milel-i sa'ireyi ta'yin ve ta'bîye eyledi ve Romalular tarafında dahi sağ cenâh Viziğotlar kralı (Teodorik) ve sol cenâh (Atios) ile Romalular ve merkez dahi (Alanlar) kumandasında bulunur idi (170). Bir gün öğleden sonra ibtidâ iderek akşama kadar devam iden muhârebe-i hunrizâne de Hunların etrafı Romalular ile muhât oldu ise de (Atilla) ordusu etrafına ağırlıkları dizerek kemâl-ı metanet ile mukabeleye devam etmesi üzerine hücum//**419** cesâret edemediler ve tarafından üç yüz bin kişi telef oldu. Muahharan Viziğot kralı (Teodorik)in vefatı ve evladının sahtanât münaza'âlarına düşmesi üzerine anlar Romalulardan ayrıldığından (Atilla) bunu fırsat ittihâzıyla bi-tekrar (Pannoni)ya âvdeti terk ve İtalya'ya doğru hücum eyledi (169) verâset geldiği bilâd ve kasabâtı harab iderek (Milan) ve (Pavî) gibi birçok şehirleri yağma etdi ve gerek (Atios) ve gerekse Roma imparatoru bu ta'ârruz ta ki zuhûra mukâvetinden âciz kalarak ekseriya ahali te'min-i hayat uğurına cezirelere ve bataklık yerlere yerlere firâr ve ihtifâ etdiler ki Venedik şehir ve cumhuriyetinin mü'essisleri Atilla'nın hücumâtından ğaybubîyet iden e'âlîdir. Bu hücum ile (Atilla) Roma'ya dühul âzminde bulundu ise nasılsa Romalular beher sene Hunlara virgü i'tâsı şartıyla iş fasıl bularak âkd-ı müsâlâha olundu ve ma'amafih hususına isâbet eden hukûk ile (Hunurya) kendüsine getirülmediği bi-tekrar İtalya'ya geleceğini ifade etdi ve vatanına âvdetinde imtidâd sulhdur. Canı sıkılarak şark imparatoru (Marsin)eTheodosius'un müte'âhhid olduğu virgüyü te'hir eylediği halde memâlikini tahrib edeceğini i'lân eyledi ise de hükmünü icrâyâ o sırada Ğullar ve Alanlarla açılan harb mani' oldu ve

hicretten (168) sene mukâddem Yaldiko (Yıldız) isminde bir kızı tezevvüc için açtığı sur-ı mahsûsde ziyade cüsse şarab içerek fevt olmağla//420 Hunların şevket ve hükümeti za'ıl ve memâlikin mutasarrûfaları mukâseme kılındı ve en benâm olan (Allak) dengiz (Deniz) (Hernak) isminde üç evlâdından (Allak) tac-ı hükümrânîye iktisâ etdi. Lakin bu sırada Jepidlerin kralı (Adriyak) ahz-ı serbesti ile Hunlar idâresinden çıkdı ve milel-i mahkeme-i sa'ire dahi bunu misal ittihâzıyla Patnunid'e harb-ı âzim küşâd ve (Adriyyak)ın mu'âvenetiyle Hunların bekâyası Bahr-ı Siyah'a doğru firar iderek memleketlerine ya'ni Dasi (Tuna) havalisine Jepidler sahib-i tasarrûf kaldılar ve bu sırada Sarmatlarla Semanderler dahi (İllirya)ya yerleşdi ve (Pannoni) dahi Gotlar veya OsterGotlar hükümdâran-ı selasesi beyninde mukâseme olundu ve (Atilla)nın diger oğlu (Hernak) Romalulara tabi' olarak küçük sıket-i hududunda tavattûn için âzimet eyledi ve ortaca oğlu (Dengiz) bir takım kaba'il ile henüz hükümet üzere bulunmağla Gotlar anlar üzerine akın ve bir harb-ı şedîd ile cem'îyetlerini perişân eylediler. İşte (Hun) denilen akvâm-ı Türk'ün bu za'âf ve teşiti sırasında (Ayar) yahud (Sayır) denilen ve Avarların tazyîki ile terk-i vatan iden Sarağur (Sarı Uğur) (Odağur) ve (On Uğur) kaba'ilinin hicretleri zuhûra ve Avrupayı şarkîye istilâları hengâmisi hüdûs eyledi (160) ve Hunlar bunların muhaceretiyle mutavattın oldukları bilâda da bir mertebe daha düçar-ı tatbik oldılar. Bunlar muahharan Hunlarla birleşerek hicretten//421 (158) sene mukâddem Fars vilâyetine hücum eylediler ve bahr-ı Hazer tûlunca dolaşarak (Derbend)den mürûr-ı âzimetde bulundılarsa da geçmeyerek Gürcistan tek Tiflis cihetine teveccüh etdiler ve oradan Ermenistan'a dühûl ile bir hayli tahribât icrâ eylediler. Farslular ise o aralık Maveraünnehir'de Sidarit (Heyatle) denilen Türklerle meşğul olub anların def'î için Romalulardan isti'âne etdilerse de cevab red aldılar ve bu sırada da Atilla'nın evladıyla imparator (Leon) beyninde dahi yeniden bir nizâ' zuhur iderek Hunlar fesh-i âhd ile Romalular üzerine hücum eylediler ve hunlar mağlubîyetleri üzerine âkd-ı sulh ile Tuna ötesinde kalarak Romalular ile ticaret etmeleri şartıyla sulh talebinde bulundırsa da Romalular rıza göstermeyüb ve nihayet hun-ı rizâna devam iden bir hayli muhârebeden sonra (Dengiz)in maktulîyeti üzerine mucâdele hitâm buldı ve re's-i maktû'ı İstanbul'a gönderildi (154). Bu vak'â üzerine Hunlar (Tuna)dan (Bahr-ı Siyah) ve (Çerkazistan) şimâlına kadar dağılub yayıldılar ve (Atilla)nın vefatıyla anlarında hengâme-i bâtş ve sûtûveti unudıldı. Vaki'ân bir müddet Hun

rü'esâsının ara sıra Tuna'yı mürûr ve Trasya'yı tahrib ârbedeleri devam etdi ise de te'siri kalmamış idi. Hicretten (107) sene mukâddem (Sabır) yahud (Saman) denilan Türkler menbâ'ı suyûl-ı dehşet olan şark dağlarından Avarların tazyiki ile coşub taşarak (Derbend)in sahilindeki sahralara döküldüler. //422 Ve oradan Ermenistan ve Kapadokya (Sivas ve civarı) ve Ğalatya (Ankara civarı) ve Pont (Trabzon) vilayetlerini bil tahrib (Lika Oni) Konya'ya kadar geldiler. Ve hicretten 95 sene-i mukadem Romalular yani Şark İmparatorluğu ile farsluların muharebesi hengamında yüz bin kişiyle bir Türk ordusu (Bazar) isminde bir kadının taht-ı kumandasında olduğu halde Romalulara mu'âvin bulundu. Ve diğer iki Türk reis-i aşireti dahi Farslular tarafını iltizam iderek biri helak ve diğeri esaretle İstanbul'a i'zâm kılındı. Ve yine bu segur civarında mutavattın Hunlar (Türk) ün (Goberdas) isminde bulunan reisi imparator (Justinyan) ile akd-ı muahede ile nasraniyyetikabul eylediyse de biraderi ve kabilesi rıza göstermeyerek katl itdiler. Ve bundan dolayı tehaddüs iden muharebede bu segur doğrudan doğruya Şark İmparatorluğu idaresine intikal eyledi. Hicretten (64) sene-i mukadem (Kutri Oğur) denilen Hunlar Tuna'nın buzları üzerinden geçerek belâmani (Mesi) ve (Siti) ve Terasya'ya kadar ileruledi. Ve bir fırka dahi Yunanistan'a i'zâm iderek reis-i kabile olan (Zambirgam) kal'a-i sultaniye karşusunda el yevm harabe olan (Sistus) a kadar gitdi. Ve oradan Asya'ya mürur-u azminde bulundu. Ve ba'de İstanbul'a tevciye azimetle bir haylu tahribat icra ve on bir mil kalıncaya kadar takrib eyledi. O esnada ise (Justinyan)sin inhitata varmış ve herkes mukabeleden kat-ı ümit imiş ve yalnız cümlesi (Bayzar) nam genaralin hamt ve ğayratına//423 Med nazar eylemiş idi. Merkurum genaral tedabir-i harbiyesiyle Hunları ürküterek ricata icbar itdi. Bu sırada ise bir başka Hun cemiyeti (Sersuns) şehrini hasr ve tazyike başladılar. Ve kamışdan mamul kayıklarla icra itdikleri hücumu mükabele olundi. Ve hayli mukatele vuku'u buldu. İse de tazminat nakdiye olmaksızın taaruz ve muhasaradan kef-ü yed itmediler. Velhasıl Avrupa'daki hunlar (Türk) bir hükümet-i müstakile teşkil idemeyup Bahr-i Siyah'ın ve Gürcistan'ın ve Bahr-i Hazar'ın şimaline tefrik itdiler. Ve (Attila) nın taht-ı hükmünde buldukları zaman İtalya'ya ve (Guvvel) e ve (Cermanya) ya akınlar gösterdiler. Ve vefatından sonra yetk diğleriyle harbe tutuşarak inkirâz buldular.

1. Abtaliyat Yağud Hiyatlu Türkleri

Bahr-i Azak'dan mürurla Avrupa'yı lerzanan dehşet iden hengam batış ve şeditinde idi ki Farslular da (Beyaz Hun) denilen iş bu (Hiyatlu) etrakıyla uğraşmakla meşgul idi. Bunlar Maveraünnehirde (Harzem) de ve Bahr-i Hazar'ın şark ciheti dolanyasında meskun olub makarr-ı idarelerine (Korkunç) yağud (Ürkünç) denilur idi. Vakte ki Çin'in şimalinde bulunan eski Hunlar memleketlerinden tard ve teb'id olundiler. Bunların kısm-ı a'zamı Avrupa'nın şimal civarındaki memâlike çekilub yakıbda (Aksu) ve (Kaşgar) taraflarına geçdiler. Ve oradan//424 Bahr-ı Hazer'a ve Fars hududına kadar yapılarak (Ceyhun) nehri boyunca tavattûn etdikler ki bunlara (Abtalit) yahud (Hiyatlu) ismi virildi ve bilcümle Hun (Türk) akvâm ve kaba'ili bahr-ı Hazer'in şimal ve şark ve ğarb cihetlerini ittihâz-ı vatan ile Bahr-ı Azak'a ve şarken Sir Derya'daki Hun cinsine ğayr-ı mensûb (Su) (Yuşi) (Uzun) gibi bir takım kaba'ili müteberire daha vardır ve bu şeylere (Jet) dahi itlâk olunub nüfusu ve nüfûzları Hindistan'a kadar mümted idi. Bu surlardan bir takım fırkalar muahharan Avrupayı şimaliye cenubiye nâzil olmadılar. Hicretten (202) sene mukâddem mülûk-ı Sasanîyandan Behram Kôr zamanında işbu Türkler (Ceyhun) nehrinden (Termed)e geçerek eyâlat-ı mütecavirîye dağıldılar ve envâ'ı tahrîbâta kıyâm eylediler. (Behram Kôr) bunlara mukâvemet tarafına iltizâmitmeyerek cem' etdiği asker ile (Derbend)den ubûr etdi ve bahr-ı Hazer'in ğarbından dolaşarak (Havarzem) tarikîyle Türkleri bir sur'ât ve şiddet ile arkalarından orduyu Behram'a halef olan (Yezdücerd) zamanında Hunlar ile bir mu'âmele-i hasmâne ve vukû' bulmayub vefatıyla tahtını (Hürmüz)e terk-i iyledikde biraderi (Firuz) kübrasınıhasebiyle taht-ı saltânata hâk-ı murisiyyet iddi'âsıyla hurûc ve Maveraünnehir'e giderek hakan-ı Türk olan (Hoşnevaz)dan ğalebesi takdirinde Ceyhun kenarında vaki' (Termed) ve (Escard) şehirlerini kendilerine terk şartıyla otuz bin asakîr-i mu'âvene-i //425 ahzına muvaffâk olunarak birâderiyle ağâz-ı cenk ve cidâl etdi ve ğalebe-i kâmile kazanarak birâderini ahz u girift ile saraya habs ve Fars hükümdârlığını ihrâz eyledi. Lakin bu aralık (Firuz) hakan-ı Türk'e hemşiresini tevzici dahi va'âd etmiş idi. Muahharan nasılsa nükûl iderek ve ihadetâsından hakan-ı Türk istifrâş etdikleri kızın asâleti olmadığını tahkîk etdikleri halde kâtl ideceklerini gönderilen kız anlayarak hakikât-ı hali ifade ile istihlâs-ı nefsine kalmışdı ve anın üzerine (Huşnevaz) kendüsünü me'yûs etmeyerek tezevvüc ile (Firuz)un hilesine mukâbele

içün civarda bulunan kaba'il ile harb ideceginden bahisle li-ecli-l muâvene kâr-ı azmuda bir mikdar zabıt gönderilmesini talep eyledi ve gelan ümerânın nısfını zebh ve nısfı digerinin kulaklarını kat' iderek Firuz'a i'âde etdi ve bundan dolayı Hıyatlu Türkleriyle Farslular beyninde açılan ğava'il-i harbîye biraz fasılalarla bir hayli imtidâdından sonra (Firuz) kendü evladiyla beraber uğradığı bu sırada helâk ve karar iden askerleri Türkler yeddine esir oldı (134) ve Fars'da kalan oğlu (Palaş) yerine geçerek Heyatle Etrak'ına virgü i'tâsına mecbur kaldı ve bundan dolayı Zabilistan hükümdârıyla ittifâk iderek hükümdâr-ı mezkûr Farsluları işbu mahkûmiyet virgüsinden tahşide âzim ve niyet ve yüz bin kişiyle (Horasan)a dühul etdi ve oradan (Merv) geçerek (Hoşnevaz)a tehdid âmiz bir kağıd gönderdi. //426 Nakdi ahdin farslular tarafından vuku'u cevabıyla (Hoşnevaz) reddi teklif etmekle iki ordu yektiğerine tekabul eylediler ve Etrâk Hisatle mağlub oldu. Ondan sonra (Kubâd)'ın tahtı farsa iclâs ve esrâyı etrakın i'adesi şartıyla musallihâ oldular. Lakin (Kubâd) dahi ibâhiye mezhebinin muessisi olan (Mezdek)'in Zuhuri ve Zabilistân hükümdarlarının dahi mezhebi mezkuri sahabiti üzerine ahali tarafından (Kubâd) hul' ve biraderleri (Camasib) iclâs kılındı ve Kubâd ise bir aralık esaretten kurtularak etrâk heyetleye ilticâ ve onların ruusasından bir kız ile tezvic iderek bu izdivâcden (Hüsrev Nuşirevân) vücuda geldi ve Hunlar 30 bin kişi asker muavene vererek bitekrâr (Kubâd)'ın tahtı farise culusuna muavenet ettiler ve farsluların Romalılar aleyhine vuku' bulan harbinde dahi farslularla muttefik bulundular ise de muahheren bozuşarak beynlerinde gâile-i harb imtidâd etti ve sonraları (Hüsrev Nuşirvân)'ın sayti adli ve şeherti aksa-i şarka kadar vasıl ve muhted olduğu sırada (Firdevsi)'nin (Hin) ta'bir ettiği cucân tatarları hânı kendisine teklif ittifâk için seferayı mahsusa irsâl etti ve Hişatle Türkleri bu iki milletin ittifakının haklarından mazeretini cezm ile seferâyı ve ardanın yollarını keserek katl eylediler ve onun üzerine Tatar Hân bil cümle kuvetini cem' ederek (Nahşib) kurbunda bir şiddetli kıtale ağâz ile Türklere galebe ve hanlılarını katl eyledi (71) ve Türkler (Fağanis) isminde birini iclâs//427 ettilerse se de (Nuşirveân) Tâtar hanın girmesini izdivâç ederek vuku'undan havf olunan ittifâk hasıl ve iş bu gibi intihâb olunan Hiyâtle Hânı dahi (Kaşgar)a çekilmeye mecbur oldu ve bundan sonra Maveraunnehir'e Tâtaristan'da kesb istibdâd eden hânân Etrâk tasarruf ederek Heyâtle etrâki dahi onlarla mahlut oldular.

i. Şark Türkleri

Hunların bir kısmı Avrupa cihetine tard ve tab'id olunduktan sonra bahri Hazarın cânib ğarbiyesinde (Volga) nehri havalisinde temkin ve melul sâire ile muhtelit bir hey'et cedide teşkil ettiler ve Çin'in canib şimâlinde kalan kısım diğeri daha murur zamanla teksir ederek Tâtâristan'ın her tarafına intişâr ve esâmi muhtelifle ile zuhur eylediler ve (Hun) ismi hükümetleriyle birlikte ğaib oldu Tevârih Çiniyede Şimâl Hunları ve Cenub Hunları demekle ma'ruf olan iki hükümet Türklerin ve Farslıların vakayı tarihiyesiyle indelmakasiye (Moğol) ve (Tatar) hanlıklarından ibaret demek olub (Moğollar)ın Şimâl Hunlarının inkırâz ve perişâniyesinden sonra Muğan ahirleri bulunan (İlhân)ın küçük oğlu (Kiyân) ve kendisiyle hemen (Negin) isminde ammizadesi esnâi firârde birleşerek haremelerini dahi alub bir karlıdağ üstüne çıktılar ve o dağın taraf şarkiyesinde akarsulu ve ağaç ve meyvelu bir dere görerek netice pek zahmetle oraya nüzûl//428 ettiler ve beraberlerinde götürdükleri hayvanların sudi ve lahmi ile ta'yiş ve derisini telbis ederek oraya (Ergenekon) ismini verdiler ve bunların evlâd ve ahfâdı çoğaldı ve 400 yıl kadar orada imrâr eyyâm ettiler ve nihayet ol dere bunların kesreti nüfus ve hayvanatına kifâyet etmeyerek harice çıkmağa kiyam ettiler ve atalarımızdan (Ergenekon)un dışında güzel memleketler ve arayış ve bizim kadimde yurdumuz oralar imiş. Tatâr ğalebe ederek memleketlerimizi almış şimdi adedimiz çok bu iki dağ arasında korkub niçün oturalım dediler ise de bu kadar ihmâl ve eskâl ile çıkmak için yol bulamadılar. İçlerinde bir demirci var idi. Merkur demirci şurada bir dağ var ve demir ma'denidir eger odun ve kömür yığılarak eritilebilirse belki bize yol açılır demesi üzerine cemâlesi ma'kul görüb o dağın üstüne bir kât odun ve bir kât kömür istif ettiler ve yetmiş yerden büyük küreklerle üflediler. Rivâyete göre bu amelliyâtle dağın bir parçası eriyerek bunlara geçecek mikdar yol açılmış bunların kabilelerinin reisi Kiyân neslinden (Kurlâs) idi. (Ergenekon)den çıktıktan sonra Tatarlara hücum ettiler ve galebe ederek büyüklerini katl ve küçüklerini esir eylediler muahheren Kurlâs sulâlesinden (Börte Çine) hükümet etti ve (Kiyân) ile (Börte Çine) arasında (450) sene murur etmiş ise de hanlarının isimleri na mazbuttur ondan sonra Kuidel//429 (Kosdal) ondan sonra (Beçin Kiyân) ondan sonra (Kaçi merkân) ondan sonra (Kucambura) ondan sonra (bugebendun Hân) ondan sonra (Semsauci) ondan sonra (Kalmaçuhan) ondan sonra (Timurtaş Hân) ondan sonra (Mongli Hoca hân) ondan sonra (Yıldız) nâm kimseler tesaltun ettiler.

Yılızıdın iki oğlu vâir idi. İkiisi de vefât ederek birinden (Diyun Bîyân) isminde bir oğlan ve diğierinden (Alânkva) namında bir kız kaldı. Yıldız Hânın vefatından sonra nebiresi (Diyun Biyân) makamına geçti ise de otuz yaşına varmaksızın o da vefât ile biri altı ve biri yedi yaşında iki oğlu kaldı. Büyüğünün adı (Bilgiday) ve küçüğünün adı (Bigcidây) idi. Alânkâvaye kocası vefat ettikten sonra Yıldız Hanın ve biraderlerinin sulâlesinden birçok adâm izdivâç içün taleb oldular ise de kabul etmedi ve aradan çend sene mururundan sonra hamile kalarak kabilesi halkı şüphelenmesi üzerine gece bir nur kendisine takrib ettiğini hikâyeye eyledi ve ba'zı delâil ve imâre ile de onları ikna etti v üç çocuk birden doğurdu birinin adı (Bugun fitğın) ve birinin (Buski câici) ve diğierinin (Buzencir) idi. Alankuvanın ölümünden sonra (Buzencir) yerine geçti ve devlet Abbasi'nin bidayeti zuhurunda (Buzencir) Moğol hânı idi ve ondan sonra (Bukâ Hân) ondan sonra (Dutumin Hân) ondan sonra (Kaydu Hân) ondan sonra (Pâsingır Hân) ondan sonra (Tumne Hân) ondan sonra (Kubil Hân) oldu. Bunun altı oğlu var idi, cümlesi Bahadır//**430** olduklarından (Kâyı) unvânı verildi ki cedleri ismi idi. Ondan sonra (Yirnân hân) ondan sonra (Yesugey Bahadır) ondan sonra oğlu (Cengiz Hân) serir hükümete geçtiler ve Cengiz Han'ın culusi hicretin (559) tarihinde idi. Moğolların ceddi (Kiyân) ile (Alinkuva) beyni (1200) seneye karib olub (Alinkuva)nın asri saadete musadif olduğu cihetle rivayettendir ahfâdı cengiziyeden Ebulgâzi Bahadır Hanın rivayet rahiyesi bu veche üzre mazbut ise de ba'zı muverrihler Türkler Hunların şensi tarafına tefrik eden (Zânâ) yahud (Asnâ) ismiyle yâd olunan kısmından olduğunu ve Gui Sulâle-i hükümdar eninden (naiwuti) zamanında Cucân Tâtârlarına ilticâ ve onlarında Altay dağlarına iskân ettiğini rivâyet ederler ve bir rivayete göre de Türklerin ecdâdı (Seyhay) denilen bahri garbi havâlisinde meskun olub Kabâili mutehavire bunların üzerine hücum ile cümlesini itlâf ve içlerinde bir çocuk kalarak onlara elleri ve ayaklarını kat' etmişler ve bir dişi kurt bu çocuğu bir muktizayı hikmeti hudâ gelub besleyerek büyüdüğünde bir kadın izdivâç ve sonra bahri mezkurin şarkına ve uğri vilayetinin şimali ğarbiyesinde vaki' bir dağa nakl ve oradan bir mağraya duhul eylemiş ve sonra gayet mahsuldâr bir vadiye inerek orad on nefer evladı zuhur edüb onlardan biri (Zanâ) ya'ni (Dişi Kurd) tesmiye kılınmış olduğu söylenmekteyse de bu efsâne Avrupa'da mutesaltin Hunların inkırazından sonra onlardan tekrar Tataristan'a çekilen bir kısmının//**431** Roma tarihlerinin (Rumlus) hikayesinden nakl ve iktibâs ettikleri bi iştibâhtır. Çinlilerin

nakıl olduğu rivayet diğeri hükmünce Türkler kadim Hun memleketinin ğarbında müteşekkil (Şhu) hükümeti ziri idaresinde kalan Hunlar olub bunlar bir müddet tenâsil ve takâsürden sonra inkırâz bularak içlerinden yalnız hark ade bâbâsız tevellidi mürevvi olan (Bicini Setu) nâm kimesne kalarak merkurun yağmura ve ruzgara hüküm nafız etmiş ederek onlardan dört oğlu olub en büyükleri (Natuluş) hanlığı i'lân ve kendi tab'asına Türk ismini i'tâ eylemiş işbu hikayeden anlaşıldığına göre Türkler her ne kadar hicretten yetmiş seksen sene mukaddem Tataristan'da kesbi iktidâr ve istibdâda başlayan Hunlar demek ise de akvamı muhtelif dahi Türkiyât milletlerine karışarak bir cem'iyet halinde hâsıl etmiş olduklarına hikâyatı mezkure ile zehâb olunur bu hunlar o tarihlerde Altay yahud Altundağ denilen dağda mukim olub cucân tatarlarının demir ocaklarında çalışıyorlardı. Reisleri bulunan (Tumutin) yâhud (Tumine) “Ebul gâzi Bahadır Hanın Şerce-i Terkibesinde Tumine Han diye yazılıdır” ki muahharann (İlhan) telğib olundu Hicretten (77) sene mukaddem Hemcivârı bulunan Akvâmı Sâğire-i Zir hükmüne almaya kalkıştı ve bunlar hududu garbiye Çinyeye akınlar icrasına bedai eylediği tarihte Çin'in bir kıtâsı Asya'nın şarki-i şimâlinde zuhur ve istibdâd eden Gui Tatarları zir//432 Hükümünde idi. Muhafaza-i sulh ve asayiş için gûi hükümdârı Türkler nezdine seferâyı mahsus irsâl ve bir müddet devâm ve asâyışa himmet eyledi ise de muahharan Tâtâristan'da zuhur eden Hercumerc ol emirde Cucân Tatarlarının ve anı mutaakib Çinlilerin sâhe-i tasallutundan çekilmelerini intâc etti.

Gûi hükümdarının Türklere seferi mahsus irsâli tarihinde dahi terklerine Cucân Tatarlarının sıffatı tabi'iyetinde bulunmakta idiler. O aralık (Tiyeli) yahud (Kauçu) Tatarlarının ikâ' ettikleri ihtilâl Türklere fethi bâbı fırsat etti ve bunlar (Tulâ) ve (İrtiş) nehri boyunda sâkin bulduklarından cümlesi birden Cucân Hânı aleyhine ahz selâh eylediler (71) ve reisleri bulunan Tumine yaşına bir cem ğafir celb ve cem' ile Tatarlardan 50 bin Hâneyi kendi zîri tabiiyetine idhâl eyledi ve Cucân Hânı Tupîn hâna seferi mahsus irsâliye girmesini tevzice tâleb oldu (Tupîn) hân kemâl hakâretle Tumin'enin seferini demir ocaklarında çalışan esramiden biri kızımı istemiş ta'biriyle red eylediğine karşılık olarak (Tumuen) dahi (Tupin) Hanın elçisini Katl ve i'lânı harb eyledi ve (Tupin Hân) gördüğü zor kuvvet üzerine Hâkân Çin olan Gui Hükümdarından istimdâd ve istihsâl infâk etti ise de mufid olmayarak bir muharebede (Tupin) hânın askeri mağlub ve kendisi maktul

oldu (70) ve (Tumuın) ol vakit (Hân) ünvanını ahz ve kendisine (ilhân) talkib edüb zevcesine dahi (Hâtun) ünvanını ve evlâdı//433 Ve mensubiyatına (Tili) lakabını i'tâ eyledi ve (İrtiş) nehrinin menba'ı civarındaki (Tukin) dağının makr-i saltanat ittihâz etti ve Hicretten (29) sene mukaddem vuku'u vefatıyla oğlu (Kulu) yahud (Kiliyuki Hân) ünvanıyla cülüs eyledi ve onun vefatında oğlu (Mukân Hân) câlis oldu. hânı merkurum ğayet şecî' ve cengâver olub u Kubi cülüsünde cucanler aleyhine fethi ebvâb cidâl ve devletleri mahv ve berbat ile o tarihte Çin'in bir cihetinde hükümrân bulunan (Chi) hükümeti nezdine firâr ve ilticâya icbâr etti ve Çinliler hüsni kabul ettilerse de o aralık hânlarını hıl' ile (Tupin) hânın oğlu Ğanluşini iclâs ile Türkler aleyhine yürüdüler. Çinlilerin tefrik kudreti Türkleri meydân ma'rikeden çekerek hânı kebir ğarb taraflarına azimetle oralarda bulunan Kabail-i Muhtelifi ile ağâz çinin ve cidâl etti. Ve maverraünnehirde kâdim Yueşilerin ahfadı bulunan jitleri ziri hükmüne aldı. Ve (Ceyhun) nehri kenârında ikâmetle (Hindûs) ya'ni (Sind) ve (Gânc) nehri boyunca meskün olan jitler üzerine dahi kâmilten icra-i nüfuz satvet eyledi ve Kıpçakın bir kısmıyla (Hotin) ve (Yârkent) ve (Kaşgâr)ı dahi istilâ etti. Ve şu futuhât mutevaliyeye devâm ederek hân Kebir garba bahri Hazâr ve Şerkâ Korenin şimâlinde bulunan Hotan Tatarları biladine ve (Le Ayutung) denizine kadar ve şimaline irkotskkuvik ğarbinde (Kiku) tesmiye kılınan kebil yurduna deĝin tasarruf ve sibiryanın bahri muncemit şimâliye kadar kısım a'zamını istila ederek cenuba Çinlilerle mahdud kaldı. //434 (Mukân) Hân kudret ve kuvvetini derecei kemâle isalden sonra Çinlilerde Cucân hanıyla teb'asının ihlâkıkını taleb etti ve Gui Hükümdarı da hanlarıyla beraber zir himayetine geçmiş olan 3 bin Cucân Tatarını Türklerin sefirine teslim ederek ebvâbı şehirde cümlesini zebh ettirdi (67) ve ondan sonra Türkler ile Gui'ler ittihâd ederek Tatarların üzerine yürüdülse de yalnız çapul icrasiyle 'avdet eylediler ve ona müteakib Tuku huenlerin Hân dahi Çin'6e kemsî istibdâr etmekte bulunan Chem sulalesi memalikini Tahriba yürüdü sülâle-i mezkure hükümdarane ise Türkler ve Tatarları nazari dikkatten ayırmayub beynlerinde ittifak hasıl oldu ve Maveraunnehir'deki jitler ba'zı Ruusâi nezdi hakana göndererek Türkler aleyhine Teklifi ittifâk eyledilerse de musemmir olamayüb hânı Kebir birtakım hedye ve saire takdimiyle Çinlileri daire-i ittihadâ idâme ve kendileri jitlerin bakayayı cem'iyetini tarumâr ve perişân eylediler ve Hicretten (59) sene mukaddem (Chou) hükümdarı bulunan zât ile birleşerek (Chi) hükümeti üzerine

hücum eylediler ve muahharann (Chou) hükümdarı Hânı Kebirin kızını tezvic eylediği gibi (Chi) hükümdarı dahi bir diğeri isteyerek ve ba'zı desayisisiyasiye dahi isti'mâl ederek Choulular üzerine tevcihe husumet için çalıştılsa da (Chou) hükümdarı teykiz ederek bitekrâr (Chi) hükümeti aleyhine tecdidi ittifâk ile sevki askere muvaffıkı oldular ve bir choulu cezâl//435 on bin kişiyle şimâlden ve bir diğeri cezâl dahi otuz bin kişiyle (Şânsi) tarafından hücum ve yüz bin kadar Türk suvarisi dahi hân kebir ile birlikte (Hang Cheu) tarafından duhul eylediler ve her ne kadar şiddet şeta mevsimi ve arazi kâr ile mestur ise de Türkler kendülerini eleştirerek yeni takdima devâm ve Chi hükümdarını (Pu) şehrini terke mecbur edilir ve hükümdar bilcümle memâlikini terk ile aksayı şarka çekilmekle azm ve kıyan etti ise de ve gellası ru-i rızâ göstermeyerek tedafı'a muktezâsı tedârikatta bezli mahsul iktidâr ve (Şensi) de vaki' (Çinyâm) şehri suveri o günde tahsid eylediler ve o aralık Türkler ile Chou cezalleri beynine bir tefrika düşerek chi asâkirinin muharebeye ibtidarında Türkler mukabele etmeyerek çekildiler ve uğradıkları maden ve ka'ade ğayet mehuf akınlar ve çapullar icrasiyle 'avdet Chou asâkiri ile fena surette perişanı ve hezimetle meydanı harbi terk ve ric'at eylediler bu vak'adan sonra (Volga) nehri kenârında bulunân (Telli) Kabilesi Romalılardan bizar kaldıkları cihetle kendilerine kuvveti izhâr olmak üzere Chou hükümdarının istihsâl ittifakı için mebuslar gönderdiler Türkler ise ciheti ğarbiyesinde vaki' bir kabile-i cesimiye'nin şarkındaki hükümetle ittifakını mevki'a hoş görmeyerek telafi-i mafât olmak üzere kuvve-i 'azime tedârik ve Chi hükümetine i'lân harb ve cidâl eyliyeceğini Choululara ihbâr etti ve bil ittifak bu kürre dahi (Hotân) eyâletinin makr idaresi olan (luyâm)a kadar duhul ettiler. //436 ferdası sene yine Choulular ile hânı kebir beynine bir tefrika düşerek Chou hükümdarı zevcesi bulunan hânın kerimesini ve daha sair benâtı terki i'ade etmekle bu hakaret hânı kebirine pek girân gelerek Chi hükümetinin istihsal ittifakına kıyâm eyledi. İşte şu vukuât meşruha (Mukân) Hânın Çinlilere aid vakayi politikası olup Han mumi ile hudud ğarbiyesini farsa kadar tevsi' ve isâl ve soğd havalisini dahi dairei tabi'iyetine idhâl etmiş idi. Soğdlular hânı kebirini farslular nezdine bir sefir irsaliyle ipek icâretinin vasaitleriyle icrâsını ricâ eylediler. Hân dahi (manyâk) nâm kimesneyi sefiri mahsus olarak azâm ile Bera Çin'den gelecek olan haririn memâliki farside bey' ve feruhtını o tarihte fars hükümdarı bulunan (Hüsrev Nüşerevân)dan iltimâs edüb sefira-i terk beraberlerince dahi bir hayli akmeşei

hariireye gördüler ve kendi tab'alarının serbestce bu ticaretle ayâb ve zuhâbını talep ettiler. Nuşirevân ise (Bahri Fars) ve (Bahri Hind) ve (Bahri Ahmer) vasatıtlarıyla vetab'ası sefayin tüccariyesiyle bahra ipek ticâretinin mülkünde cereyanından ve ticâret keşâdı takdirinde kendi ticâretinin mutazarrır olacağı mutala'asından dolayı sefera-i terke cevâp reddi i'tâ ve hâmil oldukları harirleri kendilerinin i'dasından birine iştira ederek gözlerinin o güne ihrâk ederci bu mesele en ziyâde Eftâlit Hunları ya'ni Hiyâtle Türklerinin iki hükümet beynine alkâi nifâk etmeleri//437 Ve bu vesileyle Farslıların tevsi'i nüfuzları satvetinden kendilerini te'min eylemeleri idi. Hân-ı Kebir Bîtekrâr seferâ-i mahsusâ irsâliye iltimâsın te'kid ve nüşirevân ise Türkleri sebatsız ve ğaddâr bir kavmi adıyla işğâ etmeyerek bu mutalliblerinden tenkir için seferayı muma ileyhincümlesini tesmim etti ve Fars'ın hararet havalisinden olayı dayanamayarak fevt oldular neşriyatında bulundu ise de içlerinden Kuvveti Semh dahi ğalebe eder dört tevana Bahadır tahlisi nefis ve hayat ile hânı Kebîr huzuruna şitab ve takrir ma vuku' ile 'arz şikâyât ettiler. Han bunun üzerine Farslılar aleyhine i'lânı harb etti ve nuşirevân akibeti kardan ürkerek Chou hükümdarı (Wu-ti)ye ihbar-ı madeile ittifakını rica eyledi. (55)O sırada hanı kebirin mukaddimece Nuşirevân nezdine sefâretle gönderdiği (manyâk) nâm kimesne me'muriyetine adami muvaffakiyetini görmesi üzerine Romalılar ile akdi rabıta-i ticâret edilmesi lüzumunu hâne ahz ve istihsâl ettiği üzerine İstanbul'a azimet etmiş idi. O tarihte Romalılar imparatoru (Justin) olub merkur Türk sefirine fevkal'ade riayet etti (53) ve Türk ve Tatar ahvalinden suâl ve istiknah ile yekdiğerinin hısmâsı aleyhine bulunmak üzere akdi rabıtai ittifâk eylediler ve bir tåkım he'daya ile mukabele olunarak (Zamark) nâm kimesneyi dahi imparator (Justin) hân Kebir nezdine sefiri ta'yin eyledi ve (Zemârk)tı murahil ile (Soğd) bilâdından murur hanın mekeri satveti olân (Altay) //438 dağlarında vaki' (Akdağ)a vusul ile huzuri hâneye çıkararak nâil i'zâz ve ihtirâm oldu ve Farslılar aleyhine tertibi ittifâk için Romalıları fevkal'ade taltif ve (Zemark)ın vuruduna muntaziren (Kankli)ye i'zâm ile birçok hedaya ihsan etti ve (Zemark)a dahi hedaya-i azime ve hususiyle hüsni ve mulahatdeyi nazir bir Kırgız cariyeye bahş eyledi (52) ve kendisi de yayladan avdetle şitâiyesi bulunan (Seyhun) nehri şimâlinde vaki (Taras) şehrine vâsıl oldu ki o sırada Fars padişahında sefirâyı mahsusası gelmiş hânı merkur şehrimize göre de bir ziyafeti azime tertib ederek sefira-i Farslıları kendi sefirini tesmim ettiklerinden dolayı tahkir ve takbih etti ve

bu muhasebenin ba'si hukukiyesi eftâlit üzerine ordu göndererek orduyu mezkur maveraunnehire duhul eyledi o aralık Hıyatle hâni kışlamak için askeriyle (Buhara)ya gelmiş idi. İşbu iki asker Nahşib kasabası kurbunda bir harba tutuşarak Hıyatle takımı mağlûb ve hânları meydanı harbde mektul oldu 852). Fars pâdişahı ise asakiri etrâkın daha ileri gitmeyeceğini haber alarak doğruca Gürcistan'a azimet etti. O sırada Hanı Kebir dahi (SEMERKAND) da olub Horasâna duhuli azm ve tedârikinde idi. Lâkin müşirevân memurinin teklif kılınan şerâiti sulhu kabul ettiği haberi gelince keyfiyetti taa'ruz//439 Ve Nuşirevana tezvic için Husna bir câriye irsâl ile kendisi Kaşgara çekildi ki o tarihte Buhara'yı sağir ve civârî dahi Han-ı Kebirin zir idaresinde bulunur idi. Roma sefiri (Zemark) Kanklı veyahud Kıpçakta mevkuf olan refikasına iltihâk etmek üzere Nezdi Hanıdan mufarekatle arkadaşlarına mulakat etti ve Kıpçak Kabâili ruusası dahi taraflarından İstanbul'a sefir göndermeye Hân cânibinden me'zûn bulduklarından onlar da biraz adam terfik ettiler ve şeddi rahli tâvil ile bahri Hazara vusul ve oradan en kısa tarik ile İstanbul'a azimet için (Curci) isminde biri on nefer Türk ile tefrik eyledi ve (Zemârık) bahri Hazar kenârınca (Yayık) ve (İtil) nehirlerini geçerek uğri bilâdına dahil oldu ki bu uğriler minel kadim Turfân havalisinde meskun olub muahharann (İtil) nehrinin cânini ğarbiyesine nakl ve hicret etmiş idiler ve elyevm Nugay Kabâlerinden ma'duddurlar Hanı Kebirin (Zemark) ile birlikte İstanbul'a me'mur ettiği sefirin ismi (Tağmâ) olub kendisine (Terhân) telğib olunur ve yine burinbe ve ünvaniyle (manyak)ın oğlu dahi beraberlerince bulunur idi. bunlar (Volga) Nehrinin şimaline vusul bulduklarıyla Hanı Kebirin tahtı tab'iyetinde bulunan uğri reisi gelerek bu sırada orman içinde 4 bin Farslu olduğunu ihbâr ve dehâyir muktazaya ve tulumlarla su vererek arase-i tarik etti ve onlar da bataklık cihetlere tahvil tarik ile Alânların memleketlerine vasıl oldular ve Alânların Reisi

//440(Sarudyus) Romalıları hüsnü kabul ve Türklerin silâhlarıyla dahil mülkünden mururine irae-i mümeneat etti ve oradan (Fas)a kadar bırakarak gelerek fâşden gemilere rakiben (Trabzon)a vasıl ve Trabzon'dan bera İstanbul'a dahil oldular. (Nuşirevân) dahi bu ittifaka karşılık olmak üzere Behramın oğlu (Yezducerd)in Benâste Kiyâm ettiği (Şirvân)deki Derbend meşhuri inşâ ve dört fersah tevlinde bir Seddi 'azim keşide eyledi ki elyevm asâri Kafkas dağlarında görülüyor (Galat olarak iş bu sed Seddi İskender zan olunmaktadır.) Sedd-i mezkur ihcârî meyânında birtakım Arab ve Suriyelilerin yazılı taşları ve bir hayli deniz böcekleri

bulunur ki bunların vakâyi târihiyesi henüz keşf olunamamıştır. “İhtimal ki mülûk beni hamirden (Şemr Meriş)in Hengâm istilâsı inşaatından bakiye-i harabe ola hânı kebir bir veche meşruh mesâil garbiye ile meşgul iken bir büyük fırtına zuhur ile on gün devâm ve buni bir mucâzâtı semâviye i'tikâd ederek 'akeb indifainda çend senelerden beri mevkuf olan Çeu seferasının sebillerini tahliye ve tecdîdi ittifak için (Wuti) nezdine kızını dahi irsâl etti ve ferdâsı sene dahi birçok hedâya irsâliyle hüsni emizşa himmet eyledi (50) ve bu vecihle 20 sene tesaltun ederek vefâtından sonra biraderi (Tapuhân) yerine geçti ve saltanatı vesi'ayı türkiyayı ikiye taksim ile ciheti şarkiye muteallikatından (Shetu)yu (Ulufuhân) ve tarafı garbiye yekdiğerini (poli Hân) ünvanıyla nasb etti. //441 ve gerek Chou ve gerekse Chi hükümetleri hedâya-ı senuye takdimle hânı kebirin tahsil rızâsına devâm eylediler lakin o aralık Chi hükümetinin dahilindeki zuhur eden ihtilâl saltanatlarını rehin zevâl ederek sülâle-i mezkûre munkarız oldu. Vahte-i Çiniye (teşin) (Chou) (Heuliam) hükümetine i'lân harb ile (Peuchethu) eyâletine ya'ni (Pekîn)e kadar bir akın eyledi imparator (Wu-ti) kendi iyanişin imdadına şitâbe kalkıştı ise de (Singânfu) şehrinde hastalanarak vefât etti. Bu sırada (Kauşâyi) nâm zorba dahi bu vefatı kendi hakkında bir muavenet ehliye adile hânın asâkiri muavenesiyle o da Çin'e duhul ettiyse de ikisinin de seferinden kâmile hasıl olamadı ve hanı merkurum hicretten otuz bir sene mukaddem hastalanarak vefat edüb evvelce oğlunu huzuruna celb ile benim karındaşım kendi oğlunu veliahd etmeyerek beni yerine geçirdiğinden şimdide oğlu (Talopien)in serir hakânına tasadduri lazımdır dedi lakin Kuberâ-i millet ğanlu validesinin Talupien'in vâlidesinden daha ziyâde asâleti olduğu ed'asıyle bu tevcihi istemediler ve oğlunun hanını i'lân olundu. Lakin Talupien'in keşâd ettiği muharebeye mukâvemet edemeyerek (Shetu) tarafından hal' ve mumi ile (Şâpulyu Hân) ünvanını ahz eyledi ve (Ğanlu) ikinci derece hanlığa rıza göstererek Lacil el tevattun (Tula) nehri havalisine azimet etti ve (Talopien) dahi (Apuhân) ünvanını alarak onu ta'kibe devâm//442 Eyledi ve (Şâpulyu Hân) amizadelerinden (Tin Ku) nâm kimesneyi de (Tatu Han) ünvanıyla garbe me'mur etti ki tarihi yunaniyede bu hân (Tardu Hân) demekle ma'ruftur. İşte Hânânı Etrâkın bu vecihle mutferrik olduğu sırada (Şâpulyu) Hânı kebir ünvanını ve bilcümle Tataristan'a hükümrân sıfatını ahz edüb ve akvâmı şimaliyenin bir haylisi de kendisine izhârı tabi'iyet etti. işte bu hânlar, hanı kebirin vefatından dolayı meşguller iken (İkinci Tiber)in

imparatorluğa tasadurunun ikinci senesi ihbârı cülüs için Tataristan'a gönderdiği sefirler vasıl oldu (41) ve sefir ve Alâtin hüsnü kabul görmeyerek yakında asâkir galebe ile boğaz için tahtı muhasaraya alınacağı tehditiyle ma'ateb oldu. Şark tarafında ise şoreş ve şemâtet eksik olmayub Cheu sülâlesi inkirâz bulunmakta ve Çin'in bir kıt'asında sui hanedanı onlara halef olmakta idi. chou hükümdarının zevcesi ise hânın familyasından bulunduğu munasebetle Suiler aleyhine kaba ve zevcei merkuma kendi mensublerinden olduğu ve hususiyle Chouler muttefikleri bulunduğu cihetle lüzumu himâyet ve i'ânesi milletine de tefhim ve i'lân ve askerini cem' ile sui memâlikine duhûl etti ve sui hâkânı (Whanti) bu haber mukudderi alarak mülkünü Ahsen sûretde müdafaa eyledi (42) hanın nezdine Rumi sehamede mütefenin bir Çinlu sergerdesi bulunub maharetine haremte hân tarafından taltif olunur ve emir hânı üzerine umerâyı Etrak ile de görüşür idi. //443 Sergerde-i merkum Sui hâkanına hânân-ı etrâk beynine isti'mâl hil ile alkâyı tefrike olunmadıkça Çin'in huzur ve asayışı mümkün olmayacağını i'lân ve (Şapuluhân) ile (Tatu hân)ın asakirinin ve garet şecaatından ve yekdiğeriyle ittihadından bahisle onlar beyine nifâk alkasının lüzumunu iş'âr ve on sene müddet bunlar harb dahili ile işgâl edilirse 'asakiri Çiniyenin Tataristan'da nâili fevz ve zafer olacağını beyân eyledi hâkân dahi bu haber üzerine (Kâmil) tarikiyle (Tatuhân)a bir sancak gönderdi ise de (Şapuluhân)ın tahtı emrinde bulunduğu cevabını ahz ve sergerde merkum balzât (Amûr) nehrinden (Liou Tung)a kadar Türk tabi'yetinde bulunan şarkı Tatarlarını dolaşarak hediyeler takdim ve tefrika hudusına akdâm etti ise de semer olmayub hanı kebir dahi tahrikâtı vakı'ayı istihbâr eyledi ve onun üzerine Seddi Çin'e tevcihten kat'i nazarla birçok kişiyle ciheti cenubeye doğru ikinci hânları bulunân (Apuhân) ve (Tatuhân) ve (Tanhân) hânî sevk eyledi (Tâtuhân) pek cenube ilerlemeyerek geride kaldı ve (Şapuluhân) dahi 100 bin kişiyle bir diğer taraftan yürüdü. Çünlüler bu vakit cünüdden ürktülse de yine ba'zı Ruusanın gayretiyle yer yer izhâr mukavemet ettiler lakin çok müddet dayanamayarak asâkir ciniye her taraftan mağlubiyete duccâr olduğunu sergerde ma'hud müşâhid edinde uğrilerin şimâlindeki (Teli) kavminin fırsatı adıyla Türkistan'a hücum ettiği haberi gazını neşr etti ve Han-ı Kebir derhâl//444 İnanarak hükümetgahının i'anesine yetişmek için ordusunu kaldırdı hakanı Çin ise bu tahribatın temâdisinden müteessir olarak kübrasını cem' ile Chi ve Chou hükümetleri zamanlarında Türklerle hüsnî embeziş oluna gelür iken şimdi

husumetlerini da'vatte izhâr te'sir ve hedaye-ı lazimeyi irsâlde kusur etmemiş iken yine gâret ve yağmadan geri kalmadıklarını beyân eyledi ve tarik muhtelifeden Türkleri ta'kib için sergerdeler ta'yin ve Çin ordusu yetişerek çarpıştığı gibi Beş bin güzide suvari dahi içlerinden ayrılıp hânın azm olduğu cihetle doğru sevk olundu ve hân firara mecbur edildi. O sırada ise Türk ordusunu bir tarafından acılık ve tâ'un hrab etmekte idi ve hânın (Peçili) tarafından ordusu bozularak (Huluniğ) memleketi Çinliler idâresine geçtiği gibi (Apuhân), dahi otuz bin kişiyle bir Çinli sergerdesi orduyu ve umerayı Çiniyeden biri iki askerinin beyhude arakademinden ise tarafından birer bahadır çıkaralım kağbisi diğerine galebe ederse o muzafer ve gâlib ad olunsun diye irâd ettiği teklife (Apuhân) dahi rıza göstererek tarafından iki cengâver çıkardılar. Türklerin çıkardığı adamın mağlubiyeti üzerine (Apuhân) talebi sulh ile rica'at eyledi ve sergerde-i ma'hudin aksâyı emeli ise hânın Etrâk beynine ibkâ'i tefrika olunmağla (Apuhân) i'fak ederek hâkân ve enti nezdine sefir irsâline muvafık oldu. Bunun üzerine (Şâpuluhân) (Apuhân)ın bilâdına hücum//445 İle (Tapuhân) nezdine firâr ve ilticâye icbâr ve (Tapuhân) dahi yüz bin kişiyle i'âne etmekle (Şapulu hân) mağlub oldu ve (Apuhân) tekrar bilâd ve eyâlatına mutasarrıf ve Tâtaristân hanları beyninde muktedir ve muteferrid kaldı. (Apuhân)a mensub bulunan (Tân hân) dahi hül' kalınarak (Ta'tu Hân) nezdine ilticâ etmiş idi (Şapuliya Hân)ın biraderizâdelerinden biri dahi o aralık cem'i asker ile yine (Apuhân) üzerine yürüdü ve Türkistan'ın şu harc ve şuresi bir ihtilâl dahili şeklini aldığı gibi hânların bahri dahi diğerine galebe için sui hakanından istemede kalkıştılar ve nihâyet (Şapuliya Hân) kebs za'fiyetle hâkân (Wanti)nin himâyetine dehâlet etti ve (Tatu hân) ile uğraşmaktan mi'zâz kalarak Çin'in cenubundaki bu vâdide evkât etmek üzere hâkanı merkurden musa'ade talep etmesi üzerine olduğu bir mikdâr askerle muavenet ederek yerinde ifâ etti ve ondan sonra bahri sene Çinlilere vergi i'tâsına başladı ve orası çok geçmeksizin vefât ederek biraderi (Cholo Hui) (Muhu hân) ünvanıyla makamını ihrâz etti (35) ve Çinliler tarafından Hânı Kebir ünvanıyla sancak verildi ve onun üzerine ciheti ğarbiyeye tevcihe kuvvet ederek asakiri mu'âvene-i çiniye dahi beraber olduğu halde (Apuhân) üzerine hareketle münhezim ve esîr ve bir çok futuhât icrâ etti o sırada kendisi de bir ok isâbetle mecruhâ vefat eyledi (34) ve yerine kuberâyı Etrakın (Şapuliya Hân)ın oğlu (Tulân Hân) ünvanıyla intihâb ve iclâs//446 İtdiler. Bu sırada ise birâz vakitten beri Çin'de taaddud eden hükümdaran inkıraz bularak yalnız Teşîn ve Sui

hakümetleri kalmış ve teşîn sulâlesi dahi hemen mahv ve münsi olmak radesine vararak saltanatı mustakile-i çiniye Hâkan ve entinin yeddi idâresine geçmiş idi (Tulân Hân) hakan-ı merkumun aleyhine tertib ettiği fesaddan haberdâr olarak hududi Çiniye'ye isâl hussâra ibtidâr eylemesi üzerine Hâkân ve onun da familyasından bir kızı şimâl hânlarından (Tulihân)a i'tâ ile suhrite kabul ve onu hududa iskân ve tavattun ile muhafaza-i sağure kiyâm etti. Halbuki sulâle-i hâkândan (Tulân Hân) dahi zâta bir kız istemiş bulunduğundan (Tulî Hân)ın bir ufak hân olduğu halde kendisine tercihe girân düşerek vergisini te'diye etmeyeceğini beyân ve eyâlât şimâliye-i Çini tahriba bezli mâhsel etti. Hâkân (Wântî) onun üzerine koldan asakir Çini'ye tertib ile def'i mudarete kiyâm etti ise de o vakte kadar Türkler (Tâtuntu)ye kadar duhul ve (Tulî Hân) ile askeri münhezime firâr ettiler o sırada Çinlilerin bir fırka askeri yetiştirdi ise de o da mağlub ve pedişan olmuş iken hele fark saire dahi vasıl olarak Türkleri mecbur ric'at ettiler (23) ve (Tâtû Hân) dahi (Tulân Hân) ile müttefika Çinliler ile muharib idi. O da birlikte mağluba ric'at eyledi. Çinliler ğâlbe-i kâmile-i ihrâz için (Tatuhân) üzerine yirmi bin kişi tertîb ve ahzâr ettikleri gibi Hânı Kebir aleyhine tedârikâtı galiye ile meşgul//447 İken hân-ı merkumun teb'ası tarafından maktuliyetini ve (Tâtu Hân)ın bil cümle Tâtâristan'da kesbi nüfuz ve istiklâlini haber aldılar. Bunun üzerine Çinliler teskîn hudud ettilerse de Türkistan'ın şu karışıklığından istifâde ile istilâsını fırsat bilerek tedbiri lazimedevâm ve (Chang Şun çang) denilen sergerde-i ma'hudin Türkleri yine kendi ve hemcinsleri ile mahf ve itilâf en başlı politikası bulunduğundan Taht tabi'iyetlerinde bulunan mesbuk zikir (Tulî Hân)ı hududa irsâl ile (Tatû Hân)a hükümet Çiniyeyi tanımaklığı teklif ettirdi ve (Tatû Hân) dahi eyâlâti şimaliye-i çiniye-i hücum ve ta'aruza kiyâm eyledi ise asâkir-i çiniyenin ve ferti hususiyle (Çang Sung Shang)ın hîd'a-i harbiyesi sirle mağlub ve merkum Chang Sung Sheng farkı asakiriyenin içeceği bütün su kuyularını tesmim ederek bir hiyâyesi duçâr helak olmakla biçareler anlayamayarak taraf ve beyanında Hinlilere muavenet olunur i'tikâdiyle firâra karâr verdiler. Büyük çölün ortasına kadar ta'kib olundular (22) ve Şoreş ve hengâme üzerine seksen bin kadar Türk dahil Çin'e hicret ettilerse de yine (Tâtu Hân) i'âde-i kuvvet ederek hücumu ibtidâ etti (20) ve (Huang Hou) nehrini geçerek ciheti şimâlîyi istilâ eylediler lakin tiyeli kavminin (Tâtu Hân) aleyhine zuhur isyanı bâlzurura teşebbusatını sektelendirip hâkânı Çin dahi bu fırsattan lâcil

istifâde (Tûlî Hân)ı birye-i Türkistan'a nasb ve ta'yin etti ba'de merkurum Tuli Hân ki (Kimin Hân) ünvanını//448 Dahı etmiş idi. (Hotân) yahud (Kitân) denilen şarki Tatarları'nın def'i ta'ruzuna hâkân tarafından me'mur idilerek nâil muvaffakiyet oldu (17). (Tulîhân)ın Çinlulere olan şu hidmâti mutevâliyesine teşekkür için hâkân (Yantî) beş yuz bin asker ile Türkistan'a azimet ve ihbârı maslahat içinde (Çang Sung Sheng)ı evvelce A'zâm etti (Kimin Hân) kendi taht tabi'atında bulunan ekvâmı ve hususuyle (Sî) (Kî) (Şeğu-i) (Tunguz) denilen kabâil ruusasını cem' ve hâkân dahi hânın himeyesine nuzul etti ve çok hidâye i'tasiyle bilâdı ğarbiyede izhârı nemâyiş eyledi bundan sonra hâkân (Yantî) hükümran müstakil görünerek mülil ğarbiye dahi kendisiyle kesbi irtibâta başladı ve (Hotın) ve (Turfan) ve (Kamil) taraflarıyla ebvâbı ticaret keşâd edildi ve her ne kadar (Tiyeli) taifesi mukabele ettilerse de (Kamil)e kadar Türk idaresinde bulunan bil cümle memâlik (Kimin Hân) tabi'iyet çiniyede bulunması mulabesesiyle Çinli idaresine intikâl eyledi ve Türkistan'ı şarkide her ne kadar hanı kebir unvânı bâki kaldıysa da yine ekseri ahâli himayeti Çiniyeye geçtiler ve (Kimin Hân) hâkân (Yantî)nin ziyâreti için çine azimetinde vefat ederek (Şîpî Hân) ünvanıyla oğlu (Tukî) hân kebir nasib oldu ve hâkân kendi familyasından bir de kız tezviç etti (13). Lakin hakanı merkurum sui idaresiyle hânı kebir gücendirdiği gibi hân dahi Tataristân cenubunden ma'iden (Uygur) ve (Şensi)nin ğarbinde vaki (Tûkû Huin) bilâdından (Tibet)e ve (Kitân)dan cenubdeki (Kerelun)a//449 Ve (Şeğu-i)den (Amur) nehrinin şimâline (Lenâ)ye doğru ve istilâ ederek bir milyon muslih asker ihrâcına kesbi iktidâr etti ve bilâdı çiniye ta'ruza kiyâm etti. Bundan ma'iden o sırada dahili çinide de dahi bir tâkım ihtilâlâtı adide zuhur ve birçok yerler hânın tahtı himâyetine duhûl eyledi ve (Liyu Wûçû) nâm reis ihtilâl (Leofân) eyâletini istilâ ederek hakanın saraylarını gâret ve emvâli menhubeyi hânı kebir irsâl etti ve hân dahi kendisine bir sancakla (Tang yang hân) ünvanını vermekle o da hâkânlığını ilân eyledi (5) ve Kezalik (Sutû) nân vâli dahi hânı kebirden sancak ve (Tatu piKıya Hân) ünvanını ahz ve (Ardu) cihetindeki Türkleri istishâb ile Çin'i çağula tasdi eyledi ve bir tâkım issât dahi hânı kebir i'ânetiyle berâber istibdâd ettiği sırada (Liyûn) isminde bir reis dahi hânı merkurumdan talebi i'âne ve hân dahi sui hanedanını munkariz etmek şartıyla is'âf maksud etti ve (Singanfû) şehrine duhûl ile menhibât ve hâsılatın kâmilen Türkler 'âidiyetini esâsı şarta ittihaz kılındı ve filhakika asakir mu'avene-i etrâk ile (singanfu)ye girerek tahtı hâkâniye culûs edub

bu tarihten i'tibâren suiler munkarız ve merkum liyun (Kauçu) ünvaniyle Tang sülâlesine muessis oldu (4) lakin asâkiri etrâkın ba'zı mu'âmelâtı Çinlileri dilgir ettiğinden bu hâl yeniden bir muharebe hudusune sebebiyet verdi ve (Şipî Hân) ordudaki (Huang hu) nehrini geçerek (Tâtûnfu) ye 'azimeti sırasında vefât etmekle Türkler//450 İlerulemekten kat'ı nazarla hanı Cedîd intihâbiyle meşgul oldular ve Hanı merkumun oğlu pek genç olduğundan yerine (Culû Hân) unvanıyla birâderi (Kilî fuş) câlis oldu (Şipî Hân)ın vefatından mukaddimece hâkân bir tâkım hedâyâ tertibiyle nezdi hânıye sefir ta'yîn etmiş idi merkum esnâi râhide yeniden işğâl tâirei harb için Türklerin ilerlemekte olduklarını gördü ve hedâyâsını takdim etmesi üzerine hânı cedîd eğer bir hedâyâ gelmese idi Çin'i tahîb ederdîm sözüyle i'âde eyledi ma'mâfiye (Kâûçû) hükümetine irâs mudaretten ve bir tâkım ussâte muâvenetten hâli olmayûb hâkânı ise ağmâdı ayn eder idi. Nihayet sui hükümdârânı fâmilyasından bulunan zevcesi hitte-i Çiniyeye ikâ' ettiği mudarretten mütessir olarak bir gün temsîm etti ve yerine (Kilî hân) ünâniyle birâderi câlis ve Hân-ı Merkûm (Tûlî Hân) ünvanıyla de (Culû Hân)ın oğlunu çâpûl için Çin'e izâm etti (2) ve bir tâkım ruusâi 'uzzât ve suî hanedânı bâkâyesi birebir izhâl muhâlefetle Hânı kebîrden mu'avenet gördüler ve şu arâlık bir de Hotân Tâtârları ğâilesi zuhûr eyledi. Nihâyet Çinliler Hicreti Nebeviye senesi Türkler ile muhârebeye kalkıştılsa da mağlûb olarak asâkir Etrâkın hitta-i çiniyeye yayıldı ve Hânı Kebir (Şânsî)ye dâhil olârak pek çok şehûr ve Kâsabâtı ğâret etti ve Hicreti Nubuviye'nin üçüncü senesine kadar Türklerin ğâret ve istilâsı devâm edüb tarihimize göre de (Tulîhân) ile hânı kebir beynine tefrika düşerek hânı kebir nâçâr-ı sulha//451 Mecbur kaldı ve Hâkân mülkünde i'âde-i emn ve asâyış için kavânın Çiniyenin hâlâfı olarak han-ı kebir akrânı muamelesiyle mekâtib tevkiye yazdı ise de meshar olmayub ferdâsı sene yine hücum ile (Şensi) ve (Şânsî) ve (Peçîlî) eyâletlerini tahrib ve nihâyet (Peçîlî)de gördüğü inhizam üzere talebi sulh ile 'avdet eyledi ve hicretin dördüncü senesi hâkânın oğullarının yekdiğeriyle mukatelesini fırsatı adile Çin'e duhûl ettiyse de yine duçâr-ı hezimet olması üzerine (Lienstü) isminde ruusâ-i ussâtı Çin'den biriyle 'akd ittifâk ederek (Tûlî Hân) dahi birlikte olmadığı halde 100 bin kişiyle Bitekrâr Çin'e duhûl ve mukirr saltanatları olân (Singânfu) şehrinin kuyularına kadar vurûd ettirilir ve nihâyet sulh yine in'ikâd ederek Türkler onlara birtâkım devâm ve mavâşî irsaliyle Esirâyı iade ve Çinlülerde bilmukabele bir hayli Hedâyâ takdim eylediler bu sırada

(Kilî Hân)ın idâre-i hükümeti ahâlisi nazarında dahi hoşnutsuzluk emerâtî göstermekle (Siyântu) (Huvayk) (Panku) Kubâil ihtilâl ettiler ve hususiyle eski Hunlar bâkâyasından olân mezkur siyantuler (Tiyeli) kabilesinin en muktedir kısmı idi. hân-ı Kebir bunların üzerine (Tûlihân)ı gönderdiyse de mağlub ve esir oldu ve muahharan esaretten hılâs bulduktan sonra o da hânı kebir aleyhine i'lânı isabet etti. ve (Tulî Hân) Pekin havalisinde mukim olub bil cümle şark Tatarları kendisine tâbi' idi. Nihâyet hicretin altıncı senesi (Kilî Hân) aleyhine isyân eden Türkler Siyantu//452 Kabilesine tâbi' olarak içlerinden (Yenân) isminde birini hânı intihâb ve Hâkân Çin dahi tabl ve sancâk irsâliyle Hükümetini te'yid eyledi ve şarka (Amûr) nehri boyuna (mukû) ya'ni Mançu memalike kadar ve ğarba ğarb Türklerinin hududuna ve cenuben çöllere ve şimâlen (Kilûn) nehrine kadar muhted bir hükümet teşkîl ile (Huvâyık) (Yanku) (Utî) (Tomlu) (Puku) (Silî) Tatarları kendisine tâbi' oldular o sırada Hanı kebirin Çinliler ile ihtilâtından men' ettiği (Amur) nehri sâhilinde vâki' Mançular, Hitânlar huvayıklar dahi nezdî hâkâna sefirler gönderdiler ve hakan siyântuların hanına bir kılıç ile bir de kırbaş hediye etti ve hânı merkum hânı kebir aleyhine bitekrâr cem'i askerle hâkân Çin'den dahi sulâlesinden bir kız verilmesini taleb ve kendi tabi'iyetinde bulunacağını beyân etti ki o sırada (Tulî Hân)da (Singânfu)ye nezdî hakanıye gelmiş ve bir taraftan da Çin orduları hânı kebir üzerine vararak kendisini dokuz nefer ruusâ-yı kavmiyle firare icbâr etmişler idi (ŞH6 KK7) ve nihâyet hicretin yedinci sene-i şemsiyesinde Hânı Kebîr on bin kadar telefîyat ve yüz bin esîr vererek (Tibet) taraflarındaki (Şâpulû) kabilesi nezdine ilticâ etti ve Çinliler de (Singânfu)ye 'avdet eylediler ve bu vecihle (Peçilî)den (Şensi)nin şimâline kadar muhtedolan Türkler münkârız olub tabi'iyeti hâkânıyi kabul etmeyen Türklerin bir kısmı siyântulere ve kısmı diğeri ğarb Türklerine dehâlet ve ilticâ ettiler ve hânı kebir dahi (Singânfu)ye gelerek tarafî hâkâniden kendisine sarây//453 Verildi ve hânı kebir teb'asında bulunân Kâmil ahâlisini himâyeti hâkânıye duhul ve Koreliler bu muvaffakiyeti tebrik ve (Amur) nehrinin şimâlinde meskûn şeguiler yahud Tunguzlar sefir irsaliyle izhârî tabi'iyet eyledi ve bu Tunguzlar mukâddimen esnâyı harbde almış oldukları seksen bin kadar Çinli esiri tekid ve kumâş ve harir ile götürüb mubâdele ettiler ve Türklerin inhizâm meşruhundan sonra siyântü Tâtârları şarka doğru ziyadece ilerleyerek paytahtı Çin'e bir dereceye kadar takrib ettikleri gibi ğarb tarafında (Altay) dağlarına ve (İrtiş) nehrine kadar imtidâd eylediler ve ğarb Türkleri üzerine

bir büyük fütuhât icrâ ettiler (Ş H 11 K H 12) veertesi sene (Kilî Hân) (Kingânfû)de vefât ederek (Tilûçî) isminde bir oğlu kaldı. Ondan dört sene mukaddem ise (Tulî Hân) vefât etti ve Hanlığı zâten müntezi' olduğundan riyâset Kabul oğlu (Suluku)ye tevâris eyledi bundan başka (Çûlûhân)ın (Esnâşûlî) isminde Tâtâristan'da bir oğlu bulunub merkumun zirî idâresinde bir hayli akvâmı Türk tahsîd etmiş ve (Kilî Hân)ın (Yokuş) isminde olan oğluyla Türkistân'ın ba'zı şuhur ve kal'alarında yerleşmek isteyerek Tiyelî kabilesine dahi bir müddet hükümet eylemiş idiler. siyântûların isyânı zamanında bu iki bin mağlub ve münhezim olarak (Estâşulî) ğarb cihetine geçüb ora Türkleri beynindeki ihtilâlden bâl istifâde birâz memâlik istilâ ve (Tâpû hân) ünvanını ahz eyledi ve sonra siyântûlar yüz bin kişiyle yine üzerine hücum ettiler ve anı//454 Muta'âkib ğarb Türkleri hanı da kâfe-i teb'asıyla üzerine hücum ederek tevabayla birlikte firâren Uygurlara dehâline mecbur ve orada emniyet hasıl edemeyerek Çin'e müteâzim oldu ve Türkistan'da Türk hanı kebirliğini ihyâ ve tecdid idecek ferdi vahid kalmayub merkum 'aşiretiyle (Lişensi) tarafına iskân eyledi. lakin Siyântuların hânı (Çînçû Hân) kendince kesbi tefrid ettiğinden hâkân (Tay çunğ) ürkerek iki oğluna birer rütbe ve me'muriyet vererek taksim kuvvetlerine kalkıştı ve bir taraftan dahi hükümeti Çiniye dahilindeki Türklerin kesbi teksiri ve hali husus hân Kebir familyasının i'ade-i saltanat arzusunda bulunmaları dâhili Çin'ide hâkâna sui kasdi azmiyle bir ihtilâl tekvin ettiyse de (Sunkû)nun i'ânetiyle bertaraf oldu ve bunun üzerine vekilla-i Çin'ide (Erdu) memleketinde bulunân Türklerin bilâd-ı baideye gönderilmeleri dadılmaları lüzümü arz ederek (Esnâsimû)yi kabilesiyle tabl ve ilm verüb yine Tataristan'a i'ade ettiler ve (Silîpi Hân) ünvanını vererek siyântuların hanına da Türklerle Hüsnü emiziş etmeleri lüzumunu emir bir fermân gönderildi ve (Silipî Hân) dahi aşâyır mütekadimesiyle Tataristan'a giderek (Hevam) nehrinin şimâline konub bir şark ve bir de ğarb hükümetleri unvaniyle iktida imâret teşkil eyledi ki bunların bitekrâr vatanlarına rucu'î ile (Kilî Hân)ın inhizam-ı beynini on sene murûr etmiştir. (Ş H 19 K H 21) Silipi Hân'ın vatanına avdetine başında otuz bin hane olub bunun da//455 Kırk bin kişi silâhlu çıkabilur idi. Hâkân Çin'in Kurumlular ile muharebeye azimesini ve hududu şimâliye-i Çin'in haluyini haber aldığıyla iki yüz binkişi tedârikle Türkler üzerine yürüdüler (Silipî Hân) mukâvemet edemeyeceğini bildiğinden Seddi geçerek hududu Çin'den içlere duhul ve hâkâna arz mavki' ila şikâyet eyledi ve hakan dahi tarik 'adideden sevki asker

ederek Türklerle birlikte siyântulara hücum ve üç bin kişilerini katl ile elli bin mikdarını esir edüb Siyântu hân Hazar zahmetle tahlisi nefis edebildi ve bakiye-i hezimet olân ‘askerleri karlar altında kalarak şiddeti beridden helâk oldular ba’de siyântuler hânı isti’fâyı kusur etmekle ‘akdı sulh olundu. Lakin hân yine Siyântuların akınından kurtulamadığından hâkân onları (Ardu) memleketine iskân etti ve (Silîpi Hân) hâkânın Korelular ile açtığı muharebeye birlikte giderek yararlanmakla ondan müte’essiren (Singanfu) şehrinde vefât etti o sırada siyântu hân-ı da vefât ederek oğlu (Yanşu) (Şanumi Hân) ünvanıyla makamını ihrâz ve hâkânın (Linav Tung)de bulunmasını fırsat ittihâziyle (Şensî) ve (Ardu) taraflarını tahrib eyledi ve Çinliler derhâl yerleşerek Siyântüleri firâra icbâr ve yerine Tâtâristan’a kadar ta’kib ettiler. Lâkin arası çok geçmeksizin onlar da kesbi za’af etti. Türkler taht idâresinde bulunan şark Tatarları ise gerice Siyântuların tahtı tabi’iyetine geçmiş ise de kore muharebesi sebebiyle onlar da ikiye tefrik iderek bir kısmı//456 Çinlilerin ve kısmı diğeri Koreluların tarafını iltizâm etti ve (Hotân) ve (Kîn) Tatarları Çinliler ve (Muku) ya’ni (Mançu) Tatarları korelular tarafında bulunmuş idiler ve Siyântuların hükmi tahtında bulunan Tâtârlar peyderpeyi (Singa) ve (Tulâ) nehirleri boyunda istibdâd ile Siyântulara i’lân-ı isyân eden eski Hunlar bekâyasından Huvayikler ya’ni Selçuklar ecdâdı nezdine cem’ olmağa başladılar ki bunlar muahharann şark ve ğarb Türkleri hükümetlerini bel’ ederek (Bahr-i Hazar)a kadar mestûl oldular (Ş H 24 K H 26) ve mezkur Siyantuların muahharann Çinliler tarafından gördükleri hezimet geliye huvaiklere mucib inşirâh olârak hakânı Çin’e sefir mahsus irsâliyle arzı tabi’iyet ettilerse de muahharann Huvâiklerin hilâfı rızâ hareketi ve ahâlisinin hanları aleyhine ihtilâlde bulunması ve Türklerin Çinliler tarafgirlik yolunu tutmaları munâsebetiyle ‘asakir Çin’e nâil ğalebe olarak hân-ı merkum esir ve (Singanfu) şehrine i’zâm edildi ve hâkân (Kauçiniğ) hanlıktan hil’ ile Tâtâristan’a nefi ve tehdit etti ve Türklerin şu hezimetli geliyeleri üzerine hitta-i Çiniye otuz sene kadar bir mesaliha-i mudide görmeğe muvafık ve eyâlâtı çiniye akın ve çapuldan hılâs oldu (Ş H 28 K H 30) Çinde vaki’ (Ta Tung Fu) şehri havalisinde üç yüz çadır kadar bir hezimetten kalma ve orada yerleşmiş Türk çadırları olub bunlar hakandan kendi reisleri bulunan (Wançûn Ast)a hânlık unvânını verilmesinitaleb eylediler hakanda eski Hunlar lakabı bulunan Tangi//457Ünvânını verdi ve arası çok geçmeksizin bu tang kendi kendiyeye hân unvânın ahz ile i’lân isabet ve etrafında bulunân kabâil saire

ruusâ-i dahi kendiye izhâr tabi'iyet etmeleriyle yüz bin kişi kadar selâh, altına 'askeri cem' eylediler ve mukabellerine çıkan Çin sergerdeleri bozulub mevsimî şile olması cihetiyle aralarına ziyâdece perişanlık düştüğünden Türkler (Şansî) eyaletine kadar duhur ve oradan (Peçili)ye kadar ilerleyerek (Çin Cheu) denilen (Pekin)i zabt eylediler (Ş H 58 K H 61) ve Hâkân Çin üç yüz bin kişilik bir ordu gönderdi ise de mukâvemet edemediler ve nihâyet Çin sergerdelerinden biri üç yüz aryeye 'askerlerinden en şeci'lerini erkâb ile gizleyerek ve Türklerde onu mihmât arabiyesi kiyâs ederek gâret için geldiklerinde sel sîf ile Hücüm hücum göstermeleri üzerine beynerine bila'are perişan düştü ve onu mute'âkib vuku'bulân bir muharebede hânları dahi tevâbi'iyetle mektûl olarak bâkâyası izhâr tabi'iyet etti ve nihâyet hicretin altmış sekizinci sene şemsiyesine kadar umera-yı muteferrika-i etrâk hudûdi Çiniyeye isâl güzend ve hasara mudevâm oldukları gibi tarihi mezkürde garb Türkleri üzerine de bir şiddetli yığınâk gösterdiler ve merkumlar ziyadece de zedelenecek eyâlâtı çiniyede iskân için hâkândân mahal istediler bu sırada Türklerin hân-ı kebiri vefât ederek hükümeti hâvâle-i çiniye çâpul üzere bulunân biraderi Muçu Hân'a terk etti (Ş H 71 K H 74) ve (Amur) nehrinin şimâlinde//458 Bulunan Tunguzların Çinlülere isyânı (Muçu Hân)ın kesbi kuvvet etmesine ba's müstakil oldu. Lakin o aralık eyâlâtı cenûbe-i Çin'de zuhur eden harb ve Hitalların ihtilâli (Muçu Hân)a emid ve fırsat kapılarını açarak (Şensi) eyâletine dulûl ve Çin sergedelerinden birini esir etti ve sonra hakime-i Çin'e Çin'de muteferrik bil cümle kabâil etrâk kendi zir idâresine verildiği halde Hıtân Tâtârları gidüb harb edeceğini i'lâm eyledi ve gördüğü muvafakat üzerine giderek hıtânların ruusâsını ahz ve girift ile Çin'e götürdü ve buna mukafaten hâkime-i Çin tarafında hanlığı tasdik ve Çin hükümdârânı sulâlesinden bir kız va'd kılındı ve nihâyet bu kızıdan dolayı Tekun eden karışıklukdan (Mıçu Hân) munfa'al olarak ordusuyla (Pekîn) eyâletine duhûl ve (Hevâm) nehrinin şimâlindeki bil cümle şuhûr ve kasâbâtı tahrîb ve on bin kadar esir alarak cümlesini kat etti ve şimâli garbide bulunan Kabaîl müteberire cümle-i kendisine tâbi' olarak başına dört yüz bin maslah adam cem' etti (Ş H 77 K H 80) ve (Şansî) eyaleti hududlarını ve (Şensî)nin ciheti ğarbiyesini kâmilen tahab ve tahrîb ederek ğanâim vefireye mâlik ve oradan ciheti ğarbide mutavattın (Tunşi) denilen Türkler üzerine musallat oldu ve ba'de hâkân Çin'den bir kız talep ederek aldığı haber muvaffakat üzerine sulh ve asâyış in'ikâd eyledi gibi ise de yine liyâkatle devâm edemedi ve nihayet

Huvaiklerden (Payiku) denilen kabile ile muharebe ve onlara ğalebeden sonra bakaya-i münheziminden//459 Bir takımını orman içinden hücum ile (Muçuhân)ı katl ve reis maktu'ını o aralık Türkistan'da bulunân bir Çin elçisine hâkâna göndermek üzere irsâl ettiler ve bunun üzerine (Paykû) (Huvâyık) (Tumlu) (Sî) (Pukû) ve (Tûlâ) ile (Selenga) nehirleri boyunda sâkin Kabâil sâire Çinlilere izhâr tabi'iyet eylediler (Ş H 94 K H 98) ünvanıyla câlis oldu ve Hicretin 96 senesi şemsiyesinde (Şensî) eyaletine bir akın ederek hediyeler ahziyle sulh oldu ve ondan sonra da yine cenk ve cidâl arasına devâm etti durdu ve Türkler bu vecihle eyâlâtı şimâliyeyi bi huzur edegeldikleri gibi (Turfân) yahud Tibetliler dahi hududu ğarbiyeyi Tahribden hâli deĝil idilir. Velhasıl hakanı çin han-ı kebirini umerasından biri vesâtıtıyla teshim ettirüb yerine oĝlu (Yigin hân) câlis oldu (Ş H 119 K H 124) ve sekiz sene hükümetten sonra onun da vuku'âtiyle birâderi (Timlîhân) re's-i hükümete geçti birkaç hân yek diĝerini mute'akib maktule fevt olduktan sonra (Şedhu hân) isminde biri içlerinden temyiz etti ve hân Çin şu fırsattan istifade için ordular ihzâr ve sevk ederek (Huvâyık) (Kululu) (Pasmî) kabilelerine ilâmı keyfiyet ile Türkler üzerine sevk ve tahrik eyledi ve işbu kabâil sillete hücum ile (Şehu hân)ı dahi katl ettiler. Basmillerin iki hânı kebir mekâmını ihrâz ile diĝerlerinin de biri şark ve diĝeri ğarb imâretlerine ta'yîn//460 Kılındılar ve bundan sonra münasebet mevki' ve zamân ile kesb istibdâd eden hâkân-ı Etrâk üzerine Çinliler yürüyerek cümlesini mahv ve berbâd edüb yalnız bir tanesi aşiretiyle kurtulabildi ve (Huvâyık) ile (Kululu) kabileleri dâhi (Pasmî Hân)ı hücum ile katl edilir (Ş H 133 K H 137) ve Huayıkların Reisi Türklerin tahtı tasarrifinde bulunan bil cümle araziye zabt ve istilâ ederek Hân ünvanını ahz ve Hâkâna izhâr tab'iyet etti ve (Pumi Hân) isminde bulunan Türk hânını tutarak re'si maktu'unu tarafı hakana gönderüp bununla da Türk risâle-i hükümdaranı münkariz ve (311) sene imtidâd eden saltanatları zâil oldu.

j. Ğarb Türkleri

Türkler Asya'nın şimâlini ya'ni (Tataristan) ile (Sibirya)yı tasriflerine göçürdükleri sırada hân kebirleri (Altay) taĝlarında oturur ve kendi familyasına da bir tâkım nevâhiyi hân ünvanıyla taksim eyler idi. bunlardan en kudretlicesini mecaviri bulunân mülil ğarbiye ya'ni o tarihlerde Asya'nın Aksâm bakiyesini mutasarrıf olân fars ve Romalılara karşı nevahi-i ğarbiyede tutin etti. Bu ğarb hânı

her takdir hân kebir tahtı hükmünde ise de yaşlı başına melûl mucâviri gârbiye ile akdi mu'ahede eder idi ki (Cengiz Hân) ile Kıpçak'da hükümrân olan hânlar bunların şue'batıdır.//461 Türk devletinin müessesesi olan (Tümen ili hân) Tâtâristan'ın kısmı 'azamını feth ettikten sonra hükümetini (Yesuki Hân) nâm oğluna ve o da Asya'nın fatihi kebirlerinden bulunan (Mukân Hân)a terk etti. ondan sonra Taht hükümetini Tupu hân tasarruf eyledi ki, merkum dairei hükümetini şark ve garb hânlığı unvaniyle ikiye ifrâz ederek (Ulufu hân) şark ve (Puli Hân) ğarb hânı ta'yin kılındı ve (Tupu hân)ın halkı bulunân (Şâpulyu hân) zamânın dahi ğarb hanlığında (Tümen hân)ın birâderi (Tatu Hân) Yâhud (Pukiya hân) ünvanıyla hükümrân bulunuyor idi ki Bizans tarihinde (Tardu hân) itlâk edilen bu der merkum (Altay) dağlarında oturduğu sırada bil cümle hânlara ğılbe ile Şark Türkleri hân kebirliğini ahz eyledi ve hicretten (39) sene makdum vuku'bulan ihtilâli umumide (Tâtu hân) (Apu hân)a i'âte etti ve onu Garb hânı ta'yin eyledi ise de (Şâpulyu hân) hal' eyledi lakin ğılbe ve futuhât muahharan yine (Apuhân) canibine rucu' ederek Türkistân Beylerinin en mustakili kalub evezunların vatani kadimi olan (İlli) nehri bu yine kendi tevayini tutan ve iskân ve orada ğarb Türklerinin birinci olarak hân kebirliğini ihrâz eyledi. hükümeti Şerka Şark Türkleri ve ğerba (Bahri âzak) bosgura kadar muhted ve cenuba (Kaşğar) ile mahdûd olup kendisi kış mevsimlerinde (Karaşehir) tarafında bulunur ve eyamı sayfide (Turfân)ın şimallerinde geziyor idi. //462 Lakin sonraları talği ma'kus olarak (Şâpulyu hân) (Apu hân)a ğalebe ve esir etmekle teb'ası (Yamfu) isminde olan oğlunu (Nili hân) unvaniyle iclâl edilir ve ondan sonra (Nili hân)ın oğlu (Tumân) (Çulu hân) unvaniyle culus ve bu da nevahi-i hükümetini iki hanlığa ayırarak birini (Şaş)ın ve diğerini de (Aksu)nun şimâline nisb ve ta'yin eyledi. Hicretten (17) sene mukaddem Tıdli Kabilesi isyân ve hân kebir otağına icbâr etti ise de Siyentu tatarları da onlarla birleşerek (Kâmil) ve (Uygur) ve (Kara Şehr) ve (Turfân)ınşimaliyeddi tasarrıflarına intikâl eyledi ve Siyentulu Kabilesinden hân iltihâb ettikleri (Muhu hân) dâhi bir taraftan nevahe-i Çiniye-i tahribe bidâen edince o tarihte sui hâkânı bulunan (Yânti) üzerine asker sevkine mecbur ve onun üzerine tepeli Kabilesi in'ikad sulha ve tabi'yet Çiniyeye râzı oldu ve hatta (Kuknur) kuli havalisinde mukim (Mukuhununin) tatarların üzerlerine Çinliler namına harbeye giderek onları Hind dağlarına firara icbâr ettiler hem Cu'lu Hân ve hem de niyeli kabilesiyle rabt ahd ettilerse de Türkler, Çinliler nazarında Kabâil

haşyetten ma'dud olarak menafi' hususiyelerine zafer bulacaklarını ahd ettikleri anda kuvvet fırsat eylediklerinden hakân (Kamil) şehri üzerine bir ordu sevk eyledi ve kâmil ve civârı beyleri ibrâz ita'at edüb o sırada hakan (Çu'lu hân) ile ammizadesi yanına tefrika bırakarak bunların da nezâ' dâhili zuhur ve (Çulu hân) mağlub kalarak firâr eyledi. //463 Ve hâkan ğarbi Türklerini bu vesileyle üç idareye tefrik ile cümlesini Kenduye rabt ve hattı(Çulu Hân) Kore muhârebesinde birliğinde azimet etti ise de muahharan Çin'de sui hanedânı 'aleyhine zuhur eder ihtilâlde onları terk ederek Tâk (Tang) sulâlesi taraftarı kılındı ve (Sinpianu) şehrinde ikameti isnâd şarki Türklerinin talebi üzerine teslim edilerek çinlülerin denâit mulileri uğruna feda olundu (3) beri taraftan Türkistan'da kâlân tab'ası kendilerine (Kuşiki Hân) ünvaniyle bir hân intihâb ettiler ve hükümetleri (Altay) dağları ve şark Türkleri gurebâ (Bahri Hazar)a kadar atid olub hân dahi (Afsu)nun şimâlinde mukim olur idi bu Türkler şarka Çinlülerden tehdid olundukları gibi Farslulara vergi te'diyesine mecbur edilir ve (Hüsrev Nüşirvân) ki Hicretten (43) sene mukaddem vefât etmiştir. Zamânında futuhâtını Maverraunnehir'e ve Türklerin taht tasarrufunda bulunan eyâlet mutecavireya ittisâl etti ve (Apuhân) yahud (Tâtu Hân) talabi sulh ile kendisine girmesini tezvîc edildi ve hicretten (33) sene kadar önce vefat eden (Hürmüzüm) eyayâm hükümraniyesinde dâhi fars sergerdelerinden yine Türkleri mağlub ederek vergi te'diyesine icbâr etmiştir. (Kışki Hân) ise azimetin devamını muddetince te'dim rusum edüp ondan sonra hükümet (Tümşe Hunân) elinde kalarak muma ileyh memalik ba'ideye icrayı futuhat ile selefin nâil olamadığı onlara muvafık oldu. veyüz bin kişilik bir ordu ile Sibiryâ'da//464 İrtiş nehri boyuna meskun Tiyeli kabilesini taht ittâtına alarak uzunların biladine ve Semerkand'a mutasarıf ve Eklim Fersa kadar dâhil olarak onun da bir parçasına müstevli oldu (2) bunun üzerine mahafaza-i mevku' ve hukümet için ittifak ve himâyet Çiniyeye lüzum görerek tezid hafane sefir-i mahsus ile bir tâkım hedaya irsâl etti. Bu sırada hân kebir şarki Türkleri aleyhine Küşad ettiği harb ile meşgul ve şarki Türkleri hükümdarı da (Kili hân) idi. Nihâyet (Tümşe hohân) talebi sulha mecbur olarak kesb heyet için hakandan bir kız talep etti ve (Fauçu) dahi şark Türklerinin kâmila inkirazlarına muvaffakiyeti takdirinde famliyasından bir kız verilmesini va'd ve sonra da o va'di incaz eyledi. Bu sırada Neili Kabilesinin Siyantulardan bulunân reisleri (Înân) yetmiş bin hane ile isyân ve şark hanı (Kubilay hân)a ittiba' eyledi ve Fars tarafları dâhi mühtil olub (Hüsrev

perviz) (Kubat Şirva)yı öldürtmüş ve hân kebir dâhi şarka mucâvereti hasebiyle mesâlihi cariyede isti'mâl nufuz ve tahakkûm için bir kuvve-i icra-ye göstermek azminde bulunmuş idi. lâkin (Şirvaye) bu mesellu rabt ve tabi'yeti kabul etmeyerek red edildi ve Hicretin altıncı senesi zuhur eden ihtilâlde amnizadesi hal' ve katl ederek mekâm hanine culus etti ve onun üzerine Türklere Tefrika düşerek beylerinde açılan harb dahili hiluce imtidât ve (Kippî Hân) o sırada istibdât ve hân kebirliği ihrâz eden//465 (Seşu Hohân) tarafından mağluba (Altay) dağlarına iltica ve orada dahi Reis kabile (Tişuş) tarafından katl edildi ve bu rahatsızlıktan dolayı (Hotin) ve (Semerkand) ve nevâhi Seyhun ve Uyğur ile eksere ahâli biladi himâyet Çiniyeye dâhil olub Tiyeli ve Siyentu Kabileleri badhı hıl' ta'at ettiler ve (Se Şhu Hu) hân üzerlerine vardiyse de mahluba ric'at ve sui idâresi cihetiyle kendu ve tab'asi dahi i'lân 'isâyet ile ahz silah edilir. Ve Kara Şehir halkı ile (Nuşipi) kabilesi ğulu ederek hân kebirleri üzerine hücum ettiklerinden Seyhun havalisine firara mecbur ve orada mecruha fevt oldu. Onun üzerine Türkler (Karaşehir)de (Tişu)nin yanına tahsid ile tahta culûs ve (Tuluhân) telkib edilir. İşte bu vecihle hükümet ğarbiyei Türkiye taştet ve inkisâm etti. (Ş H 10 K H 11) ve nihayet işbu (Tuluhân) yahud (Tâtu Hân) hâkân Çin'den tabl ve ilim ahziyle i'lân hükümdaranı eyledi. Lakin bu fen ve bihuzur Yeddinnasınili kabilesinin kısım a'zamı (Şemsi) ayaltına hicret ettiği gibi (İlli) nehri boyunda efsunların memleketinde mükim Türkler dâhi (Lub) gölünün şarkiyesinde vâki' (Şato) nâm beriyeye nakl ile orada yine (Şâto) namiyle bir milliyet cedide ihdâs edilir (Ş H 12 K H 13) ve senei mezkurede hân kebir vefât ederek yerine biraderi culûs etti. Vezir hükmünde bulunan bilâdi on kısma taksim ile beşini şark ve beşini ğarb eyaletleri ittihâz etti ise de yine (Hotan) ve (Kaşğar) ve sâir Türkler alemtabi'yet üzre//466 Hâkâna hediye takdiminden fâriğ olmadılar ve Hicretin on altıncı sene-i şemsiyesinde o da hal' olunarak (Yokuş) isminde biri (Yepi Tulu Hân) unvaniyle culûs ve hân sâbık kendu mensubatıyla iddi'a-i hukuk ederek birçok muharebeden sonra mukâsimeye râzi oldular ve (İlli) nehrinin ğarbi ve (Târâs) şehri cehti (Tuluhân) ve şarki yine hân kebir unvaniyle (Tilişhân) 'ahdesinde kaldı ve sonraları ihtilâl dâhiliyesi hasebiyle (Fergâna) taraflarına giderek orada vefât eyledi ve Türkler oğlu (Şipihân), iclâs ettilerse de o da bir sene sonra vefat eyledi ve o vakit (Nuşipi) Kabilesi (Şehu Hân)ı intihâb edüp Çinlulerle tabl ve ilm irsaliyle tasdik ettiler ve hân cedid (İlli) nehri bu yine temkin ve (Karaşehir) ve

(Aksu) şehirleriyle (Lub) gölüne kadar memted olân bir yeyi ve Mâveunnehir ile (Tuhlistân) ve (Kıpçâk)ı istilâ etti ma' hazâ Çinluler dahi Tataristan'a doğru ilerlemeye kalkışdıklarından Uygur hânı havfindan fevt ve oğlu mukavemet etmek istedi ise de mağlub kalarak ba'zı şerâit ve unvân ile tabi'iyet çine razı oldu ve bununla da (134) seneden beri devâm eden Uygur Hân sağırlığı inkırâz buldu ve Çinliler ondan sonra (Karaşehir)e gelerek ong hân sağırini dâhi harba girift ve bahri muhit şarki ile (Karaşehir) arasındaki bilâda kamilen tasarruf ettiler ve hâkân Çin o vakte kadar marezzekir iki hânı birbiriyle uzlaştırmak cihetinde//**467** Bulundi idiyse de (Yepi Tulu hân) râzi olmayarak muharebeye devâm etti ve Şâş vâlisini (Şehu hân) aleyhine göndererek hân merkum mağlub ve maktul ve (Nuşipi)den ma'da Kafe-i tab'ası (Yepi Tulu hân)a tabi' oldular. Bundan sonra (Taharistan)a giderek ahaliyi münhazim etti ve sonra Çinliler idâresinde bulunan Buharayı sağır üstüne geldi ise de Çin hükümeti me'muri (Hiyawuku) def' ve hân dâhi Uyğur taraflarına geldi ise de munhizma reca'at ve onun üzerine (Hayawku) hân tarafına geçerek ahaliden iki bin kadar Türk katl eyledi (Yepi Tuluhân) ahz ve esir ettiğini seferayı Çin ile (Seyhun) nehri boyuna ve bahri Hazara giderek icrayı futuhât edüp ba'de münhezime (Tahâristan)a çekildi ve umerâsı Türkistân tarikini ahz eylesini teklif ettilerse de kabul etmeyerek (Şâş) şehrine geçtiğinden tab'a-i mevcuda kâmilen kendisini terk ve tevkiflerine çalıştı ise de münhezime 'avdet eyledi ve hâkân dâhi nâcâr (Pei Shi Hu) şehrine firâr ile orada ikâmet eyledi ve Nu Şhi Pi kabilesi hânın azliyle Kendulerine bir hân ta'yinini hâkân Tai çunğdan talep edilir ve hâkân dahi umerâ Türkden bir münâsibini intihâb etmelerini emr etmekle (Şpipi) hânın oğlunu (Peyk Şiki) hân ünvanıyla iclâs eylediler. Hâkân cedid derhâl (Pei Shi Hu) şehrinin taht muhasaraya alınmasını emr ve bir muharebei 'azimeden sonra (Ypi Tu'lu hân) galebe eyledi ise de tab'a-i kadimesi kendisini istemediğinden//**468** (Toharistân) ve (Horâsân)a çekilmeye mecbur oldi ve bu gâileden sonra (Pei Shi Khi) hân sulâle-i hâkandan bir kız talep ve hâkân dahi cehâz olmak üzere (Aksu) ve Kağşâr) ve (Hotan) ile hâne mute'allik Hind hemcivâr olan sâir eyâletlerin Kenduye verilmesini teklif ettiğinden hân bilzarure arzusundan ferâğat eyledi (Ş H 34 K H 36) şu tarihlerde Asya'da üç büyük hükümet ve Lule andâz zemin olub atın biri (Türk) ve diğeri (Çin) ve üçüncüsü Tibetliler idi. Lakin Çinliler cümlesinden muteneffiz ve muktedir olûb behrinin yekdiğerleri aleyhine olan hırs ve arzularına mani' olmakta idi ve Çinlulerin

nahbe-i emâli daima memâlik be'idei taht hükümlerine idhâl olduğundan bu arzularına hizmet gibi olarak Semerkand ahâlisi Çin'e sefera-i mahsusa gönderdikleri gibi Fars hükümdarı (Yezdücerd) dâhi ona taklid ve Tibet Şâhı ise sülâley-i hâkândan bir kız taleb ve milletin ekâbiri de çocukların lâceli tahsil Çin'e a'zam eylediler ve (Tayinçu) ya'ni Hindular bir taraftan terk ve taraf diğerdan tibetlulerle sıkıştıklarından onlar da himâyet Çinyeyi rağib oldular.

Bu (Tayinçü) yahud Brahma memleketi o târihte beş büyük hükümete taksim olub biri (Kumurin) Birunna ve Bahri muhit Hindiyeye kadar ittisâl ederek (Malayâr) ve civârında ve ikincisini şimâlde ve silsile-i cibâl boyuna muhted olub Hind ile Tibbet beyninde ve üçüncüsü şarka diğeri ile mahdud ve (Kuru mendil) tarafındaki memleketlerde ve dördüncüsü//469 Fars'a muttasıl ve Hindus (Sind) nehri havâlisinde ve beşincisi bunların cümlesinin vasıtında ve Ağrâ ve Binâr taraflarında müteşekkil idi ve bu hükümet Ahireye cümlesinin rabîta-i tabiyeti olub Çin'e sefer irsâl edinde hükümeti mezkûre idi ve Bahtrân ve Hind civârında bulunan bir takım hükümât sağire dahi seferi mahsusa gönderdiler ve seferleri tarih azimetinde etti ki (Pişiki hân) (Tulu hân) ile muharib idi. Bir veche meşruh Çinluler cihâz tarikiyle istilâ edemedikleri bilâdi mezkureyi başka bahânelerle zabita kiyâm ederek evvel emirde (Aksu) cihetine tast edilir. Etraktan (Çuyu) kabilesine riyaset eden (Esnahulu) (Yepi Tuluhân)ı perişân eyledikten sonra tab'asını desti idâresine ahz için çinlulere muraca'at ile ahz unvân ve aldığı emir ve muavenet üzerine ğarb Türkleri aleyhine hareket eyledi ve (Aksu) ile civârında bulunan yedi yüz kadar şehur ve kasabâtı istilâ etti ve Tâtâristan'ın cenübi bu vecihle muhtel olduğu sırada şimâlinde dahi bir ihtilâl azim zuhur eyledi ve o sırada hâkân (Ta-i Çuni')ın vefâtı vuku' bulmakla (Asna hulu) (Pişiki hân) üzerine yürüyerek esnayı harbde onu katl ve (Şapulu hân) ünvaniyle mekâmını ihrâz eyledi (Ş H 29 K H 31) (Asnahulu) eski Türkistan hanları sülâlesinden olub (Turfan) civarında vaki' (Talâs) nehri havâlisinde meskun ve kendi zir idaresinde birtakım kabâil etrak bulunur idi (Şeki Hân)ın Türkistan'a ilticâya//470Mecburiyeti zamanında (Asna hulu)nın birkaç kabile donma'da ekser tab'ası dağıldılar. Asnahulu binai aliye Çin'e azimete mecbur kaldığından gidub orada nâil mükâfat oldi ve muahharan aksu muharebesine bir veche meşruh Çinlülere rahberlik ederek hâkân (Tayçuni')n vefatına kadar onların tarafgiri bulundu ve ba'de Tevabi' Çin'de iki beldeyi zir zabtına almağa kiyam etti ise de umera çindin biri bu

arzudan ferağatına sarf akdem ve asâkirini Nevâhi ğarbiyede isti'mâlini hâkân cedid dahi iltimâs etti ve onun üzerine (Asnahulu) yepi Tulu hân'ın mukaddimece taht tasarrufında bulunan memleketlere azimet ve (Fârâb) şehrini kendusuna ma'r idâre ittihâziyle orada (Şapulu) unvanını ahz eyledi ve (Şeki hân)ı bir veche meşruh katl ettikten sonra taht idaresinde yüz bin kişi bulunub bu kuvvetle Tataristan'da henüz icrâyı nüfuz hükümet ede gelen Yepi Tulu Hân üzerine yürüyerek onu da münhezim ve muzafferiyet üzerine bil cümle Nevâhi ğarbiye kendusına tâbi' oldu ve bilâdi Fars o târihde ğayet muhtel ve ekser eyalati ğuzzât' urbin zir yed fatihanesine müntekil olub ahir müluk sasâniyan olan (Yezdücerd sâlis) ise memleket memleket gezub dolaştıktan sonra ferğana Türkleri tarafına çekilmiş idi. Bu sırada (Bertir Hân) dâhi bu şuruşdan istifadeye şetâb ederek farsin eyâlet şarkiyesine müstevli ve (Yezdücerd) dahi onlara mülteci bulunduğu halde maktül oldu. mezkur elasim Asnahulu cihati ğarbiyede//471 Futuhât meşruhaya nailitden sonra yine şerka imâle satavet ederek uygurun nevahi-i şimaliyesini ve daha birkâç bilâdi tahrib ve bunun üzerine hakân Çin birâderi azim tehyi'e ve a'zâm eyledi ise de rehin inhizâm oldu (Ş H 30 K H 32) ve firdâsi sene Tataristan'a bir yeni ordu dâhâ götürdi ki o sırada (Yepi Tulu Hân) fevt olmuş ve kendusuna oğlu (Pi Tâlu)yi Çin Cuşehu Hân unvaniyle hâlef bırakmış idi. Merkurum Çinlulerle birleşerek (Şapuluhân) aleyhine ittifak arzusunda bulundu ve meb'usi mahsusa irsâl ettiyse de o sırada bâşından tab'ası dağılırarak nâil emel olamadı ve beş sene kadar muharebe-i mezkure imtidâd ederek nihâyet Çinlüler Çin Türkleri ve Huveyk Ru'usası dahi birlikte alarak dahâ (Şapulu hân) üzerine sulât ve (Şapuliyu) dahi yüz bin kişi ile mukâbele gösterdi ise de neticede meydanı harbda otuz bin kişi terk ederek hânı merkurum mağluba firâr ve Çin Kumandanı (Satifu) Ta'kiplerine devam ile Aksarayı Nevâhi-i ğaribeyu hareket ve tabl ve alimleriyle on bin kadar esir ahz eyledi ve (Şapulu Hân) (İlli) nehrini öne geçub Hevayık Komândanı dahi (Farab)de ve bir taklide (İlli) nehri boyunda ordularını kurdular (Ş H 35 K H 37) ve (Sâtimfu) (Taras) şehri ile (İlli) nehri arasında vaki' (Su Shi) nehrine kadar (Şapuluhân)ı ta'kib ve hânı merkurum dahi ğarba doğru çekilerek vilâyeti Şâş'de (Sutu Çin) beldesine kadar//472 Firâr eyledi ve orada artık hayvanatı takatden kalarak beldei mezkûreye girmek istedi ise de ahâli kapuları kapayarak duhulden men' ile akçe taleb ve beldei mezkûrede Tarhan'ı tutarak Şâş hükümdarına irsâl eyledi ve oradan ruusa-i etrâk Çin'den (Asnamiş) ile hevayık

Ruusası gelub ahz ve girift ettirilir ve ondan sonra Tataristan'da sulh ve aştı takrir ve tariki ticâret nusu' etti ve (Şapulu Hân) me'suren Çin'e götürülüp huzuri hâkânda ikrâr curm ve kusur ettirildi ve tahta tevkifde tutularak ferdasisine hulul ecl mevduyle vefat etti ve aradan birkaç sene mururunda (Aksu) ve (Hitin) taraflarında zuhur eden karışıklıklar dahi Çinlülerin kuvei askeriyesiyle mundefi' olub o sırada Türklerden birazı Tibetlulara ilticâ ettilir ve bu esnada idi ki (Yezducerd)in oğlu (Firuz) horasana mestevli Ru'sâi terk nezdine firâr ve oradan dâhi himâyet Çin'e dehâlet eyledi ve Çinlüler kendusuna şâh unvanını verdiler ve nihâyet hicretin altmış sekizinci senesine kadar ğarbi Türkleri bir hâl tefrikada yaşayarak sâli mezkurde şark Türkleri gelub bir hayli tahribât icra itdiler ve ba'de Tibetlüler (Hotan) ve (Kaşğar) ve (Aksu) ile Asya gölün ğarbini zabt ettilerse de ekserisi Türk'ten ibâret bir fırka irsaliyle Çinlülerine istirdâd eylediler. Elhâsıl Türkler her tarafa ve en ziyâde semti ğarbiye doğru dağılarak birtakım küçük hanlar idâresine tefrik etti ve içlerinden Tukşi kabilesi//473 Reisi (Muhu Turhân) vasıtasıyla şarka Türkistân şarkı ve Uyğur bilâdi ve ğarba Roma memleketine kadar muttesi bir hükümet teşkil ve tabi'iyet Çinyeyi ahz ve talk için haki-i Çin (Wuhu)ye dahi oğlunu irsâl eyledi ve vefatından sonra (Asnahin) nâm reis tefrid ederek diğerlerine ğalebe ile 30 bin kişiden ibaret başına bir cem'iyet topladı ve orası çok geçmeksizin Şark Türkleri hâna (Mocuhân) bunlar üzerine hücum ve Çinlülerde Asnahiyene muavenet eylediler ve Asnahin şark Türkleriyle bir muharebede meşgul iken (Husulu)nun oğlu (Huayit) yahud (Hotıl) Türkleri kiyâm etti. Lakin bu sırada fatihân İslâm dahi aklım farsî kâmilin feth ve teshir ederek emir Kuteybenin kumandasıyla şarka doğru ve ilerlemekte idiler emir müşaru ileyh (Bihâra) kurbinde Türkleri fenasuretde zedeleyerek şehrimiz Guri feth ve muhafaza ta'yiniyle hareket eylesini muteakib ahâli mustahfazin İslâmi kamilen kılıçtan geçirdiler ve onun üzerine (Kuteybe) avdetle muhasara ve hücum ederek bitekrâr zabt ve teshir ve ahâliye mevtın bırakmayarak cümlesini tahrib eyledi ve o sene birden bire zuhur eden birden (Havtıl) vefât ederek oğlu (Suku) yerine geçti. Lakin Maverraünnehir taraflarında ğuzzâtı İslâm günden güne ilerleyerek pek çok şehir ve kasabat emir kuteybenin yeddi fatihanesine müntekil ve Çinlilerle Türkden murekkeb 200 bin kişilik bir ordu dahi kuvve-iKahire-i İslâmiye'ye tâb avd olamayarak mudhil ve perişan oldu (Ş H 83 Kaf H 87)//474Ve (Suku) bir tarafdanda (Aksu) ve (Karaşehir) ve (Ferğana) taraflarında Çinlülerle nuzza' ve

cuđâl üzere bulundiler. Hicret-i nebeviyenin seksen yedinci sene-i Őemsiyesinde emir kuteybenin ğazavât adidesi sadematından Tűrkler bihuzur ve nâĉâr kalarak ĉinlűlere izhâr-ı tab'iyet eylediler ve ona muteakib (Soko)nun biraderi (Ĉenu)ye hűcum etmek üzere bulunan Őârk Tűrkleri tarafına murur ve onlara rahberlik hıdmetini ifâ eyledi ve (Maĉuhân) 20 bin kiŐiyle (Soko)nun zir hűkműnde bulunan Őehirlere dahil olarak (Soko)yı esir etti. ve iŐbu iki biraderin ikisini de sulh üzere yaŐamayacađını derk ederek evvelâ birini ve sonra diđerini katl ettirdi. Bu esnada idi ki emir Kuteybe dâhi yeniden Tűrkler űzerine yűrűyerek muharebatı adiden sonra evvelâ (Harzem) ve sonra (Semerkand)ı taht itaat ve tab'iyete idhâl ve memaliki islâmıyeye zam etti. (Soko)nun maktuliyetinden sonra sergerdelerinden (Solo) műteferrik olân kabâili etrâki bâŐına cem' ile 200 bin kiŐilik bir ordu tertib ve havali ğarbiye-i yeddi idaresine geĉirub hâkân Ĉin'e de sefer gűndererek ahz űnvân eyledi (Ő H 93 Kaf H 97) bu aralık ğarb Tűrkleri Tevabi'den Tugunsi kabilesi Őark tarafılarında futuhât icrasına kiyâm ve Ĉinlűlerin mukaddime kendusuna hanlık Rűtbesi vermiŐ olduđu (Asnahpin) űzerine hűcum eylediler ve (Asnahpin) dahi geri ĉekilerek Ĉinlulardan istimdad itdi ve hâkân//475 Ĉin(Hinĉunđ) Tűrkistan'a te'sis mebân-i sulh iĉűn bir me'muri mahsus gűndermeye ve (solo)ya bir unvan-ı cedid daha vermeye kakıŐtı ise de TuŐiler olarak ğuzzât İslâm ve műttefikleri bulunân Tibetliler ile birleŐerek (KaŐđar) Hotan (tarafılarını) istilâya kiyâm ve (ŐaŐ) ile (Ferđana)yı muhasaraya ibtidar etmiŐlerdi. Onun űzerine Ĉinliler tarafından mansub ğazisi valisi Kululu Tűrklerini silâhlandırarak ğuzzatı İslâm ile muttefiklerinden Nevâhsinin mudafaasına kiyâm etti (Ő H 95 Kaf H 99) ve Ĉinlűler fethen ğarba mukavemet ve Tűrklere muavenet iĉűn asâkiri imdâdiye irsâline kalkıŐtılsa da ve kellesinden birtakım TuŐŐi ve Kululu Tűrklerini yalnız baŐlarına bırakmalıdır ki birbirleriyle ĉarpıŐa ĉarpıŐa kesib za'fiyet etsinler de Tataristan'ın idaresi suhulet bulsun efkârini ortaya koyarak men' maslahat edilir ve Tűrkler yalnız baŐlarına műdafaaya kadar teiab olmayarak (Ferđana) (Hocend) (KâŐan) (ŐâŐ) beldeleri eyyadei guzzat muhidine intikâl eyledi ve (ĝân) (kâm) (kimi) hanlıkları fűtuhat-ı İslâmın hűcumatından bizar kalarak Ĉinlulardan isti'ane ettilerse de o aralık zűmrei muhdine tarafgir bulunan KeŐmir kurbunda mutavattın bazı kabaili etrâk Ĉinliler aleyhine feth rait tuŐyan ettikleri cihetiyle onunla meŐđul bulduklarından is'âf muttalipleri dűĉar Tahir oldu ve hicretin (104)'űncű senei Őemsiyesinde (Solu) Tibetlular ve Ĉinliler

ile ittifak ve Türkler ahz-ı selâh ederek//476 Çin idaresinde bulunan (Ğânsi) şehrini muhâsara ile zabt ve yağma edilir. Ondan sonra Solu tecdit müvalat ve'uhud eyledi ve (Ş H 115 Ka, H 120) tarihinde (Esed İbn-i Abdullah) Türkistan üzerine bir hücum göstererek Leşker-i etrâki münhezim ve madmahal itdi ve (Ş H 119 Kaf H 124) tarihine kadar ümera-i etrak birbirleriyle mücadeleye devam ve üzerlerine Çinlilerin himayetini davet ettiler ve umara-i merkume maveraünnehir şehirlerine dağılarak Çinliler sayesinde sukün ve rahat üzre umera eyyame kalkışdırlarsa da neçareki leşker-i İslâm oraları mestul ola geldiğinden yine izdıraptan fariğ olamadılar ve Şâş hanı, hakanı Çin'den istimdat eyledi. İşte bu tarihlerde Türkler artık eski kuvvet ve kudretlerinden bütün bütün sâkit olarak biri yek diğere 'adu birtakım fark muhtelifeye tefrik edilir ve her hân hücura bulunan hükümetlerden, yani Çinliler Tibetliler hevaikler Araplardan himayeler arayarak birbirleri üzerine hücumla devam eylediler. Bunlardan humi hanı Tibetlilere olan hücumla devam eylediler. Bunlardan humi hanı Tibetlilere olan tabiiyetini terk ile Çin'den talabi himaye ettiği gibi Şâş hanı dahi bu esre tabiyet bahtıran ile sind taraflarında bulunan kadim yuvelilerin bakayası jitler dahi vergilerini nezd-i Hakan'a irsal ve fer'gana hanı (Arslan Terhan) dahi hakan Çin sülâlesinden bir kız izdivaç eyledi. maralız gurtukşi kabilesi reisleri (muhutur) hânın ğânisi valisi tarafından katlinden sonra beylerinden birini hân intihap itmeleriyle hâkân-ı Çin dahi tasdik eyledi. //477 Ve bundan sonra idare ve hükümeti Çini'ye Bahr-i muhid şarkiden Maveraünnehiriin merkezine ve Hind'in şimaline kadar imtidad ederek Sergerdei Çin (Kavsinci) havali-i ğarbiyeye tahtid ve ahafe eyledi (ve Şâş) şehrini yağma ederek Tibet ruusasını ve Tibetlilere tabi' Türkler hanını ahz ve esir etti (Ş H 129, Kaf H 134) Şâş hân'ın oğlu buma'rikeden kurtularak bâlcümle Türkistan'ı Çinliler aleyhine sâlah altına davet ve ehlî İslâm ile de akd râbıta ittifak ederek birlikte (Kaşgar) ve (Hitin) taraflarına hücum ederler yine bu tarihte maveraünnehirde vâki' siçau vegât hanlıkları asâkir-i islâmiye'nin sadamet-i istilasından tahakkuz için Çinlilerden istiâne ettilerse de hâkan Çin iltimaslarını red eyledi ve (Ş H 131, Kaf H 136) tarihinden sonra havâyıklar Türkleri garb taraflarına red edegeldiklerinden Çinliler ile rabıtaları munkatih olmaya ve günden güne Tataristan'dan Çinlilerin nüfuz'u tenâkız etmeye başladı ve o tarihlerde Çinliler dahil memleketlerinde zuhureden ğânluşân 'isatıylada meşgul olduklarından mudâhalat hericeyeye zamanları müsait değil idi ve bundan hem

civari bulunan hükumâtı sağirede intihâz fırsatı ile birbir hücum ettikleri gibi hitin han bile beş bin kişiyle Çin'e duhul etmiş idi ve bu sırada fâtiân arap bahre-i dolaşarak (Kantun)ı zaptu ve bir kâzı nasb ve ikame ettikten sonra ilerleyerek (Ku Em Çu) (Han Çu) şehrini muhasa itdiler. (Ş H 136, Kaf, H 141) Türgislerin Kara takımından (Utupublu)//478 Nâm kimesne kabilesi hanlığını ihrâz etti ve Çin'e sefir-i mahsus gnöderdi ise de içlerinden (Kululu) nâm Türk kuberayı kabileyeye galebe ederek dest-i idâresine ahz ve mahal ikametinitebdil eyledi ve kara ve sârı takımlarının ekseriyesi ona tabi' olarak bakiyesi huvayıkların tabi'yetini kabûl ve içlerinden (Tumanlu) nân reisi dahi (Karaşehir) taraflarına giderek 200 bin kadar Türk (Kinşâ) dağına çekildiler ve bu tefrik ile de hükümet ğarbiye-i Etrâk muhu ve menderes oldu (Ş H 137 K H 142) ma'mâfih Tataristan'da ve hususiyle havâle-i Çin'de bir çok Kabâil Türk olup bunlardan şâpu kabilesi (Lup) gölü kurbunda Tevattan etmiş idi. Bunlar (Ş H 91 K H 95) tarihine doğru ve Tibetlilerin ta'risinden tahaffuz için uyğurun şimâlinde vâki petine hicret eylediler ve (Ş H 163 K H 169) tarihine doğru ve Tibetliler petine dahi zir tasarruflarına aldıklarından Şatu Türkleri balzatrura taht tabi'iyetlerine intikâl ve Tibetlilere onlara şensiyenin idarelerine geçen çançu kısmına tevettin ve iskân etiler ve bu Şâtu Türkleri Tibetlilere mukaddime-i elciş olarak Çinlilerle harba devâm eylediler ki muahharan hükümeti Çiniye Etrâkı merkume iyâde-i idâresine intikâl etmiştir (Kara Şehir)in şimâlinde ve kadime (Timlim) detilân memlekette Keykiyasu yâhud Kayku denilen kabile-i Türk ki (Baykâl) gölünden beda-i ile (Yenice) ve (Obi) ve (İrtiş) nehirleri boyuna muhted olub memleketleri yaz mevsimlerinde sulâk ve kışları kâr ile mestur olduğu cihetle ğayet münebbit//479 Ve mahsuldardır ve bunlar senelerini on ikiye taksim ile her bir mâhi birer hayvân ismine nisbet etmişler ki Sâl-ı Türkân dedikleri budur. Kabile-i merkume üzerine (Ş H 136 K H 141) tarihinde huvayıklar hücum ettiyse de (Oğ) nâm reisleri hân unvanını ahz ile huvayıkların idaresini münhezim etti ve bu muharebe yirmi sene imtidâd eyledi ve (Ş H 220 K H 228) tarihinde (Oğ hân) huvayıklara tabi' on memâlikin kısmı a'zamini zabt ve oradan (gânisi) ve (petnin) ile tatarların memleketini zabt ve tasarruf eyledi ve Çinliler ile akdı rabîta-i ittifâk etti ve hâkân Çin'e vergi göndererek Huvayıklar üzerine hücumu ve (Karakurum)a kadar 'azimete talebi ruhsat eyledi ve Hâkâni Çin dahi (Oğ hân)ın Tataristan'a hân hân nesib ve ta'yinini için me'muri mahsus Tâ'yin etti ise de vefâtı vuku'uyla iş pismandei te'hir kaldı

ve (Ş H 241 K H 249) tarihinde (Oğ hân) hâkanı cedideden yine Huavayıklar ‘aleyhine harb için talebi ruhsat eyledi ise de musaade olmayub ittifağların dahi zaiçelerinde gördükleri şeamet üzerine red eylediler ve bunların zamanlarından (Ş H 319 K H 337) tarihine kadar birkaçının Çin’e seferayı mahsusâ gönderdikleri sâlname-i Tevârih Çin’de mesturdur. İşte Tataristan’da kesbi istiklâl ile hükümrân olan gerva etrâk ve vekayi’i sebtî sahayıf tezkâr kılınân kabâil mezkureden ibâret olub bundan sonra Avrupa’ya muhaceret eden Türkler ile Macaristan’da//480 Mutavattın bulunanların vukuatı tarihiyesi ve kuruni vasatı tarihinde dahi kabul şerif İslamiyet eden Türklerin futuhât-ı ve keyfiyet tesletinlerin zikrolunacaktır. Bilâd Hân kebir (Altây) dağlarında ve (İrtiş) nehri kurbunda ikamet ettiği ve kabâil garbiye-i etrakın cümlesi kendisine tabi’ olduğu hengamede Romalılar memâlikine kadar tevsih hudut etmiş ve onlara da ekseriyâ muharib bulunur idi ve o tarihte (Volğa) ile nehri meskur arasındaki etrâka nazaret için bir kumandan nasip ve tayin edüp oradaki Türkler ise bu sufura doğru hücum ederler idi ve oralarda (Atilla)’nın ve vefatından sonra geriye çekilmiş birtakım Hunlar ve sonra (Uğri) veyahut onğurlar dahi bulunup bunların cümlesi Türklere tabi ve Türklerde onlara esir nazariyle bakarlar idi. Türkler Tuna havâlisine bunlardan kesbi itla’ ederek takım takım Macaristan’a doğru tevcihe azimet eylediler ve Avrupa’yla Romalular hududuna geçerek oralarda esâmi-i muğtelife ile zikir ve teşhis kılındılar. Bunlarda Hazarlar, Paçınaklar, Uzlar ve bir rivayete göre Bulgarlar ve Ulahlardır.

k. Hazar Türkleri

Hazar Türkleri hicreti nebeviyeden takriben yüz sene mukaddimleri aşağı Volga taraflarına ve bahri Hazar grubuna indiler ve (Ş H 12 K H 13) tarihinde Avarlar üzerine galebe çalarak şimdiki Rusya’yı (Dinyeper) ve (Oka) nehirlerine kadar fetheylediler. //481 Ve havze-i hükümetleri iki asır kadar bu vech üzre daim kaldı. Ve kadimen (sersunis turik) ve şimdi (Kırım) denilen mahali merkez idareleri olup bunların bir han veyahut hakanları bulunarak Rusya eyalât şimâliyesine kadar hükümetleri muhted oldi. Yunan müverihlerinin tabirince Şark Türkleri yani Hazarlar (Herakli) ile fars hükümdarı (Hüsrev) aleyhine akdi ittifağ itdiler. (Ş H 4 K H 5) ve etrakın hazar (Zebil) kumandasıyla (Derbent)’den murul ile (Azerbâyçân)’a duhul ve musadef oldukları nüfûs ehlâk ve bilâdi tahrib ederek Farşlılara hasargili eyrâs ettiler ve bu hizmetine mukafâtâ (Heraklius) kendi kızını

(Evdiusi) (Zebil)a tevzici vaad ve ertesi sene birlikte biladi Farsa hücum eyledi ve muahharan (Heraklius) bir mucip vaad (Endinsi) göndermeye kalkıştı ise de (Zebil)'in o aralık haber ve fatın alınmakla (Endiusi) derhal geriye avdet eyledi ve (Ş H 25 K H 28) tarihinde (İkinci Justinyan) (Tiber Apisimâr) tarafından hal eylediğinden sonra Hazar Hâkânı nezdine karar ve iktifa ve Hakan kabul ile hemşiresini tezviç etti ve merkumeye (teşudura) tesmiye kılınıp lakin (Tiber Apisimar) sonra bir çun mubaliğ vaadiyle (Justinyan)ınilhakına kasd itdiğinden ve hakan dahibu karda koşturduğundan merkuma zevcine beyan-ı keyfiyet ve (Justinyan)ındahi kendi katline azım eden Hakanı merkumi katıl ettirerek Bulgar beyi (terbil) firar ve değalet eyledi. Muahharan (Justinyan) İstanbul'a gelerek yine taht hükümetine calis oldukda//482 (Teodora)dan bir veled zuhura gelerek ismini (Tiber) tesmiye ve sonralarını bu Tiber Şersunis ahalisi aleyhine harb için mütevecciha gider iken esna-i râhde musadif olduğu Hazarlar tarafından ric'ata icbâr kılındı ve (Ş H 100 K H 104) tarihinde halka-i umuyeden (Yezid İbni Abdulmelik) zamanında (Nebit elNehrani) nâm kimesne kumandasıyla asakir-i Müslime Ermenistan Hazarların yed tasaruffunda kısmına duhul ve Kıpçak etrâki dahi Hazarlara muavenet ederek Arapların (merci'l hicâre) tesmiye ettikleri mahalde bir muharebei 'azime zuhur etti ve asâkir muhdin kesret i'dâden dolayı münhezim olarak şâme huzuri halife-ye 'avdet ve beyân keyfiyet eylediler bu hezimet üzerine hazar Türkleri fırsat bularak bilâdi müslimine teselte devâm etmekle (Yezid ibni Abdulmelik) (Cerrah ibni Abdullah el Hakimi)yi Ermenistân valisi nasib ederek 'asakir galebe ile Hazarların def'iyle memleketlerinin dahi feth ve istisaline me'mur etti.

Hazarlar bu haberi almaları üzerine Timur Kapuya (Derbend) doğru çekildiler ve (Cerrâh ibni Abdullah) pir sur'at fevkel 'ade ile ekseriyeti (Timur Kapu)yi basarak nehib ve ğaret ve ğanâim ve fireyle 'avdet eyledi ve Hazarlar bunun üzerine hâkânın oğlu (Bin halef) Kumandasında buldukları halde ğuzzâti müslimin üzerine yürüyerek (Ran) nehri kurbunda bir şiddetli mukatele ettiler ve Guruh muvahhidin nail fevz ve ğalebe olarak etrakdan bir çoğu maktul oldu ve (cerrah) bunun üzerine ilerleyerek esna-i rahde//483 Musaddef olduğu meden ve Bakayı feth ve teşhir ile metanett ve Resânet ile meşhur olân (Belencir) kal'asına vasıl oldular ve biraz muhasaradan sonra şuhur bey'i allaulid invet feth ve teshir ile ğanaim ve fire ahz ve oradan fark bin kadar haneden ibaret ve Bender (Vebid)

nâm şahre vusul ile sulha feth ve teşhir etti ve bundan sonra gürîh etrâk ve tarik ve mu'âbiri kat' ettiğinden mecburen (Rustâf)a ric'at ve o aralık mevsim şetâ dahi hulûl eyledi ve (cerrâh) haberi futuhât ile berâber (Yezid ibni Abdülmelik)e Etrâkın tahşidini ihbara ve istimdâd eyledi ise de o aralık vuku' vefatiyle (Hişâm ibni Abdülmelik) câlis mesned oldu ve (Cerrah ibni Abdulhali'l Hakimi)yi Ermeni'ye ve Azerbaycân valiliğinden 'azl ile birâderi (Müslime ibni Abdülmelik)i nisb ve o da (Rustak)ı ve karayı getireyi feth eyledi (Ş H 103 K H 107) ve muahharann (Ş H 107 K H 111) tarihinde biraderi (Müslime ibni Abdülmelik)i azl ve yine (cerrâh bin Abdullah el Hakimi)yi Ermenistan valisi nisb ve mumi ile cerrah onun üzerine Hazar bilâdından Tiflis Nevâhisine duhul ile muzafferen ve galeben 'avdet ve ferdâsi sene Hazarlar ile Etrâk-i saire alân nevâhisinden Tahşt ile cerrah üzerine hücum ettiler ve (Erdebil) kurbunda vuku'bulân harbde asakiri Etrâkın gaz ve cihetiyle zümre-i muvahhidin münhezim ve (cerrah ibni Abdullâh el Hakimi) dahi şehid oldu ve onun üzerine hazarları ittihâz fırsat ederek memâliki islâmiyeye doğru hücum ve (mevsel) meşder tağrib eylediler. Halfe-i Asr//484 (Hişâm ibni Abdülmelik) (Sa'id Elmurşî)yi bu gailenin def'ine me'mur etti ve muma ileyh Said def'âtı muteakibe ile Hazarlar münhezim ve perişân ve esra-i müslimin ile (Cerrâh ibni Abdullah el hakimi)nin Harem ve evlâdini halâs eyledi ve ğanâim ve fire ile Baçervan (Şirvan)a gelerek orada ikâmet ve Hisâme tebliği ihbâr sare ile ğanâim hamse irsâl etti ve halife-i muşarulleyhe Bişkâr biraderi (Müslime İbni Abdülmelik)i Armenya ve Azerbaycân valisi nisb edub vale-i mumi ile dahi şiddet Şitâde bilâdi Tülka Tecavüz ve ta'kibe devâm eyledi ve (Ş H 177 H K 183) tarihinde Hulefa-i Abbasiden (Hârun Reşid) zamanında bir mekiyandan (fasıl ibni Yahya) Hazar hakanının kızını izdivâc için ahz etmiş idi Esna-i rehide (Bâridâ) nâm mahalde vuku' bulân vefâtı üzerine pederine katl eyledi şâyî'ası götürüldü ve bunun üzerine Hâkân (Derbend)den hurûc ile memâliki islâmiyeye bir kuvvei galiye ile Hücum ve iktihâm ve envâ'-ı hasâr ve madârı icra ile Müslim ve Re'aya yüz bini mütecâviz nüfus sipi ve istirkâf eyledi ve (Harun Reşid) (cezime bin Hâzem) ve (Yezid bin mezid)i göndererek bunlar Hazarları bilâdi islâmiyeden ihrâca muvafık oldular. Vuku'ât-ı meşruhaden Hazarların bir müddeti tavile Gürcistan'da ikâmetleri anlaşılıyor ve (Ş H 207 K H 214) tarihinde şark imparatorluğuna geçen (Tükil) zamânında ki hazar Beyi (Tîn) nehrinin ğurbunda sârkil (Bilâviş) şehrini imparator merkurun gönderdiği (Pitrün) nâm mimarana

//485 Ettirdi ve (Ş H 236 K H 244) senesinde Hristiyân mezhebine duhûl eylediler ve (Ş H 240 K H 248) tarihinden bida-e ile 23 sene müddet (Reverrik) hanedanının mensubi olduğu (varaka) kavmi bunların memalikine eyrâs hasar edup ve (Ş H 260 K H 269) târihinden sonra Nevâhi-i ğarbiyelerini pâçinaklar istilâ ederek yalnız (Turid) ile (Kırım) yeddi idarelerine kaldı ve (Ş H 394 K H 407) târihinde Giyu dukâsı (Birinci Siyânu Polik) oradan da def' ve ihrâc eyledi ve içlerinden Kabarlar Türkleri yânına çekilüb bir tâkımı dâhi pacinâk Türklerinin mutasarrıf oldukları arâziyi ittihâzı vatan eylediler ve kabail hazar Etrakı mezkure ile ihtilât ederek lisânları ve suret telefuzları yekdiğerine mezc oldu ve bunların inkırâzlarına beyânlarına târi olân ihtilâl dâhili sebebiyet verdi.

I. Macarlar Yahud Hungaralarve Bulgarlar

(Palusde evtiye)nin ya'ni bahri azakın ve bilâdi Hazarın şimâlinde Türk ismiyle ma'ruf birtâkım Kabâil olub hatta Kabarlar dahi onlara iltihâk etmişler idi bunlara voyvoda ünvaniyle (Lebdiyas) isminde birinin taht idaresinde olub yeddi kabileye münkasım ve birbirinin dahi yine birer voyvodası vâr idi ve kafe-i harekâtı harbiyede hazarları mekad ve onlara tabi' olduklarından hıdmetlerine mükâfat olmak üzere Hazar hâkanı kendi kızını (Lebdiyas) a virdi. //486 Bu sırada (Yayık) (Volga) nehirleri boyunca ve bahri hazarın şimâline meskun Paçinyak Türkleri Hazarlara i'lânı harb eylediler ve yine şu'be-i etrâk şarkiyeden o tarihte (Fanğar) demekle ma'ruf Uz Türkleri (Türkmân) dahi Paçinaklar 'aleyhine i'lânı harb ve husumet etti ve Uz'lar ile Hazarlar Paçinyekleri bozarak onları Volga havalisini terk için icbâr eylediler bunların kısım a'zamı bahri Azak'ın şimâline ve Türklerin muvattanına hicret ve biraz da Uzlar ile berâber ikâmeti ihtibâr etti. Bundan sonra Türkler ile Paçinaklar beynine ğavail harb giyerek Türkler mağluba firara mecbur oldu ve ondan sonra ikiye ayrılarak bir kısmı şarka ve (Derbend) ile (Gurcistân)a doğru çekilerek oralarda bir hayli vakt (Sapartu Âfal) ismiyle yâd olundular Hazar kumandan Türklere iltihâk eden kabar kısmı ki şarka geçmişlerdi. Bunlar elyevm oralarda bulunan Kabâr Tayılardır ev biri aşağı diğeri yukarı ve iki kabâr tâyı olub bunlar Çerkez dağları etkisinde bulunurlar ve arazi-i mestulyeleri (Türk) nehrinden ve (suniç)den (Tulinc) dağlarına kadar muhted ve başka tarafında Yüksek dağlarla muhât olub (tulinz)i (Avâr) (Kubân) (Kerc) denilen kabâilin ortasındadırlar ve (Çerkes) ismi ki Kabâr daylara da verilir kadimen (Baykâl) gölü

kurbunda ikâmet eden Kırgızların ismi mahsusidir ve ihtimaldir ki bir tâkım Kabâil Türk yekdiğerini celb ederek garba geçüp kabâr Türkleri ile ve mile-il mutecâvire-i sâire ile nesla ihtilât etmiş evvelâ Paçınaklerin tard edildiği diğەر şu'be-i//487 Etrâk reisleri (Lebidyâs)ın kumandasiyle bütün bütün ğarba ve Etilgöz (Erdel)ve nâm mahale çekildiler. Bu vak'anın akabinde Hazar Hâkânı (Lebdiyas) Bil cümleAkvam-ı Türk'ün reisi tanınmasını talep eyledi ise de merkum ibrâz teşekürle bu mesnede (Sâlmûd) Yâhud (Sâlmud)un oğlu (Arpâd)ın liyakatını haber verdi ve bu (Arpâd) sâir Türk beylerinin rızası ile intihâb olunarak Hazar âdeti üzere me'muriyeti icrâ kılındı ve Türkler çekildikten sonra Paçınaklar feth eyledikleri memâlike yerleşerek elli seneye kadar oralarda icrâ-i hükümet eylediler ve (Dinyeper) nehrinin şarkına ve ğarbına dağılıp yayıldılar.

Ve Paçınaklar birâz kesb metânet ettikten sonra ğarba giden Türkler üzerine i'lânı harb ederek onları münhezim reisleri (Arpâd)ı (Büyük Moraviyâ)ya firâra mecbur ettiğinden Türklerde oralarda bil zarure yerleşerek (Hungarva) ismiyle ma'ruf oldular bunlara Macâr deniyor ise de ismi mezkûr Türkler ile birlikte çekilen Hazar Kabailinden birinin nâmı olması ağleb ma'muldur. Ve (Hungurva) ismi şüphesiz (On Oğri) (yukaruda Hunlar bahşinde ve sairede sehven On Oğri dinecek yerde On Uygur ve oğri dinecek mahalde dahiUygur diyerek Uygur ile Oğri isimlerini birbirine karışdırmış olduğumuzdan hata ve sevab cedveline müracaat ihtar olunur.)den me'huzdur ve Bizâns müverrihlerinin rivâyetine göre Oğri Türkleri Volga nehrinin sol tarafına geçerek oralarda kendi hemşehrileriyle muhtalit oldular ve ba'de birlikte (Moravya)ya gittiler şimdilik halde (Arpâd) Macâr veyahud//488 Hungurvaların birinci resi i Tanilub (Sâlmud)un oğlu (Salmud)unPederi (Alûd) dahi (Ujik)in mahdumidir bu ujik sityâde hükümet edüp (Atillâdan) mütevellid olduğunu med'i etti ba'zı Macâr müverrihleri bu ujik'in (Ş H 218 K H 226) tarihinde Tataristan'da (İrtiş) nehrinin solunda hükümrân olan (Oğ hân) olduğuna zâhib olmaktadır ise de biz burada urvaitden kat'ı nazar eyledik. Macâr müverrihleri multilerinin Macaristan'ı keyfiyet istilâsı hakkında bir çok mubâlağalu rivâyât best ide gelmekdeler ise de hem asırları bulunan müverrihin Yunaniyenin tevarihî mevcudiyesi ta'dil mes'ele ediyor.

Hungurvâların zuhur ve vurudini ba'zılar (Ş H 122 H K 127) Sâline ve bir tâkımları dahi (Ş H 267 K H 276) tarihine isnâd ederler ve (Ş H 290 K H 300)

tarihinde İstanbul'da Kâ'id sandle-i imparatori olân (Konstantin'in purfirujiyet) culusinden elli sene mukaddem Türklerin Paçınaklar tarafından Tard olunduğunu yazmıştır ki bu da (Ş H 240 K H 248) tarihi demek olur. Macâr muverrihlerinin rivayetince bunlar kendi memleketlerini terk ile (Guyu) üzerinden ol vakit ki Rusyayı kat' ile kartâl kuşlarıyla mulu olân bir dağa tavattun etmeye geldiler ve bu hayvanların kejtinden rahatsız olarak oradan kalkub Erdâl (Transilvanya) Nuvâhisine geldiler ki (Kostantin Purfirujit)in Etil göze ta'bir ettiği burası olacaktır bunlar esnayı tarikde yedi fırkaya ayrılıb hepsine birer reis//489 Ta'yîn kılındı ve Sitiyadan Hin huruclarında (108) kabile ve (213000) nüfus idilir. Ve (Erdel)e vusullarında bahri firkanın Hin hacette evlad ve 'iyalini muhafaza içün yeddi aded kal'a inşâ itdiler. Bunlar (Erdel)de avâni ikâmetlerde Ruusa-i aşâ-ir sab'adan (Günd)in oğlu (Güzid)i Tuna havâlisinde tahkikine me'mur ettilir ve merkum havâli-i mezkûre prensi (Siyuyatu Polik) nezdine giderek oralarda iskâna talib ruhsat ve prens dahi bunlar geldikleri halde vussatları ile ziraat tekessür eder ve mülki ma'mur olur mutala'asıyla kabul ederek Macarlar (pânuni)ye bu vesileyle duhul ve prene bir Beyaz Ât ile bir de asliha takımı takdim edilir ve sonra (Siyâtu Polik)i tard ve Tuna sahilinde fenâ surette münhezim eylediler ve Tuna'da mağruka vefat etti bu vecihle Macarlar (Büyük Moravya)ya yerleştiler. Bunların mucaviri Bulgar kraliyeti ile Rum imparatorluğu olub arası çok geçmeksizin beynlerinde ğaile-i harb hudûs eyledi

Bulgarlar İstanbul imparatorluğu hükümetinde hazarlar ve Türkler ve Macarlardan evvel serenmayı zuhur olân Akvamdan olub bunlar kadima Asya sarmatiasinde yani' (Volga) nehrinin ğarbında mukim ve ekseri muverrihinin rivayetine göre (Bulgar) ismini orada ahz etmiş idiler. Bunlara (Kutraci) ve (Onu Bond ve Bulgar) ve (Onu ğundur) dahi denir ve 'ulumat mer'iyeye göre bunlar Kıpçak'da (Kanklı) ismiyle ma'ruf Türk milletinin dağılan aksamından olub//490 Garba geçmeye mecbur olduklarında Sarmatyada bulunan halk ile ya'ni Hunlar ile muhtelit oldular ki (onu bundur) ve (onu ğundur) isimleri anlar meyaninde bulunur idi. Bulgarlar hicretin (Ş H 43 K H 45) sâlinde bir mikdâr tanılmağa başlanub bunlar o târihlerde (Volga) nehri havalisinde ve (Gofeyz) nehri sahilinde meskûn olarak (Gorât) isminde bir kralları var idi. kendisinin beş oğlu olub bunlara Hin vefatından birbirleriyle Hüsni embeziş etmelerini ve beynlerine tefrika götürmemelerini nasihat etti ise de müsemmir olmadı bunların birincisine

(pasiyân) ve ikincisine (kutrağar) ve üçüncüsüne (Asparûş) denilub diğerk ikisinin ismi meçhuldur. Bu Bulğar Ruusâsı pederlerinin nasihatlarını feramuş ederek her biri tarafa tefrik ile kendülerine vatani cedîd tahrisine kiyâm itdiler ve yalnız en büyükleri vatani kadimlerinde kaldı bunlardan (Kutrağor) (Tin) nehrini geçerek nehri mezkûrûn sevâhil ğarbiyesini ittihâzı vatan eyledi.

Ve dördüncü birâderleri o târihde Âvarların taht tasarrufunda bulunan (Pânuni)den câri (Tuna) nehri boyuna mütemekkin ve beşincisini İtâlyâ'da (Raven Pantapoli)ye hicret ederek orada Romalulara Haracgizâr oldu ve üçüncüsü olub Bulğar Krallığının mevsimi bulunân (Aspârûş) tuna havâlisinin (Dinyeper) ve (Dinyestir) nehirleri kurbuna bataklık ve kayalık ile muhât bir yere nakl eyledi buraya (Eğil) ismini verdi ve (pasiyân) ile birlikte giden bulğarlar dahi hazarlara tabi' oldular. //491 Ve (Ş H 56 K H 59) tarihinde Bulğarlar Tuna nevâhisine bir hücum gösterdiler ve (Kostantîn Puğutan) def' etmek istedi ise de muktedir olamayub (Tuna) nehrini Tecâvuz ve havâlisinde Tevattun eylediler ve onun üzerine imparator Bulğarlar ile bir mu'âhede-i sulhiye 'akdine mecbur oldu. Bundan sonra da Bulğarların şark imparatorluğu memâlikine akınlar eksik olmayub bir hayli zamân imdâd eyledi. (İkinci justinyen) Kâ'id sandâle-i imparatoru oldukça Konstantinin 'akd ettiği mu'âhede naks eyleyerek Bulgarların vergisini kat' etti lakin muahirran bu millet merkum juspinyanın mahlu'iyetinden sonra bitekrar istihsâl hükümetine mu'avenet eylediler ve (Justinyan) 'âsakir mu'âvene-i Bulgâr ile sur İstanbul haricine kadar gelub on sene sonra bitekrâr tahtı hükümete iclâs kılındı ve maktuliyetten sonra halefi bulunan (filpikus vartân) zamanında Bulgarlarbil cümle Tarasyayı tahrib ve suver İstanbula kadar vurud edilir ve (Ş H 119 K H 124) tarihinde şark imparatori bulunan (Konstantin Köprunim) gâh gâlib ve gâh mağlub olarak Bulgarları taht otağına rabt etmeksizin vefât etti ve Halefleri dahi hiçbir muvaffakiyate nail olamadılar ve (Ş H 189 K H 196) tarihinde imparatoru bulunan (Nisefur) Bulğarlar aleyhine yürüdü ise de mağlub ve maktul ve başının tâsını Bulğar beyleri şerâb kadahi yaptılar ve halefi bulunan imparator (Mişel Rang'ab) zamanında dahi hükümet imparatoriye//492Memalikine pek çok hasarât gösterdiler (Vâsil)in oğlu (Mişel) zamanındaki vâlidesi (Teodoryâ) vasiye-i hükümet idi. Bulgâr Kralı (Boğoris) yine harbe hazırlandığından (Teodorya) te'lif dâimi hasıl olmak için bir papaz göndererek onları Hristiyanlığa davet etti (Ş H 219 K H 227) ve bu tarihten

i'tibâren Bulğarlar Hristiyanlığı kabul ettiler. Bundan sonra bir müddet Rumlar ile sulh ve aşiti üzere bulundular lakin imparatorun umerasâsı bir takım adaletsizlik gösterdiklerinden ve Bulgâr Krâlı (Simon) dahi zâten çapulculuğa fırsatçı olduğundan hükümet-i imparatoryeyi tahribe kıyâm etti (Ş H 268 K H 277) ve imparator Leon bir ordu gönderdi ise de münhezim olub ve ahz ve girift ettikleri esrayı dahi burunlarını keserek İstanbul'a gönderdiler (Leon) ahzı intikâm için Tuna Tuna havâlisinde meskûn olan Türkler yahud Hungurvalara heday-ı külye irsâliyle onları Bulğarlar aleyhine i'lânı harbe icbâr etti Mâcarların o tarihte reisleri (Arpâd) ile (Kozân) idi ve imparator bu fırka-i mütehaşsidenin kumandasını (Nisefur fukâs)a verdi ve harekâtı Askeriyeyi setr için Bulğar Krâlı (Simon)a talebi sulh me'muriyetiyle sefir-i mahsus gönderdi (Simon) i'timad etmeyerek sefiri temurbend ile (fukâs) üzerine hareket eyledi ve öbür taraftan Türkler ise Tunayı geçerek Bulgaristan'a duhul ve hasâratı azime icra eylediler ve (Simon) (Fukâs) aleyhine hareketten ferâğatle//493 Türklerin takdimini mene'a şetâb eyledi geldi ve iş bu iki millet (Tuna) nehri kenarında yek diğere mulâki olarak Bulgarlara mağlub ve (Simon) (Derustul) yahud distra (Silistre) nâm beldenin haricine çekilmeye mecbur oldu ve Türkler Bulğarlardan aldıkları Esrâ-i Rumlara bey' ve fervaht eylediler. Bundan sonra Bulğarlar ile Rumlar beyninde sulh tedabir icrâ olundu. Ve (Simon) o aralık Türklerin islihaca noksanını ve zahirece Kahtını ve Romalıların dahi onlara i'âne etmeyeceğini haber alarak macaristan'a 'azimet ve pek çok nüfusi katl eyledi akebinde Türkler yahud Hungurevaler Romalıların memleketlerine inerek defa'at adide ile Terasiyayı Tahrib eylediler biraz vakit sonra bu Hungurvaların reisi bulunan (Bolvegud) ile (Jilâs) imparator ile muzâkere ederek Hristiyanlığı kabul eylediler ve (Jilas) bu mezhebde mudevâm eyledi ise de (Bolvegud) Bitekrâr dini kadimene rucu' ederek Rumlarla muharebeye başladı ve sonra Fransızlar (Bolvegud) üzerine hücum ve ahz ve girift ederek sulb eylediler bu vakitten bâhis olân Macâr muverrihleri (Bolvegud)e (Bolşov) ismini verib Ruusadan (Neil) isminde bir refiki daha olarak onunla birlikte (Bavira)da vaki' raatisbun (Rejanseburg) şehrinde Fransa Krâlı bulunân (Birinci Konardi) esna-i harbda curuh ettiği için sulm eylediler ve merkum kral dahi cerihadan muteessiren helâk oldu derler Hungurvalar hükümeti imparatoriye üzerine akın ederek İstanbul'a kadar geldikleri ve (Teodous) dahi onları def' eylediği zamanda//494 Beş sene için bir mütareke akd ve kabul

etmişlerdir. Bu (Nisafur Fukâs)ın imparatorluğu zamanında yine bir takım hasârat icra ettirilir. İmparator Bulğar kralı (Piper)e bir kâğıt yazarak Türklerin (Tuna)den mururine mâni' olmasını ricâ etti ise de kral merhum onların Bulgaristan'ı tahribe geldikleri vakitte hiçbir muâvenet görmediğinden ve nakdı ahd edemeyeceğinden bahisle cevap red vermesi üzerine bunlardan ahzı sâr için Rus kralı (Siyuyatuslu)a sefir-i mahsus göndererek Bulgarlar aleyhine harbe tahrik eyledi ve Rusların yağmadan başka mutma'i nazarları olmadığından imparatorun bu teklifini kabul ile birkaç sene Bulgaristan'a irâs hâsar ettiler ve nihayet imparator (Jan Simiz) zamanında Bulgarları Ruslar ziri tahakküme alarak reislerini münhezim ve Bulgaristan'da yerleşmeye kiyâm eylediler ve Kalvesire şark imparatoru nisbi için icrayı muvahhid edub evvel dahi culus takdirinde Bulgaristan'ı Ruslara terk etmeyi va'd eyledi ve ondan sonra imparatorun seferasını takdir ve tahkir eylemesi üzerine (Jan Simiz) derhal Bulğarlar Seyyitler, Paçınaklar ve Polonya tarafında muhârib olduğu Türklerle akdi sulh ederek 300 bin kişilik bir ordu ile (Taraysa)yı tahribe yürüdü ve (Edirne)ye kadar geldi (Ş H 348 K H 360) lakin ferdası sene imparator (Jan Simiz) durustul (Silistre)de galebe çaldı ve ertesi sene Bulgaristan'ı terke//495 Mecbur olub ve geyve gider iken esnâi rahde fevt oldu marezzekir Bulğarların vatanı kadimelerinde kalan kısmı Hulefa-i Abbâsiye zamanında şeref-i İslâm ile teşrif edub (İtil) nehri kenarında mutevattin oldular ve mükteza-i arzı belde atvel neharda on gün kadar salavat-ıaşâ-igâib olduğundan kazası lazım gelüb gelmediğini havarzeme gelerek imam bakkaliden istifta eylediler.

Macarların Birinci reisi bir veche meşruh (Arpâd) olub ondan sonra (sultân) ve sonra (Jossâ) ve (Mîşel) Sadr riyâsete geçtiler ve (Ş H 388 K H 401) târihinde (Seneti ittin) Macarların birinci krâlı oldu ve zamanında İslâvları ve Bulgarları tahtı tabi'iyetine aldı ki bundan sonra tahaddis eden Macâr vuku'atı kuruni vasati kısmında zikr olunacaktır.

m. Paçınak Türkleri

Paçınaklar Türkistan'dan çıkarak (Volga) ve (Yayık) nehirleri sevâhilinde ikâmet ve muahharan Uz ve Hazar Türkleri Sevahili mezkûrden onları tard ve def' eylediler. Bunların birtakımı Uzlar ile mahlut kâlub diğerleri Türklerin elli sene mukaddem zabdetmiş oldukları memleketlere geçtiler ve (Dinyeper) nehri havalisinde bulunan bil cümle memâliki beynlerinde biltaksim baskısı sekiz

firkaya ayrıldılar (Ş H 270 K H 279) bunların hüküm ettikleri arazi (Eflâk-Boğdan) (TRANSİLVANYA) (BASERABYA) (Gürsun) //496 (Akadrinuslav) (Turid) (Podilli) (Poltavâ) (Evrıl) olub cenubâ (Bulgâr) ve (Sarb) Hükümetleri ve ğarba (Mâcar) ve (Polonya) hükümetleri ve şimâlen (Giyu) grandukalığı ve (Rus) Dukalığı ve şerka hazarlar ile hem hudud idiler buldukları yerlerde hem civari bulunan mellitlere akınlar ederek yalnız Türklerden havf ve hazar üzere bulunurlar idi muahharann Rumlar ile ‘akd munasebetten sonra curetlenerek bu ihtirâz dahi zail oldu.

Paçınaklar birinci def’a olarak Rus ülkesine girdikleri vatitte Kıt’a-i şimâliyede Rusya Hükümetine Hunuz vaz’ esâs eden (Ayğur) ile ‘akd musliha ve oradan Tuna havalisine inerek Bulğarlar aleyhine Rumlarla rabt ittifak ettiler (Ş H 298 K H 308) ve ‘akebinde (Ayğur) bunlar üzerine gelerek münhezim ve oradan İstanbul imparatorluğu üzerine yürümeleriyle yağma için onlara katılarak Tuna’ya kadar ilerlediler (Ş H 346 K H 358) ve Rumlar bir çok hediyeler takdimiyle hükümetlerini çapuldan tahlis itdiler. (Ayğur)un vefatından sonra oğlu (Siyubiyâstuslav) zamanında Paçınaklar (Giyu)yi muhasara eylediler ve (Vasıl)ın biraderi imparator Konstantin zamanında Tuna’yı geçtiler ise de (Panveni)de vaki’ (Seyrimeysik) valisi tarafından def’ olunmalarıyla oradan doğruca birkaç defa taarruz etmiş oldukları (Geyve) şehrine yine hücum ve tasallut eylediler (Ş H 390 K H 408) bunun üzerine (Huvvuğrud)de mukim olan (Jar Vuslav) ve (Arja Vaslav) milletlerini toplayarak onları tard//497 Ve def’ eyledi (Ş H 414 K H 428) Konstantin munu makın Hengâm hükümetinde (Ş H 420 K H 432) tarihlerine doğru ve Tuna’nın o tarafında mukim olan bu halka (Tirâk) isminde biri icrayı hüküm ve riyâset ve ahalisi nazarında su’siretle müstehir olduğundan hükümetini (Sejans)a teslim ile onun vasatiyle idâre eder idi. merkurum sejans cesâreti fevkel’âde ashabından bulunmağla dafa’âtı ‘adide ile Uzları (Guz Türkmenleri) münhezim etti ve bu muvaffakiyeti (Tirâk)ın ba’zı ve gadabını da’vet ettiğinden naçâr (Baveristan) bataklığına çekilib oradan ba’zı hafi me’murları tertibiyle Paçınaklardan iki Kabileyi isyân ettirerek ba’de (Tirak)ınüzerine yürüyüp def’ ve tard eyledi ve ondan sonra şark imparatorluğu arazisine geçerek durustula (Silistre) geldi ve imparatora Hidmetini ‘arz etmesi üzerine İstanbul’a celb olunub orada vaftizi icrâ kılınarak bir tarik unvanını i’tâ ve ondan sonra merkuma tâbi’ Paçınaklar Hristiyan mezhebini kabul ettiler. İmparator bunları (Tuna) nehri

sevâhilini iskân edüp oradan diğeri Paçınak üzerine akın etmeye başladılar (Tirak) imparatora iştikâmı hâl ederek Tunayı geçeceğini i'lan eyledi imparator ise (Sijans)ı, sahabette sebât ettiğinden (Tirâk) Tuna'nın buzları üzerinden geçerek başına cem' ettiğini 800 bin kişiyle (bu mikdâr mübalağalı görünmektedir) bil cümle eyalet-i mütecavireyi tahrib itdi. Ve (Sejans)ın//498 Maiyetinde bulunan diğeri Paçınaklarde onlara iltihâk ederek (Edirne)ye kadar yaklaştılar (Konstantin Aryânit) bunlardan bir fırkayı bozdu ise de muahharan kendisi de mağlub ve (Nisefur) bu firkanın imdadına şetâb eylediyse de münhezim olarak Paçınaklar her bir tarafı mestul ve (Edirne)de Rumlarla bir harb daha ederek yine galebe çaldılarsa da içlerinden kumandanlarının helâki geri çekilmelerini mucib oldu. İmparator ise (Sejans)ı Timurbend etmiş idi çıkâarak Paçınakları bulub onlara terk-i siâh itdirmeğiemir eyledi mezkûr Paçınaklar o tarihte (Terasya)yı ve (Makedonya)yı tahrib ederek envâ'i mezâlim icrâ ettiler ve (Sejans) onların yanına varmaksızın esnayı rahde parelendi ve (birin) ile (Mişel Akulutus) (Edirne)ye vararak Paçınakları Emuz (Meriç) Nehri sevâhilini terke mecbur ettikleri gibi akabinde (Makedonya)da dahi münhezim oldular ve Rumlar Paçınaklardan ahz ettikleri on beş bin kadar esiri (İbiryeye) tarafına musallet olan Selçuk Türkleri aleyhine sevk etmeye kalkıştıllarsa da esirleri merkuma esnayı rahde isyân ederek bitekrâr (Tuna)yı geçüp bir çok hasarât ettiler ve iberya muharebesinden sonra Paçınaklar üzerine (mişel Akulutus) gönderildi ise de (Pristilav)da mahsur kalub Nihâyet (Tirâk) münhezime 'avdete (Edirne)ye çekilmeye mecbur etti ve Paçınaklar ile ol vakit otuz sene içün bir mütareke-i akd olundu. İmparator İsak Komen'in zamanında//499 Ve (Ş H 435 K H 449) tarihlerinde Macarlar ve Paçınaklar arazi-i imparatoriye bir akın icra ettiler ve imparator merkur mukabelerine çıkması üzerine iki millette talebi sulh eyledi ve (Ş H 459 K H 474) tarihinde Kâ'id sandalı-i imparatori olan (Aleksi Komnen) zamanında Paçınaklar Terasya ile (Makedonya)yı yağmaya gelerek asâkir imparatoriyi ve hilleti münhezim ettilerse de def'a-i sâniyede mağluba ric'at eylediler ve nihâyet (Ş H 500 K H 516) tarihinde (İkinci Jan Komnen) tarafından mağlub ve perişan edilmeleri üzerine cem'iyetleri münkariz ve perakende oldu.

n. Uzlar ve Ulahlar

Uzlar Kumân tatarlariyle birlikte Asya'dan gelüb beşinci asra doğru Rusya'da Serenmayı zuhur oldular bunlar (Ş H 433 K H 447) tarihine doğru ve etrafa dehşet saldılirse de muahharan (Ş H 47 K H 462) tarihinde (Seyviyatuslaw) tarafından mağlub oldular bunlar cenuben garba doğru (Bahri Azâk) ile ve şimâl Rus dukâsı ile mahdud edilir ve oralarda vaki' Paçınakların Birazını ihrâc ve Birazını tahtı hükümlerine idhâl eylediler ve bunların idâreleri (170) sene kadar devam edüp bu müddet içinde Revrik hânedanı prensleriyle ve Macarlar ile ve Rum imparatorlarıyla muhârib bulundular. Fars tarafında Oğuz ve Türkmân ismiyle ma'rif olub memâliki ğarbiyeye birkaç kere//500 Akın ettiler. Bunlar (Ş H 442 K H 457) tarihinde ve (Konstantin Dukas) zamanında Tuna'ya kadar duhûl ve sonra (Nisefur Butunyât) ve (Vâsıl Apukâp) üzerine futuhâtı azime icra ettiler ve (Makedonya)ya ve (Yunanistan)a geçerek akdi sulh için imparatorlardan mubâliğ ğalye ahz eylediler ve bundan sonra Paçınaklar bir dereceye kadar bunların cemiyetlerini tefrik ve temzik eyledi ve (Ş H 456 K H 471) tarihinde Paçınaklar ve Ulâhlar ile birlikte (Tesalye) cihetine mestul ve Bulgârlar aleyhine Rumlarla muttefik oldular ve yedinci asra doğru ve Moğolların Hengâm-ı taarruzunda Rumlarla muttefikân def' a'daya kiyâm ettiler ve lâkin Hâlikan (şimdi) (Akanrinuslav) denilub ağzına karib mahalde (Dinyepır) Nehrine dökülür) nehri kenarında Moğollarla Rumların keşâd ettikleri harbi azimede kavmi mezkur kamilen helâk oldu (Ş H 602 K H 621) şark Uzları yahud Türkmenlerin vakâyi' tarihiyesi Kuruni vusta vuku'âtı meyanında zikr olunacaktır.

Ulâhlar Türk cinsinden bulunduğu pek de Rehin şebüt olmadığından binâenaleyh onların vakâyi'i umumiyesinden kat'i nazar kılındı lâkin Türkistan'dan ve (İlli) nehri havalisinden geldikleri ba'zı delâil ile zan ve takrib kılınmaktadır.

o. Tâtârlar

Tâtâristân iki kısım olub biri (Peçili) eyâletinin şimalinden//501Bahri muhit şarkıye kadar imtidâd eder ki buralara (Tâtaristan şarkı) ve diğeri (Şensi) ve (Şansi) ve (Peçili) eyâletlerinin şimâlinde vaki' cibâl vardeyada konup göçer 'âşair der ki oralara da (Tataristan ğarbi) derler.

Şark tatarlarının sair Tatarlar gibi Asyaca o kadar te'sirleri olmadıysa da mamafih gerek kendi vatanlarında ve gerekse dahil-i Çin'de asır asır muktedir hükümetler teşkil ve galebe-i kuvvetleri zamanında ğarb Tatarlarını Fars ile Hazar şimaline tard ve teb'îd ettiler ve Şark Tatarlarından yalnız Avârlar Avrupa'ya muhaceret eylediler ve elyevm hükümrân bulunan Mânçu Tatarları dahi bu sülâledendir

oa. Şark Tâtârları (Tupa Tâtârları)

Bunlardan biri Tupâ Tâtârları olub (Hiye) ve (Şûn) ve (Çeu) sulâleleri zamanlarında Çinlilerle ihtilâtları yuğidi. muâhhiran beynlerinde Ebvâb-ıticâret keşâd oldu. Ve hanlarından (Nubin) zamanında cenube doğru ilerleyub (Kitun) asrında dahi (He-Yunğ -Nu) memleketlerine nakl ve rehlet ve (Siryâ)yı terk ile (Baykâl) gölü civarına tahsid ettiler ve nihâyet hicretten (361) sene mukaddem Çin'de vaki' (Tâtungfu)ye gelerek orada (Shutu) unvanını ahz ve muâhhiran üç şu'beye tefrik ile ayrıca hükümetleri teşkil eylediler ve hükümdarlarının inkırâzında Çinliler ikiye taksim ettiler ise de hicretten (236) sene mukâddem Ğui Sülâlesi unvaniyle//502 Yine bir idare-i hükümet teşkil ve daha sonraları (Nankin)de hükümrân olân Song sulâlesiyle hıttâ-i Çiniyeyi beynlerinde taksim ettiler ve hatta bunlardan bir kısmı Şensi'de vaki (Sinğanfu)ya makr-ı saltanatını nakl eyledi. Ve bir tâkımı da (Honân) dahilinde icrayı hükm eylediler ve Hicretten (66) sene mukaddemine kadar hükümetleri temâdi etti. Bunlardan (Leo) zamânında katline hükm olunan ve çöle firâr eden (Mavkoli) nâm kimesnenin başına ba'zı kâbâil Tâtar ictimâ' ve tahşidiyle kendilerine reis nasb ettiler ve ba'de oğlu (Cholu Hoi) yerine geçerek Kendu tebaasına (Cucan) ismini verdi ve merkurdan altıncı batında (Tolun) isminde zuhur eden yerin Kâuç Tatarları üzerine hücum ile ba'de askerini tenzîm ve tensik ve şimâl garbdan Hunlar ve tarafı ğarbiden (İrtiş) nehrine ve şürkdan (Kura)ya kadar tevsi'-i hükümetle eski Hunların saltanatlarına varis ve sâhib oldu ve tebaası tarafından kendisine (Kiyoto Hân) ünvanı verildi ki yeni Tâtârlarda Hân unvanı bu tarihten ibtidâ eder (330) ve nihayet hicretin (57)sinde mukkadem Türklerin mağlubi olarak Avrupa'ya hicrete mecbur oldular ve bu tarihten i'tibaren (Cucan) unvanı (Avâr) ismine mahvel oldu.

ob. SiyanpiTâtârları

Şimalde vaki' Hongnu Türkleri ve Yahud Hunların inhizâm ve perişânından sonra Siyengi Tatarları onların terk ettikleri//503 Araziye girerek tavattun eylediler. Ve bir hayli vakt hükümdarsız ve yalnız kabileleri reislerinin idarelerinde geçerek Çin'in Eyâlât-i şimâliyesine (Leutong) dan Erdu'ya kadar akınlar etdiler. Muahharan ruusa-i mezkureden (Tanşa Hevâni) nâm kimesne kabaili taht idaresine cem' ile Tataristan'ın işbu kısmında bir hükümet kuvve-i mustakile teşkil etti ve kaili (Kore)nin şimânlinde (Yukiu şî) nehri kurbunda (Tan hân) nâm dağdamakr idaresini te'sis eyledi ve şark ve ğarb ruusâ-i aşâiri kendisine arzı ita'at eylediler şimaldan Sibirya'da vaki' (Timlim) ve şarkdan (fuyu) ve ğarbdan (uzun) bilâdine kadar muhted 14 bin fersah imtidadında bir hükümet teşkil edüp ondan sonra dahil Çiniye de akın etmeye başladılar (2566) bunlardan (Mohuyu) isminde bir reis aşiret tavabi'iyile Çin'e (Koçing) şehrine geldi ve muahharann riyâsında geçen oğlu (Leo tong) hicretle Çinlilere inhisâr tabi'iyet eylediler ve kendisine (Büyük Tanju) unvanı verildi ve ihLâfından (Moyung Hoan)yan hükümdarı unvanını alarak (Honan) eyâletine duhûl ile bu (Cang tefu) şehrini zabt ve orada te'sis-i hükümet eyledi ve ondan sonra (Çinyân) ismiyle (68) yine hükümetleri temâdi etti.

İşbu siyanpi Tâtârlarından (237) sene mukaddem (Ofan) şehrinde ilân-ı istiklâl eden (Çong) muahharan (Siyangfu) şehrini zabt ile te'sis-i hükümet etti ise de 9 sene sonra saltanatları//504 Münkarız oldu ve yine (225) sene mukaddem (Nânyân) ünvanıyla (Yongtu) isminde biri (Koanku)da te'sis-i saltanat etti ise de halkı Song sülâlesi hükümdârıyla vuku' bulân muharebelerin birinde tutularak (Nânkîn)e götürülüp boyunu oruldu ve müddet idâreleri 13 sene temâdi eyledi ve (227) sene mukaddem Çin'in (Peçili) eyâletinde (Hoyân) ünvanıyla de bir sülâle-i hükümet teşkil edilirse de (26) sene devamdan sonra o da münkarız oldu ve (310) sene mukaddem dahi yine işbu Tatarlardan (Tukuhoen) sülâlesi (Şensi) ve muahharan (Saçû) taraflarında te'sis hükümet ve (Köknur) gölüyle (Tufan)a kadar tevsi' idâre eylediler ve Hicretin yetmiş sekizinci sene-i şemsiyesinde onlarda münkarız oldular (Yuvân) isminde bulunan mukaddimce cenubî hunları Tahtı tabi'iyette bulunan Tatarlar dahi (337) sene kesbi istiklâl ve yân hükümdarıyla vuku' bulan mağlubiyetleri üzerine (Kuraya) firâr eylediler ve (59) sene istiklâlleri

imtidâd etti ve (Houçu) yahud (İkici Ceo) denilen hanedan mülük Çin Siyengi Tâtârlarının bu kısmından zuhur etmiştir ve (319) sene mukaddem (Leau tung) da zühür ile kesb-i istibdâd eden (Kâyâşı) aşireti dahi (53) sene müstakil bulunduktan sonra Yankuların ziri tabiiyetine geçtiler ve (352) sene mukaddem-i Çinide (Tanlean) aşireti kesb-i kuvvet ile tevaifi mülüki çiniye ile harbe ibtidâr ve Kesb-i istiklâl eylediler ve (144) sene sonra mülüki müteferrika-i çiniyeden Çin hükümdarının mağlub ve münhezimi//**505** Olarak inkıraz buldular ve iş bu Siyenpi Tatarlarından Çin unvaniyle ma'nun bulunan hükümdaran Çin'in muasırı olub Çin'in tarafı şimâlisi hakanlığını ihrâz eden (Houçu) yahud (İkinci Çeu) sülalesi Hicretten (65) sene mukaddem (Singanfu)yu marki hükümet ittihâz ile bir saltanatı kaviye teşkil ve hicretten elli dokuzuncu sene-i şemsiyesine kadar tasaltan eylediler ve duhuli Çin'e dahi (24) sene hükümetleri câri oldu ve yine iş bu Tatarlardan hicretten (238) sene mukaddem (Liong su) ve (Garbi Tsin) Tatarları (Tangan) şehrinde hükümrân olub saltanatları (47) sene temadi etti ve işbu Siyenpi Tatarlarının meşahirinden biri de (Hotân) yahud (Futân) tatarlarıdır ki (Leo Tung)un şimâlinde mutavattın idiler ve hân sülâlesi zamanında bunlar Hunların mağlubi olarak Siyenpidağlarına çekilüp oradan etrafına birkaç taarruzlar eylediler. Bunlar bunlar Türklere bir hayli mukavemetten sonra ve Tân (Tang) zamanında (Litsin Cong) isminde bir reisleri isyân ile (Leo Tung)uzabt ve tahrib ve Han unvanını ahz eyledi ve Çinliler tarafından mağlub edildikten sonra vefatında yerine geçen (Wan Yong) nam kimesne Çin'e akın etmeye başladı ve bu da kendi eserası tarafından katl edilerek ahalisi Türklere tabi' oldular.

(91) Sene-i Şemsiye-i Hicriyesinde (Liyunsihu) isminde bir yine reisi kabile olub Tan (Tang) sulâlesine tabi'iyet ile onlardan//**506** Bir kız tezvic ve hükümdar unvânını ahz eyledi. Bunlar giderek kesbi kuvvet ve iktidar ile (Kara morân) ve (Sıra Moran) nehirlerine doğru yayıldılar ve (Ayânki) isminde bulunan reisleri gayet âkil ve şeci' bir adâm olduğundan Tatarları cümle-i kendüye tabi' ederek Çin'e dahil ve pek çok şehûr ve bilâdi zabt ile (leo Tung) sülâlesini teşkil etti ve Hakan Çin unvanını ahz eyledi. Bunlar Çin'in taraf-ı şimâlisi ile Tataristan'ın (Kaşgar)a kadar muhted olan kısmını zabt ve tasarruf eylediler (Ayâuki) o tarihte (Yân) ve şimdi (Pekin) denilen mahala nakli hükümet etti (Ş H 385 K H 395) ve işbu Tatarlar (319) sene Çin'in kıtâ-i şimâliyesinde hükümrân olduktan sonra Niyûç Tatarları reisi (Okay Han) tarafından mağlub edildi ve Kınlar Eyâlatı

şimâliye-i Çini işbu Hotân tatarlarından nez' ve zabt eylediler muahharann (Karahitay)dan zühûr ile (Horasan)'a tecâvüz ve (Sultan Sencer)i mağlub eden (Gurhân) dahi işbu Hotân Tatarlarındandır ki tafsilî saltanatları Kuruni vustaya talik kılınmıştır ve kezâlik (Barak) nâm kimesnenin teşkil ettiği (Karahitay) hükümet-i islâmiyesi dahi mezkûr Hotân Tatarlarındandır.

nc. YinoçîTâtârları

(93) Sene-i Hicriyesinde (Kore)de hükümrân olarak (Moku) unvanını ahz edenPuhay Tatarları ve (Ş H 496 K H 513) tarihinde Kin Tâtârları denmekle ma'ruf olân ve şimdi Çin imparator ahzında bulunan Mançû tatarları işbu Yinoçi Tatarlarındandır ve Tevârihi İslâmiye'de (Altun han) demekle benâm hükümdar Hıtây//507 Dahi işbu sülâleye merbutdur ve (Cengiz Hân) ve (Ogedây Hân) Eyâlatı Şimâliye-i Çiniyeyi merkuamlarından nez've zabt eylediler ve muahharan Mançu Tatarı unvaniyle Kîn Tatarları yine zühûr ederek hükümeti mevcude-i çiniyeyi teşkil ederler ki bunların tafsilâtı Kuruni Vusta ve Kuruni Ahiyere mütealliktir. Velhasıl şark Tatarlarından on dokuz sülâle-i hükümdâr Çin'de ve Tataristan'da icrayı nüfûz ve saltanat eylemiştir.

od. Cucan Yahûd Avâr Tâtârları

İşbu (Avâr) denilen Tâtârlar (Kore)nin yahud (Leo Tung)un şimâlinde mutavattın kabail mü'teberireden olup ba'zı müverrihin her ne kadar Hun cinsinden olduklarını idaa ederlerse de delilleri sahte müstenid değildir. Mösyö (Herbulut) dahi işbu Avârların Moğol Tataristan'da Oyrât (Hoyrât) denmekle ma'rûf bir Kabile-i Türk olduğunu idea eder ve Roma müverrihleri (Oyrî) ve (Abâr) isimlerini vermişlerdir. Bunlara Topa Tatarları dahi dinur ve (Yokili) isminde bir kimse Cucân Tâtârlarına bir milleti cesdide husiyetini vermiştir. Hicretten (361) sene mukaddem Topa Hükümdârı (Feyuvi) zamanında Tâtâr atlılarından birinin Hin muharebede (Mokolî) isminde ahz ve girift ettiği bir esir muahharan kayd ve kayittan kurtularak Tupa hükümdârı (Olyu)nun hizmet-i askeriyesinde bulundu ve yararlıklar gösterdi. Bir gün nasılsa mevki'i harbe vusulda geç kalması üzerine kanunen katli icâb ettiğinden tahlisi nefis için//508 Çöle firâr ve başına bir tâkım firâriileri daha celb ve cem' etti. Vefatından sonra oğlu (Cholo Ho-i) cesâret ve liyâkatı eseri olarak kabâil-i Tâtârdan başına birçok halkı cem' ile kendilerine (Cucân) ismini verdi. Ve lâkin bununla berâber yine

Tupâ Tâtârları hakimi altında bulunurlar ve fevkal'ade mahkir olub onlar nazarında cem'iyet haşerât ad olunurlar idi. Bunlar muahharann ikiye tefrik ederek bir kısmı şarka ve kısmı diğeri ğarba çekildiler ki o tarihte (Tao Wutî) (Gui) yâhud (Tupâ) hükümdârı olup Çin'in bir kat'a senede mutasarrıf idi. Gerek şark ve gerek ğarb tarafından bulunân beğleri Tupâ askeriyle harb için tecrübe-i tal'a kalkıştılsa da mağlub oldular ve Gui askeri Tataristan'a dâhil oldu ve ikinci bir seferde cümlesini perişân ederek bir takımlarını da getirip hududi çinide iskân eyledi (231). Bunlardan (Tolun) isminde zûhûr eden bir bin başına cem' edildiği kabilesi halkıyla ğarb tarafına firâr ve Hicret ve cenûb cihetinde hükümrân olan ammizâdesi nezdine ilticâ etti ise de bir hükümeti cedide teşkili için ğalbede bulunân hırs ve arzudan kendisini alamıyarak ammizadesi mahdûmlerini ahz ve girift ile Kâuçî Tâtârları memleketine çekildi ve bir hayli müddet sonra onları azâd eyledi ve işbu çölde bulunduğu esnâda talini tecrübe nöbetinde bulunân birçok halkı başına cem' ile ammizadesi bilâdına hücum ve onları Gui hâkanına firâr ve dehâletine mecbur etti. //509Ondan sonra Hemcivâr kabail nezdinde iktisâb-ı şevket ederek umerâ-i ecnebiye kendusiyle muahdat akdine başladılar ve bu hâl Tolu'nun cesaretini artırarak ve bu hal ile Tulu'nun cesaretini artırarak hale-i evlada Kâuçî vilayeti yani (Onon) ve (Selenga) nehirleri cîvârını zabt ederek ikâmet ve muahharan kendisine birçok kabâil-i Tâtâr dahi tabiiyet etti ve biraz müddet sonra (Kore) ve (İlli) nehirlerinden (İrtiş) nehrine kadar muhted arâziyi istilâ ve şimâlen Sibirya'nın bir kısmıyla Şamu (Gobi) çölüne kadar bil cümle Tataristan'ı zabt eyledi ve birâz sonra hududunu Avrupa'ya kadar ileruldu o tarihte Hunların mukim oldukları Başkir memleketleri tahtı idâresine geçti. İş bu hattı vesiyaya mülkiyetten sonra hakân yahud Hân ünvanını ahz ile (Tanju) ünvanını ibtâl eyledi ve kendi milletine vazı' kanun olarak efrâdı askeriyesinden bin kişiye binbâşı ve yüzbaşuya yüzbâşı nisbiyle emir komandayı tanzim ve okuyub yazmktan bir haber bulunan Kavnime bir nev' hat ve kitabet ta'lim eyledi ve (Kyotofa Hân) ünvanını ahz ile (Şensi) eyaletinin cehti garbiyesinde vaki' (Hançû)da tavattın ve tahşid etti ve futûhatı Avrupa hududuna kadar vasıl olduğu cihetle tazyik görerek kabâili salibe takım takım avrupa'ya hicrete kalkıştılar (318) ve nihâyet Çin'in bir cihetinde hükümrân olan diğeri bir kabile-i Tâtâr ile açtığı muharebede bozularak karışıklık arasında vefât ve raşit hükümeti için yalnız bir sabi nabaliğ terk eyledi ise de Cucânlar onun biraderinin hükümdarlığını i'lân ile (Ganatu Kayı Hân)

//510 Ünvaniyle kabûl ve ilân eylediler. Lâkin arası çok geçmeksizin Çinliler ile hasıl etmek istediği rabıt hakkında suizânı da'vet ve birâderzadesi bu daveti icâb ve takviye etmeye ihtilâl dahil zûhûr ederek hânı hul' ve (Tulun)un oğlu Poluçini intihâb ve nasb eylediler (308) bunların akrabasından (Talân) nam kimesne dahi riyaset-i hükümete haris bulunduğundan ahâliyi birtâkım Nevazşilerle celb ederek hanın hareketini takbih ve hân dahi balahire kuvve-i askeriye ile te'dibinemeçbur olarak mukabesine ağaz etti ise de ne çare ki tal'iyar olmayarak kendi maktûl ve askeri mağlub ve (Talan) (Mohân Kışem Kayı Hân) unvaniyle Tâtaristan serir hükümdarı yanına calis oldu ve derhal Gui Tatarlarına ilânı harb ve hudud-u Çiniyeyi tahrib eyledi. Goiler ise küvve-i vekire ile mukabelelerine şenâb ve makr hükümetlerine kadar tard ve ta'kib ile şiddet ve muahharann avdet eylediler lakin Talan yine hareketine atalet göstermeyerek Goilerin bilâdine bitekrâr hücûm ve dahûl ve ondan sonra (Şimâl Lenâm) Hükümeti aleyhine meşi ve hareket eyledi ve Lenâm hükümdarı (Mumzûn) mukabelesine asker gönderdi ise de mağlub oldu (198) ferdasisine (Lenâm) hükümdarı (Tai Çing) vefat etmekle bunu fırsat addederek 60 000 kişiyle Şanside ki vaki' (Tatungfu)nun kurbundaki (Yân Çun) memleketine duhûl etti ise de zabtanından birçok zayıat vererek terk ve ricata meçbur oldu. Ve Goilerin yeni Hükümdarı bunları tard ve ta'kib eyledi. Lâkin yine Goi//511Hududuna taarruz ve tecavüzden Keff-i yedd etmediklerinden bir gün ansızın Gui hükümdârı bizzat yüz bin kişi cem' ile Cucânlara doğru meşi ve hareket ve hânı nâçâr bırakarak çadırlarını ihrak ile firara icbâr etti ve hükümdârı merkûm askerini şark ve şimâle dağıtarak buldukları Cucanları katl ettirdi ve bu sırada Kâuç Tâtarları dahi Cucânların perişanlığını görerek onlarda tarafı diğerdan hücum ve tahribe kıyâm ettiler. Hân ise bu kederden vefât ve oğlu (Otyulo) (Sulin Hân) ünvaniyle makamına câlis oldu ve Gui hükümdârıyla akdı sulh ederek kerimesini tezviç ve hükümdar merkumanın hemşerisini tenkic ile teşyid rabıta eylediler. İş bu Gui hükümdarı (Tai Wutî) denmekke ma'ruf olub Çin'in eyâlât şimaliyesine mutasarrıf olduğu gibi bil cümle Tâtâristan'da bir büyük nüfûz ve iktidâr hasıl etmiş etti ki (Karaşehir) ve (Aksu) ve (Kaşgar) ahaliyle uzunlar ve Başkırdâ mutavattın Hunlar ve (Atillâ)nın mutasaltın olduğu (Asya Sarmatyası) hakkında birtakımları kendisine Haraçgüzâr ve birazı da ma'hidat ile merbut idi vebil cümle memâlike seferayı mahsusa irsâl eyledi (Sulin Hân) (Tai Wuti)nin şu azimet iktidarine ve milli mezkurenin tek hükmü vahide ictimaiyetten kendince

mazeret hudusünü dark eyleyerek seferayı Tevfik ve garb ile olacak ticâretleri tarikini kat' eyledi gerçi muahharan seferanın sebebini tahliye etti ise de artık muharebenin önüne geçemeyüb ihtifaya mecbur//512 Oldu ve Goilerin gönderdiği baş sergerde-imeydanda kimse göremeyerek haiba-i avdet eylediler. Buna mukâbil olmak üzere hân (Leam) hükümdarı ile akd-i ittifak ve muahharan cenûbi Çinide tesaltun eden Song sülâlesi hükümdârıyla ittihad eyledi ise de hiç birinden müstefid olamayarak Goiler Tataristan'a yine hücum ettiler (178) ve hân dahi ferdâsi sene vefat etti ve serir hükümete (Tuhu Çin) isminde bulunân oğlu (Çulu Hân) ünvanıyla tasaddur eyledi. bunun zamanında hududi şimaliyelerini Cucanlardan te'min için beş bin hane iskânıyla istirahatları cihetini iltizam ettilerse de Başkır taraflarında mutavattın Hunlar tarafından sefir mahsus gelerek kendilerinin garb ve Goilerin şark tarafından sıkıştırarak cucanları tazyik ve tahrib etmek suretini teklif etmeye sefir merkur Avrupa'nın kabail şemâliyesini taht otağına almakla meşgul bulunan (Atilla) tarafından gelmiş anlaşılıyor. Onun üzerine (Tai Wuti) Cucanlar üzerine yürüdü ise de çöllere çekilmiş bulduklarından tesadüf edemedi ferdasi sene ya'ni hicretten (173) sene mukaddem (Çulu Hân) yine mağlub avdeti akebinde Goiler Tataristana bir yeni ordu göndererek iki tarik ile sevk eylediler. Birinci fırkanın askeriyle muhasara olmuş ve bozulmağa az kalmış iken Gui Sergerdesinin cesâret ve tedbiriyle han firara mecbur oldu ve ikinci Fırka ise galebei Kamileye mazhar olarak bir milyon mikdari esir ve ruus//513 Maktu'a ahz etti ve bunun üzerine Cucanlar zaaf ve ihtât gelerek Gui Sugurlarından pek nâdir görünür oldular (168) ve bundan sonra (Tai Wuti) fevt oluncaya kadar cucânlar ile harb etmeyub vefatından sonra oğlu (Wan Şimtî) Tataristan'da fethi cedid arzusuyla ve cucanları hududdan bütün bütün teb'id kasdıyla üzerlerine yürüyerek hanı mağlub ve münhezim eyledi. bunun üzerine zarir vak'ini tazmin için o da Uyğurlar üzerine yürüyerek onların bir kısmını (Volga) nehri tarikiyle Avrupa'ya hicrete mecbur kıldı (158) vefatından sonra (Yoa Cing) ismindeki oğlu (Shulo Puçin Hân) unvanıyla culus eyledi 8153) işbu hân-ı cedid Çinlüler ve ali elhusus Goiler ile harba devâm ile akınlara başlaması üzerine Gui hükümdarı (Heya wuti) askeri tertibiyle (Yenâ Uş) nehri kenarında galbe-i kamileye muvafık oldu ve Cucanlar nevahi-i Çiniyede iktisâb faide edemediklerinden (Kaşğar) ve (Hotın) hükümetleri cânibine tevciye azimet ve onlar da Çinlilerden istiane eylediler ve asakiri çiniyeye bitekrar üzerlerine

gelerek bir daha test edemeyecek surette onları ric'ata icbâr etti ve han-ı merkurum-ı Çin'in cenubunda hükümrân olan Song ve ona halef olan Çi hükümdarlarıyla akd-ı rabıta-i ittifak eyledi ise de bir semere-i faaliye iktitâf edemedi. Vefatından sonra oğlu (Tolun) kendisine halef olarak eski hun kavmi bekayasından dâhil mülkünde olduğu halde sureti isyân gösteren (Tiyeli) yahud (Teli) kabilesi üzerine bir galebe-i azimeyi kazandı ve onları//514 Ciheti garbiye def' ve teb'îd ile Goiler aleyhine akına başladı ise de muahharan tard ve red olundu bu sırada kendü muamele-i zülmiyesinden delegir olân ahâlisi ve hususiyle Kauçi Hunları yüz bin kişi mikdârı tahşid ile i'lân-ı isyân ve Uygurun şimâl garbiyesine (İrtiş) nehri tarafına tecmi' eylediler ve Hân unvanını ahz eden reisleri oradan Cucanlar aleyhine akınlar etmeye başladı ve (Hâmi) denilen (Kaml) memleketi dahi Cucanların idâresinde olduğu halde onlar da Goilere izhâr-ı tabi'iyet ile tefrik ettiler ve Goiler ile müttefik bir gevre Tatar dâhil Çin'den yüz bin kişiyle çıkarak birtakım kıt'at-ı müfrezeyle taksim ile cucânlar aleyhine taarruza kiyâm eylediler. nihayet her taraftan vuku'bulan şu tasallut hânın hıl' ve katlini ve akrabasından (Tugay) nâm kimesnenin Hawki fevte Koç hân ünvanıyla mekâm-ı haniye vurudini intâc etti. Zamanında Uygurlardan bakaya ve (Kamil)in şarkından bir ufak hükümetin hânı gördüğü tecâvüzden usanarak Çin dahilinde tavattun ve iskânını Gui hükümdarından istedi ise de ahâli terki vatan cihetini kâbul etmeyerek bu hânı hıl' ve bir hân-ı cedid intihâb ve nesb ile Cucanlara arz-ı tabi'iyet ettiler ve (Tugây hân) dahi vefat ederek tahtını oğlu (Togan Hân)a terk eyledi (116) Goiler bunlarla Akdi sulhi kıt'aya red ettikleri sırada Tâtâtırsanın ciheti şimâliyesi kâmilen ihtilâl ve şuriş içinde olub eyâlet-ı cenubiyeye hücum//515 Ve hicret azminde idiler. Bunlar meyanda Hun kabâilinden (Zu-i) Jui denilen bir kâbile (Obi) ve (Ankara) nehirlerine doğru Sibiryâ sahralarına yayıldı ve onun üzerine Goiler (Onon) nehrinin şimalini (Baykâl) gölüne kadar terk ettiklerinden merkurumlar ile sâir Hun aşâiri oraları istilâ eylediler ve Çin'in ciheti cenubiyesindeki Song hükümdârı merkurumları tahrik ile Gui hükümetine tarafı şimâlinde tesalti ta'lim Çi hükümeti dahi kezâlik bu mesleği telkin eyledi ve cümlesi suvâri olarak 300 000 kişi Gui memâlikine duhûl il cenubi şarkiya doğru 3000 fersahda çâpul ve akınlar ettiler ve Goiler boğazları ve derbendleri zabt ile takdimlerini mani' olması üzerine daha ilerülemeyerek memleketlerine avdeti kiyam ettilerse de (Obi) nehri ile (tubolisk) tarafındaki (İrtiş) nehri boynunda meskun (Tim Lim) denilen kavim karşılarına

çıkarak onlara galebe etmesi üzerine terki vatanla cenube çekilmekle mecbur oldular ve muahharann yine vatanlarına rucuatta muvaffakiyete nimplileri def ve teb'id eylediler bu hareket-i umumiye bil cümle ahâli-i cenubiyeyi silahlandırarak Cucanlar aleyhinde bulunup bu rahatsızlığa sebebiyet vermemesini Goilere teklif ile icbâr ettiler (114) ve Bu iki millet beyninde sulh-ı in'ikâd ettiyse de bu kerede hân Kauç Tatarlarıyla harbe kiyâm eylediğinden incemekâr (Lüp) gölü kurbunda mağlub ve maktül oldu. yerine oğlu (Çunu) geçerek Goiler ile akdi sulh ve birkaç defa da onlara//516 Vergi takdim eyledi ve babasının ahznarı için Kâuç Tatarları üzerine yürüyerek galebe ile esna-iharbde hanlarını ahz ve girift ve kellesini keserek su kabı mekâmında isti'mal etti ve Cucanlara isyân üzre bulunan kabâil mütecâvire bi tekrâr tahtı tabiiyetlerine geçtiler ve Kâuçilerden bir kısmı maverraünnehirde jutların nezdine çekilmişlerse de hânlarının vefatından haber değil idiler. Bunu Tuvidkilerle jutların i'ânesiyle vatan-ı kadimlerine duhul ve hanı maktulin birâderini hanı nasb ve intihâb ettiler. İşbu han-ı cedid Goiler ile musâleha üzere bulundu ise de kendi familyası beyninde birtakım rahatsızlıklar zuhur ederek mehlû' ve Halik ve biraderi (Onahvayı) tahtına câlis oldu ise de müteallikatından bir diğêr daha türediğinden o da Çin'e firâr ve ilticaya mecbur oldu ve makamı Haniyi (Pulumun Hân) isminde bir diğêri zabt ve istihsal etti ve Goiler (Onahvayı) asker terfikiyle (Pulumun Hân) aleyhine hücum ederek nâil fevz ve galebe oldular ve ba'de Tataristan'ın ikiye inkısamı ile şarkı 'Onahvayda ve Garbi Pulumun Han'da kalmak üzere def'i husumet ettiler. Lâkin arası çok geçmeksizin (Pulumun Hân) sureti isyân göstererek jutlerin yanına Maverraunnehir'e azimeti azeminde bulundu ise de Goiler ahz ve girift ile duhuli çinde habs ve tevkif ettiler ve o aralık Tataristan'da kahtı azim zuhûr ederek (Onahvayı) teb'asından bir kısmını olub hudud-i//517 Çiniyeye gelerek Gui hükümdarından zadu zahire ahz etti ve akabinde bu ni'meti feramuş ederek elçilerini tevkif ve memâliki Çiniyeye akın etmeye kıyâm eyledi ve Gui asâkiri def' ve teb'id ettilerse de ondan sonra (Onahvayı) Tataristan'da kudretname peyda etti ve Goiler ile tecdid-i rabıta-i sulh idüp o aralık Goiler dahi şarkı Guî ve garbi Gui ünvaniyle iki hükümete tefrik eylediler (87) ve Şarkî Goilerinden bir de kız izdivâç etti. İş bu hükümetin ikisiyle de kendi menfaatına tetbik-i masalahat ederek gah sulh ve gah harb üzere bulunân evvela şark Goileri üzerine hüçûm ile onların hududunu tahrib ve garb Goileri hakümdarının dahi kızını tenkih eyledi ve

muahharan şark Goilerine vergi ve hediye göndererek garb Goileri aleyhine birlikte hareket edilmesini teklif etti.

İşte bu şabatsız olan hânın zamanında idi ki bir çok Hûn akvamından müteşekkil olan Türk milleti zuhûr etti (71). Çünkü bunlar bir hayli zamandan beri (Altay) dağlarında mutavattın ve Cucân Tatarları hanlarının Temyur ocaklarında müstehdam mustecdim edilir. Reislerine (Tumuin) denilûb onâ huvayık isyân üzere bulunan Tiyeli Kavmiyle vuku'bulân muharebesinde yararlıklar göstermesine mukâbil Hanın kızlarından birini tezviç teklifinde bulundu ise de red olduğundan silahlanarak Cucanlar üzerine hücum etti ve esnayı harbde hanın maktuliyeti üzerine oğulları Çin'e dehaletе mecbur oldu ki o tarihte Goilere halef olan Chi//518 Sülalesi eyalatı şimâliye-i Çin'de hükümrân idiler, Çhi hükümdarı bunlara yine sülâleden bir hân nasbıyla Tataristan'a i'zam etti ise de hanı merkum o aralık Cucanlar ile Chilere adavet üzere bulunan ve Çin'e akın etmekte olan Hotan Tatarları yedinde maktûl oldu (79) ve yekdiğerini müteakkib mensub olan bir iki handan sonra (Ganlişin) serir hâniye geçerek Türklerle sulh ve kendisini tahta ak'âd eden Çhi hükümdarı aleyhine isyân eyledi ise de Çhi hükümdarı bizzat üzerlerine vararak galebe etti ve ahali dahi hânı hal ile (Nuhvân) nam kimesne nasb ettiler bunun üzerine Türklerin hânı kebiri Mukan hücum etmesiyle Cucânlar mağlub ve garb Goileri nezdine ilticaya mecbur oldular ve bundan sonra nüfuz ve iktidar Türkler yeddine geçerek Türkistan ile Asya'nın ciheti şimâlisi onlar tahtı tasarrufuna intikâl eyledi ve Cucânların birtakımı Tataristan'da ikâmet ve birazı da garb taraflarına uzaklara hicret eylediler ve işte bu ciheti garbiye çekilenler muahharan Avrupa'ya geçerek (Avâr) yahud (Ayâr) ismiyle ma'ruf olmuşlardır. Avâr^(*) ünvaniyle müteaarif olan Uygurlar hakân Türk'ün mağlubi//519 Olarak hanlarıyla üç büyük kişileri helâk olduktan sonra alanların mutavattın oldukları (Volğa) nehrinin tarafı ğarbiyesine çekildiler ve bunların (Saragu Siyus) isminde bulunan ve reisini elde ederek Romalılarla ittifak talebinde oldular ve Alanların reisini dahi Lazların memleketinden bulunan Roma askerinin kumandâni Justine ihbâr (Justin) dahi imparator Justinyana i'lâmi keyfiyet eyledi ve (Justinyen)

(*)Tataristan'da İki türlü avar temyizi iktiza eder ki onun biri gerçekten Avarlar ve bir de kazib Avarlardır sahih Avarlar Türklere mağlub olduktan sonra bir takımı Çin'e ve bir takımı ğarb taraflarına çekildiler. Yalancı Avarlar yahud On İki Ogurlar yahud Suurlar veya Oğriler Til nehri kenarında mutavattın olub reisleri Hakan ünvanı ahz iderlerdi. Ve bunlar da ise Türklerin mağlubi olarak bir fırkadesi Avrupaya çekildiler. Ve Tin ile Volga nehri beyninde vaki Hun kaba'ilinden Uygurlar ve sabirler ve daha sairleri bunların vürudunda ürkerek Tataristan'da vaki Avar millet ve Zihniyetini kazandılar.

Ogurların yahud Avârların seferasının İstanbul'a celbini emretti (64) ve işbu Avârlar Romalılar ile teşyid-i rabıta-i ittifaktan sonra Çerkizistân'ın şimâlinde vaki' (Uygur) (İtâzâlyan) (Sabır) gibi kabâil müteberirenin üzerine yürüyüp hemcivârlarını bir müddet tazyidden hâli olmadılar. Bununla beraber bir taraftan da imparator Justiniyen'den tavattun edecek bir mahal' talebinde isrâr eylediler (Justinyen) bunlara (Patnuni) taraflarını vermeyi arzu ettiyse de onlar Sikkat havalisini terk etmeyi istemediler ve cezâl Justin'in sui tedbiri eseri olarak nihayet (Estir) nehri hevâlisine doğru onlar takrib ettiğiyle İstanbul'daki sefirleri Tevfik eylediler ve onun üzerine Avârların reisi (Bayan Hân) Romalılar aleyhine i'lanı harb eyledi (59). O sırada ise Türklerin hanı kebiri ve Romalılara haber göndererek Avarların tazyikinde teklif-i ittifak etmesi üzerine onlar da (Tunâ) nehri murûr ile Panuni (Macaristan ve Hırvatistan)ye geçerek ikâmet eylediler ve bir kısımda Çerkezistan dağlarında kaldı ki onlar muahharan(Gürcistan)ave (Tulunzi)ye dağıldılar ve bunlar elyevm//520 Bâki olub kendilerine mahsus lisânları vâr ve cümlesi Müslümân ve ehlî sünnettirler ve kendilerine (Uzmi Avâr) denilub (1724) tarihinden sonra Ruslar idâresi tahtına geçmişlerdir ve (Panuni)ye hicret ettiler. Goilerin memleketine kadar hücum ile bir hayli çapul eylediler (54) ve o tarihte Fransa kralı (Birinci Kluter) vefat ederek memaliki dört oğluna taksim edilmiş ve (Sijber) isminde bulunan oğlu (Austrası) tarafını tasarruf ile (Diç) şehrini payitaht ittihâz etmişti. Avarlarla birâz musadefedan sonra akdi sulh eylediler. Ondan sonra Avarlar İstanbul'daki imparator Justin'in hem mekâmını tebrik ve hem de vergi talebi için sefir mahsus gönderdilerse de bir iş beceremediler ve Hicretten (50) sene mukaddem Avârlar Fransızlar ile bir harb daha ederek galebe ve etrafını ihata edüp vergi ve hediye ahzıyla sebillerini tahliye ve ba'de akdi mesaliha eylediler ve ertesine sene Lumbardiyalılar, Romalıların mutefiki bulunan Jupidler aleyhine yürümek için Avarların ğanayımın nisbini vermek ve kendi hayvanlarının aşrini hediye etmek şartıyla ittifakını kazanarak (Tunâ) nehri civarındaki eyâletleri tahrib eylediler. Ondan sonra (Bayan Hân) (Sirmik) şehrinin muhasarasına ibtidâr ile Kumandanı bulunan (Bun) nâm kimesneye ba'zı şerâiti sulhiye teklifinde bulundu ise de red olduğundan hiddetlenerek Dalmaçyayı tahrib için on bin hun (Sava) nehri tarikiyle i'zam ve o sırada bakayıyı kuvvetle de (Tuna)ya yaklaşarak jupidlerin//521 İstihkâmatı kurbunda ordu kurdu ve Romaluların ordu kumandanı (Tiper)e seferayı mahsusa göndererek yine teklif-i sulh eyledi ise de musemmer

olduğundan bi tekrâr harba ibtidâr ve nehrin geçitlerini hıfz ve haraset için (Bun) dahi imparatorndan emir kat'i oldu ise de Avârlar Tuna'nın civâr eyalatına dağılarak cezâl tiber üzerine bir galebe-i kamile kazandılar ve onun üzerine terki silâh olunarak Âvârlar duhli ehilleri üzre akdı sulha muvâfık oldu (48) ve sonraları (Tiber)in Roma imparatorluğu zamanında sahi sulhi mezkur tecdid etmekle bu rabıta-i ittifak Türkistan'daki Hanı Kebirin ağberarını davet ederek (Altay) tağına giden Roma sefirine bu sufuri tahrir edeceklerine dâir Turhanlardan biri birtâkım mukalatı tehdidiye söyledi. İşte Avârlar ile Romalılar bu cihetle sulh ve musâlimet üzre ve hatta (Tiber)e müteahhidi olduğı hediyeı sinuyeyi dahi takdim etmiş iken birdenbire Avârların (Sirmik) ile (Sinj Pedun) arasına tahşidleri görüldü ve hamam inşâsı için ve Romalılardan ahz etmiş oldukları ameleyi İslavlarda matlub vergi bakayasının tahsil için sevk olunacak askerın mururını teshil edeceğıniz ifadesiyle (Sava) nehri üzerine köprü inşasına ta'yin ettiler. Bundan muradları ise (Sirmik)in cevânib arbaasını koşarak zad ve zahirece onları hasr ve muzayıkadabırakmak idi ve o esnada Romalular Ermenistan'da ve (Mezopotamya)da Farslularla muharebe ve Türkistan han-ı kebiri dahi Kersunsi//522 Muhasara itmekte idi. Bu şuriş ile netayicinden bâlâ setefada (Sirmik)i zabt eylediler. Hicretten kırk sene evvel (Moris)in İmparatorluğu zamanında seksen bin altın hedayeyi suniyelerine yirmi bin altın daha ilâvesini talep eylediler ve maksatları Romalıları tazyik ve a'zab ile yeniden bir muharebeye kuşadı ettiyse de (Moris) matlabelerine muvaffakiyetle sulhi muhafaza eyledi. Lakin ertesı sene bir bahane ile (Dâs) havalisini çapul ve tahrir ettiler. Onun üzerine Roma sefiri hanın nezdine ve Avâr sefiri dahi İstanbul'a gelerek bitekrâr Romalılardan veregeldikleri verginin mikdârı tezid etmek şartıyla akdi sulh olundu ve aradan dört sene mururunda Hanın familyasından bir kıızı alup firâr ile Türkistan cihetine azimet ve imparatornda dehalet ilin bir Türk lamasının (Tükçe'de imâm ve hoca demektir) kabul dehâletinden dolayı yine Avarlar memâlikine hücum ve bir çok yeri tahrir ile (Edirne) ve (Filibe) civarına kadar arayı dehşet ettiler. Avarlar bir taraftan böyle Romalıları bihuzur ettikleri gibi milli garbiyeyi de rahat bırakamazlardı. Hicretten 31 sene mukaddem Fransalılar Roma imparatorundan tedâriki harbiye için bir mikdar meblağ i'tâsını Avârlar aleyhine muttefikân harba kıyâmı teklif eyledilerse de Avarlara vergilerini henüz te'diye ettikleri cihetle bir de Fransızlara para kaptırmayı tecviz etmediler ve o sırada da Avarlar İslavları (Estir) nehrini murura icbâr ve (Sinjidun)ı tahrir

sevk etti ve muahharann Hân kendisi//523 Zabt ile ahalisini bilad-ı âhire nakl eyledi ise de Romaluların yine istirdâdı üzerine Dalmaçya'yı tahrib ve nihayet İstanbul'akadarvûsul ile (Hales-i Dünya) denilen kazı Guyenne mürûr etti ve askerine tağûn mestul olduğundan her bir esir için bir altın fidyey-i necat talep etti ise de imparator Moris vermediğinden Hân dahi cümlesini zec ettirdi ve hicretten 26 sene mukaddem italya'ya duhul ile Venedik kıt'asını tahrib ettiler ve bir taraftan şark Romalıları Tuna tarafına tahşid ile Avârlara taarruz ve birkaç muharebede kesbi muzafferiyet eylediler. (33) Hân bunun üzerine bizzat İstanbul'a doğru vermeye ibtidâr etti ise de ğalebe kazanamadı ve Muahharan Morissa Halef olân imparator (Fukâs) Farslularla muharebe üzere bulunduğundan han bitekrâr fırsat ittihazıyla Terasyaya duhul eyledi (18) ve ondan sonra (Heraklî) tahtı saltanata tasaddur eyledikte Avâr Hânı ile akdi sulh eylediyse de birkaç sene mururunda ruşte-i muahhede bozularak Avarlar İstanbul servine kadar geldiler (Ş H 4, K H 5) Avârlar böyle zaman zaman Roma imparatorluğunu ve hususıyla Tunâ civariyle panuniyeyi taziykdan hâli kalmayub (Şarlmân) zamanına kadar bu hâl temâdi etti (Ş H 174 K H 183) (Şalman) Avarlarla mücaveretten hoşlanmayarak Tuna'ya doğru sarktığı gibi ihtilâl dahili dahi zuhur eyledi. Avarlar yeniden hânı intihâb ettilerse de Tuna'ya kadar//524 Bil cümle memalikini Fransızlar istila eylediler. Ve Avarların bir kısım-ia'zamıda musademelerde helâk ve mektül oldu ve bâki Avarlar (Ti'sisi)nin öte tarafına red ve tard olundular ve Avarlar Ruusasının heman cümlesi ta'ma-i seyf ve Sinân olub hazineyideFransa'ya nakl ettiler (Ş H 177 K H 183) velhasıl Avarlar (Amur) nehri sevahilinden çıktıktan sonra Tataristan'ın bir kısmına mutasarrıf oldular ve oradan Çin'e akın etmeye başladılar ve muahharan inhad-ı vatan ettikleri (Obi) ve (Selenga) nehirleri havalisinden dahi tard ve def' edilerek (Volga) nehrinin şarkına çekildiler ve oradan dahi (Panuni) kıt'asına nakl eylediler ve 489 sene kıt'a-i mezkureyi tasarruf ile Romaluların eyâlatı şimâliyesine bir düşman mehuf ve İtalya ile Goiler sadamet satvet ve dehşetleriyle perişan ve lerzan olduktan sonra Fransızların ve Şarlman'ın ğalebe-i kudretiyle saltanatları rehin-i zevâl oldu ve Avarların mukaddem (Panunî)yi Hunlar mutasarrıf olduğu gibi onlardan sonra kıta-i mezkûre Türkler (Macâr)ın Zeyrid tağlibine intikâl eyledi. Hükümeti mezkûre daima a'dâ Tataristan'ın bir takım küçük hükümetleri daha olub bunlardan biri Uzunlardır. İş bu Uzunlar (İlli) nehri boyundave (Harkas) nam mahaldan zuhur edüp Çin'in

hududi garbiyesinden intişar ettiler ve şarkan Hunlar şarba Kıpçak ve Maverraünnehir ve cenûben Buharay-ı sağir ile mahdud idiler.//525 Ve hükümetleri hicretten (766) sene mukaddemibtida ederek (630) sene mukaddimine kadar devâm etti ve ondan sonra Cucân Tatarlarının hücumatıyla inkırâz bularak Uzunlar Buhara'yı sağir ile Maverraunnehir tefrik eden dağa doğru çekildiler. Uygurlar hicretten (630) sene mukaddem iki şu'beye tefrik ederek bir vakit Hunlara ve bir vakit Çinlilere tabi' oldular. Bunun birincisine (On Uygur) ve ikincisine (Dokuz Uygur) denur idi. Dokuz uygurların saltanatı hicretten (526) sene mukaddem ibtida ederek taminen (60) sene kadar devâm ve ondan sonra On Uygurlarr istibdâd eylediler ve bunlar da muahharann Cucân tatarlarının mağlubi olarak Avrupa hududuna çekildiler. Sonra hicretten (162) sene mukaddem uygur bilâdini Cucân Tâtârları istilâ etti ve (Kaşğâr) ile (Yarkend) ve (Hotın) ve (Aksu) ve daha ba'zı memleketler kadimede ve Hunlar zamanında mustakil hükümetler teşkil etmişler ise de vuku'atı tarihiyelerine zafer bulunamamış ve yalnız hattının hicretten (567) ve Yarkend (696) ve (Kaşğar) (549) sene mukaddem mutasaltın bulunan hükümdarını ma'lum olabilmışlerdir. Vakayı'ı menkuş Sahayif tezkar olan hükümet salifelte'ül zikrdenbaşka Asyayı vasata ve balada terk ve Tatardan daha bir hayli düvel ve hükümet müteşekkil olub içlerinden vakayı'ı mazbut olanların mevadı tarihiyeleri Kuruni vustayıye taalluk olundu. Bunlar da (İlli) nehri boyuna mutavattın ve (Turhan) denmekle ma'ruf (Tukşi Devleti) (Taras) tarafında müstebid//526 (Tukyuşi Devleti) ve (Sibirya'da (Baykâl) gölünde (İrtiş) nehrine muhted arazide hükümrân olân (Kikyasa Devleti) ve (Amur) ile (Selenga) nehirleri beyninde mutavattın ve muahharan Tataristan'ı mestûl olan ve Maverraunnehir'de hükümrân bulunub nuveyri ve sair muverrihin İslâmiye'nin asârında isimleri mezkur ve menkul ve Selçukilerin cediti ad olunan (Huvayık devleti) ve Huvayıklardan (Aksu)da hükümrân olan ve dini İslâmı kabul eden sabak ve ahfadının devleti Çin'de (şato) yahud (Bagergar Türkleri) şatu Türklerinden Çin'de Tsin sülâlesi (14) sene kadar Çin'de (Hunan)da hakanlık süren birinci Tang sülâlesi (5) sene kadar Çin'de hükümran olan ikinci veyahud sonraki (Tan) sülâlesi (28) sene tasaltın olân (şimâli han sülâlesi) Mısır'da (Beni Tolun Devleti) Mısırdaki (İhşidi Devleti) Hindistan'da (Gaznevi Devleti) (Gurriler) (İrân) (Kirmân) (Konya) (Haleb) (şâm)da hükümran olan Düveli hamse-i selçukiye bir vakit (Makedonya'yı ve Yunânı istilâ eden ve Avrupalılar beyninde (Uz) ismiyle şehri teş'âr olân Oğuz

Türkmenlerinden (Mardin) ve (Amed) Türkmenleri (Danişment) Türkmenleri (Halat Hükümdaranı) (Karaman) yahud (Ortokid) Türkmenleri (Salguri) yahud (Atabeg Farsi) Türkmenleri (Suriye) ve (Azerbaycân) ve Fars ve Lazistan'da bulunan duvveli arba'a-i Atabeye, Atabeyin Haleb ve cezire ve Sincâr suebatı (Abril) hükümdaranı (Salatin Havazem) (Moğollar) (Çin Moğolları) ve (Devleti Kaanye) Çin'de vaki (Kamil Hanlığı) (Halha Moğolları)//527 İran'daki (Saltanatı Moğoliye) (Devleti İlhaniye) (Karakoyunlu Türkmenleri) (Akkoyunlu Türkmenleri) (Çağatay Türkmenleri) Kaşğarın Moğol Hanlığı (Çobaniler) (Kıpçâk hanlığı) (Nogay Hanlığı) (Kırım Hanları) (Kazân hanları) (Ejderhân Hanlığı) (Turân Moğolları) (Buharayı kebir hanları) (Taşkent Hanları) (Turân yahud Sibiryâ Hanları) Harezmdede (Özbek Hânları) (Kazâklar) (Saltanatı timuriye) (Saltanatı Babürnye) ve Hindistan'daki Moğol Kebir selâtinini Kalmûk yahud (Alyutlar) veyahûd (Çunğariler) Mısır'daki (Memaliki bahriye mülûki) Mısır'daki mülûki Çerakese (Bunlar nesla Çerkez olmayarak Türki') elâsal olub Çerkez lafzı Kırgız kabilesinden buldukları cihetle muhrif ve galat olarak itlâk olunmuşdur) Salatini izâm Osmaniye'dir.

B. HÜLÂSA

Tefrika-i meşhure-i bâbilden sonra Kıt'at-ı zemine intişar eden ebnâyı nuh ve i'kâbı Yafesten bir takımı dahi esyayı bâlâyâ doğru çekilerek o havaliyi kendilerine ittihazı vatan eylediler (Türk) namında bulunan Yafes'in oğlu (Türk) ve (Tatâr) milletinin validi kebirî olub bunlar (Alınca Hân) zamanında unvani vahid ile yâd olunurlar idi. Ondan sonra (Türk) ve (Tatar) isimleriyle iki şu'beye tefrik eylediler. Hicretten (3400) sene mukdem Türk şubesinde (Oğuzhân) zuhur ederek Asya kıt'a-i vesi'asını kâmilen ziri zabt ve tasarrufuna aldı ve (Oğuz Hân)ın vefatından sonra//528 Bir müddet i'kab ve en sâbi calis serîr hanı oldu. Türkler hicretten (2819) sene mukaddem havakin Çin'den Hiya sulâle-i hükümdâranı zamanında hududi şimâliye-i Çin'de mutavattın oldular ve (1888) sene mukaddem Shang sülâlesi devrinde Çinlilere galebe ettikleri tevârihi mezbutâ-i Çinîye ile muhakkaktır ve hicretten (1852) sene mukaddeminden sonra (Türk) veyahud (Hûn) hükümeti ibtida edüp bunlar eyâlatı şimâliye-i Çin'e akınlar icrâsına ibtidâr e Hicretten (1319) sene mukaddem (Kantûn) eyâletine kadar takdim ve duhul ettiler. Türklerin bu muhacematı mütevaliyesi Çinlileri bizâr

ettiğinden Hicretten (836) sene mukaddem Seddi meşhurun kiyâm eyledilerse de yine suğur çini muhafazaya muktedir olamadılar, bunların (Teoman)nam reisleri hicretten (831) sene mukaddem vefâd edüp ihlâfı Tangı (Tanju-Çanyu) ünvanıyla yad olundu. Kadim Hunlar hükümdaranı vuku'atı Teoman'dan i'tibâren mezbut olub vakayı'ı salfeleri sahayifi tevârihte gayri menkuştur. Bunlar Nevahi-i şerkiyede pek çok muharebat ederek Korenin şimâlinde bulunan Tatarları kendilerine tabi' edüp ba'de ğarb taraflarına tevcihe satvet ederek Sibirya üzerinden bahri Hazara kadar temdid nüfuz ve kuvvet eylediler. Ve çölün şimalinden (İnkra) ve (Obî) nehirleri menba'larına kadar eyade-i hükümetleri muhted oldu ve Çinliler üzerine birkâç asırlar hücum ve iktihâm ile çapullarakınlar icra ettilerse de muahharanmemleketlerine mestûli olan Kaht ve Tâ'ûn ve onu müteakib//529 Zuhur eden ihtilal dahli aklım Çin'den eyâdi-i ta'rizlerini kat' etti ve Hicret nübüviyeden (74) sene mukaddem (Moğol) ve (Tâtar) i'tibâriyle iki şü'beye inkısam edüp Moğollar (Şimâl Hunları) ve Tatarlar (Cenûb Hunları) ad olundular. Çinliler ise Hunların bu ahvali muteşettite ve muhtesinden istifâdeye kiyâm ile Tataristan'a duhûl ve Hunları terki vatana mecbur ettiler e cenûb Hunları ya'ni tatarları Türkler aleyhine yürüdükleri gibi bir taraftan da o tarihlerde serenmayı istibdâd olan Siyenpi Tatarları da taarruzdan hâli kalmayarak zevâl devletlerini tasri' etti ve nihâyet fermanber idâreleri bulunân memâlik ve beldenin kısmı Siyenpi Tatarlarını ve birazı da Cenubi Hunlarının eyadi-i istilâsına muntekil ve ahaliden birâzı (Kaşğar) ve (Aksu) taraflarına çekildiği gibi birazı da (Yayık) nehrinin şimâlinde ve (Başkır) taraflarında istibdâd ederek Tangı unvâniyle birtâkım ruusâyı kabâil zeyri idârelerine münferik oldular ve vecihle Çin'in şimâlinde hicretten (1852) sene mukaddiminden (539) sene mukaddimine kadar ya'ni (1323) sene imtidâd eden (Kadim Türk) veya (Hun Devleti) münkariz oldu.

Cenub Hun devletinin müessisi (Hohansı) telkib olunan (Pe) nâm kimsedir. Bunlar ve hile-i evlâda himâyeti Çiniye'de bulunub muahharan kesbi istibdâd ettiler (583) ve şimâl hunlarının tarihi inkırazına kadar Çinliler ile müttefikan onlar aleyhine muamele hasmanede devam ve muahharan Çinlilerle de cenk ve sitîze kıyam eylediler//530 Ve hicretten (482) sene makdiminden Siyenpi Tatarları ğalebe çalarak ekseri memleketlerini istilâ ettiği gibi müteaddid Tanğiler dahi zuhûr ederek şikâk dahili Tekevvün etti ve (429) sene mukaddeminden sonra Tanğiler inkırâz bularak kabâili etrâk bir tâkım Ruusa-i müstebide yed idaresinde

kaldı ve nihayet hicretten (406) sene mukdeminden sonra ba'zı ruusâyı etrâk üzerinde kalmış olân Tanğı unvânı dahi mahv olmağa başlayarak (332) sene mukaddem kamilen münkarız ve münsi oldular ve (242) sene istiklâl ve hükümetleri devâm eyledi ve hicretten (345) sene mukaddemlerine doğru duççar zayıf ve inhitât olan Tupa Tâtarları yerine mare'l-zükür sulâle-i münderise-i hükümdaran kâim olarak birinci Çâu veya Tsin Çâu yahud sonraki hân unvani ile zuhur ve (318) sene mukaddem (Şansi) eyâletini dahi istilâ ederek Hakâni Çin unvânını ahz eylediler ve bu sülâle-i Hükümdâran Tsin sülâlesi hükümdaranına pek çok hasarat vererek nihayet makr-i saltanatları (Singanfu)ye nakliye muvafık oldular ve (45) sene saltanatları imtidâd edildi. İş bu (Birinci Çâu) sülâlesinin eyâmi inhitâtında (İkinci Çâu) sülâlesinin müessisi mukaddimce (Birinci Çâu) hükümdarani hizmetinde bulunmuş iken istifâde arzusuna düşerek isyân ve (Peçili) taraflarını istilâ ile Hicretten (303) sene mukaddemtesaltuna ibtida eyledi. Ve (33) sene hükümetten sonra onlar da münkârız oldu. //531 Ve bunlara (Hou Çâu) dahi telkib olunmuştur. Bu sırada (Tsin Çâu) ümerasından ve Hou yongnu (Hun-Türk) sülâlesinden (Liyu Gu Shin) başına bir hayli kabâil cem' ile ahzı istiklâl ve (Houçau) hükümdarları da tasdik ettiler ve muahharan Çin'e dahil ve Erdu taraflarına mestuli oldularsa da neticede Gui hükümdarlarının mağlubi kaldılar ve oğlu (Popusûn) kesbi kuvvetle büyük tanğı ünvanını ahz ve (Hiyâ) hükümeti namına bir saltanat cedide teşkil eyledi (215) ve Siyenpi Tatarları üzerine ğalebe çalarak ve cenubi Leam Beğlerini dahi münkarız ederek Şensi'de vaki' (Singanfu)yu zabt ve hakân-ı Çin şöhret ve ünvanını ahz eyledi ve (25) sene tesaltundan sonra onların dahi şevket ve kudretleri münkesir ve mantıki oldu. Bundan başka Hiyongnu sülâlesi hükümdaranı i'kabından (Mumzun) (Şensi) taraflarında kesbi istiklâl ve muahharan (Hançu)yu kendisine makr-ı saltanatı ittihâz eyledi. İhlafından (Mukin)in Gui hükümdârlarıyla vuku'bulan muharebesinde sülâle-i mezkûre münhezim ve perişân oldu ve (Mukin)in biraderi (Wugu-i) başına biraz asker cem' ederek Gui bilâdına çapula gitdi ve avdetinde Uygur taraflarını dahi istila ederek icrayı nüfuzü hükümet eyledi ve bunlara (Li'am) hükümeti dinilerek (61) sene devamından sonra münkarız ve tahtı tabi'iyetlerinde bulunan Hunların bir kısmı devletlerinin zevâlinden sonra Avrupa'ya müntekil oldu ve nihâyet hicretten (162) sene mukaddem Hunlar (Türkler-Huyongnu) lar//532 Unvanı sabıklarını gayb ederek Türk ismi bil cümle

Tataristanmeyanında tâ'mim ve intişâr etti. Kadim Hun devletinin tarihi inkirazında bilâdı garbiyaya çekilen Hun Kabâilinden birtakımı dahi (Kıpçak) taraflarında bir devleti müstekile teşkil eylediler ki onlara (Büyük Hungruva) nâmı verilmiştir. Bu hunlar (Yayık) nehri civarını ve Alânların mutavattın oldukları Asya sarmatyasını mestûli oldular. Bunun üzerine Alânların birtakımları Kafkasya'sına kıt'asına hicrete mecbur olarak terki vatan eyledikleri gibi birazı da bilâdı ğarbiyede bir hayli müddet avare gezerek nihayet hicretten (220) sene mukaddem Vandallar ve Süiler ile birlikte Tuna sevâhilinde iskân eylediler ve Kıpçak cehtine mestuli olan hunlara muaharen (Hiyatle) Türkleri ismi verildi ve hicretten (389) sene mukaddem Hunların bilâdı kadimesini Topa Tatarları istilâ etti ve işbu Tatarların yezikâtı üzerine Hunlar bütün bütün Avrupa taraflarına dökülmeye başlayarak Alanların bilâdı zabt ve tecavüz ve oradan Ostrogotların memâlikini istilâ eylediler ve vizigotlar dahi Kısır ve Alândan istid'ayı ruhsatle terasyaya çekildiler. Hunlar Tuna hevâlisine vaz'-i yeddi temellükten sonra Romalılar üzerine muhacemeye ibtidâr ve o tarihlerde zuhur eden Cucân Tatarları dahi Kıpçak da kalân Hunlara galebe çalarak oraları istila etti. Hunların Avrupa'ya evâil zaman muhacemati hicretten (246) sene mukaddem olub reisleri (Palamir) nâm kimse idi. Ondan sonra//533 Yani hicretten (322) sene mukaddem (Yıldız) nâm kimse riyaset kabileyi deruhte eyledi ve hicretten (190) sene mukaddimine kadar Avrupa'da bulunan Hunların idâresi ğayri muntazimce cereyan etmiş ise de ondan sonra (Ruâ)nın oğlu (Atilla) şevket ve kudretlerini i'la ve i'zam etti (178) ve Roma'nın gerek şark ve gerek ğarb imparatorluklarıyla ve gerekirse Avrupa'nın milel ve haşiye-i kadimesiyle muharebeler ederek Avrupa kıt'asına lerze bahş-ı dehşet ve nihayet hicretten (164) sene mukaddem fevt olarak kalemrev hükümeti beş parçaya müfrez ve münkasım oldu (Allak) (Deniz) (Hernak) isminde bulunan üç oğlu ile akrabasından diğeri iki kişi beynlerinde mukaseme ettiler. bu mukasemeden sonra mezkûr beyliklerin bir tâkımları ve Romalılar tarafından ve birazı da milel saire caniblerinden tahrib edilub nihayet hicretten (154) sene mukaddem Avrupa'da bulunan Hun devleti dahi münkarız ve mahv oldu ve bunların Bakayasından bir Şu'be Gürcistan'da ve bir şu'be de Tuna havalisinde müstakilce kalarak mâadâsı Avarlar ile karışıp mezc oldular. Hicretten (64) sene mukaddem (Götür Uygur) denilen Hunların Tuna'nın buzları üzerinden geçerek gelüp İstanbul'u muhasara ve (Sistus)a kadar istila ettiler ve'lhasıl bir müddet

İtalya'ya ve Gula ve Cermaniya'ya kadar akınlar ederek Avrupa'ya mevrıs Hul ve dehşet olân Hunlar (Türkler) muahharan yekdiğeriyle harba tutuşarak münkarız oldular. Kıpçak'ta kalan heyâtle Türkleri//534 Ki onlara(Bayâz Hunlar) dahi tabir olunur. Onlar da Farslularla münazadan hali olmayup bir müddet Farslular kendilerine vergi itasına mecbur kaldı. Muahharan(Nuşırvan) mâr-u zikri heyatle Türkleri aleyhine o tarihlerde müstebid vazi nüfûz bulunan Cucan Tatarlarıyla ittifak iderek mezkur Tatarlar Türklere galebe ve iş bu tarihten sonra devlet ve şevketleri münkesir olarak bir takımı (Kaşgar)a çekilub kısmı diğeri de Maverâünnehr'e müstevli bulunan Cucanlar ile mağlub oldu. Şimal ve cenub Hunlarının inkırazından sonra Türkistan ve Tataristanbir müddet-i madide Siyenpi ve Tupa ve Cucan Tatarları yed istilasında bulunup nihayet hicretten (77) sene-i mukkadem Cucan tatarları zir hükmünde (Altay) dağlarında Timur ocaklarında müstahdem Hun kabileleri (Tumu'an) yağud (Tuman) a nam reisleri kumandasında oldukları halde ara sıra Ğui hükümetinin hudud-u garbiyesine taarruz ve muahharan(Türk) ismini alarak Cucanlar aleyhine dahi isyan ve hicretten (yetmiş) sene mukaddem Tuman'a da kendisine (İlhân) telkib eyledi. Makr idareleri (İrtiş) nehri menbar civarında (Altay) dağları şubesinden (Tukin) dağı üzerinde idi ve bunlar (Şark Türkleri) demekle iştihar bularak Asyayı yola vustayı zabt ve tezğir ve hatta Çin'e pek çok akınlar iderek Asya kıtasında kesb-i satvet ve nüfuz eylediler ve farslular ile muharib oldukları gibi Romalularla da hüsn-ü emiziş iderek nihayet hicret-i nübüviyenin altıncı senesi şemsiyesinde Çinlilerle vuku//535 Bulan bir muharebede ziyadece zedelenup on yedinci sene-i şemsiyesinde şevket ve saltanatları bütün bütün münkarız ve Çinlular tabiyetini kabul itmeyen Etrakdan bir takımı o suretde kesb istiklal iden Siyantı Tatarları himayetine ve birazı da garb Türkleri nezdine çekilmeğe mecbur oldu. sebab-i hakiki inkırazları kaht ile ahaliye ağır vergiler tahmilinden dolayı tekvin iden şuruş ve ihtilal idi. velhasıl hicret-i nübüviyenin (122)inci sene-i şemsiyesine değin şark Türkleri bir dereceye kadar alim hadisatda sernumayı nüfuz ve istiklal ve hakan Çin'in te'sir nüfuzuyla ta'yin kılınan hanlar tarafından idare olub ondan sonra memleketleri Selçuk Türklerinin ecdadı bulunan Havayık Türkleri yed-i istilasına intikal ve bidayet-i zuhurlarından itibaren iki sülale-i hükümetden ibaret olan zaman saltanatları (211) sene-i imtidad eyledi. hicretten (39) sene-i mukaddemine gelinceye kadar Türkler idareyi vahde tahtında bulunarak ondan sonra Şark

Türkleri hanlarından (Kapuliyu Han)ın eyam-ı saltanatında ve hicretten (37) sene mukaddem zuhur iden ihtilalde (Apu Han) garb cihetinde istibdad ile Garb Türkleri saltanatını teşkil etti. Bunlar (Altay) dağlarının garb tarafında eski Uzunların memleketinde olub oradan Romalular ve Farslular memleketine doğru takdim ve müddet-i medide dahi Çinliler ve Farslular ile niz'a ve cidaldan hali olmayup hicretin (68)inci sene-i şemsiyesine kadar nüfuzi saltanatları devâm ve hicretin (41) sene-i şemsiyesinde Tukşi//536 Türkleri zuhur ile bunların zir idarelerinde bulunan memâliki istila ve Hanları (asnahin) i Çin'e firâra icbâr ettiler ve bununla da (78) sene payidâr olan ğarb Türkleri hükümeti münkârız oldu ve ondan sonra birtakım ümerayı müstebide taht eyade-i idaresine intikal eylediler. Ümeray-ı müstebid-i mezkureden (Çulu Hân) Siyentu nâm Türk aşiretinin ekser ruusasını katl etmiş idi. Cümlesi silaha sarılarak içlerinde (Kuğnân) nâm kimseyi nasbıyla y Çin (Muhu Hân) telkib ettiler ve bunlar hâmi (Kaml) (Uygur) (Karaşehir) ve bil cümle (İrtiş) nehri sevhiline icrayı hüküm ve nüfuz edüp (41) sene saltanatları imtidâd ve muahharan havâyık Türkleri ğalebe çalarak memâlik müsteviliyeleri onlar yeddi idâresine intikâl eyledi ve Türkistan ğarbi yani Maverraunnehir ve havalisi yer yer istibdâd eden Hânân-ı etrâkın taht idârelerinde kaldı. İşte Türkistân şuhâl teşettüt ve tefrikada iken emir Kuteybe'nin devleti celâdetkarânesiyle Maveraunnehir sehtlerinde Seyfi sat' mahmudi serenmayı zuhur ve garb Türkleri asâkir islâmiyenin sadamatı mütetebi'asına karşılık olmak üzere Çinlilerden istizhara mecbur oldular. Lâkin ne çâre ki kendileriyle Çinlilerden mürekkebi olân külliyyetli ordular guzzat-ı islâmın hamle-i cihangiranesine karşı gelemeyerek defe'at adide ile münhezim ve perişân ve Maverraunnehir havalisi dahi zamime-i memâlik İslâm oldu ve nihâyet hicret nebeviyenin (137)inci sene-i şemsiyesinde müteferrik müteşettit olân hükümet adide-i ğarbiyeleri//537 Dahi mahv ve menderes olarak birâzı Çin ve birâzı Havayık himayelerine ilticâ edüp bir takım da memalik-i meftuha-i İslâmiye'de meskûn kaldı. Bunlardan ma'ada dahil (Lub) gölü kurbunda mutavattın bulunan (Şato Türkleri) hicret nebeviyenin (220)inci seney-i şemsiyesinde (Oğ han) riyasetinde kesb nüfuz ve satvet ve havayıklar aleyhine isti'mal silah muhasemet idup nihayetinde sülale-i mezkure-i hükümet Çiniye-yi taht tasarruflarına aldılar. Hicreti nebeviyeden takriba yüz sene mukaddem bahr hazar kurbuna nazil olan Kabail-i etrak (hazet Türkleri) unvanı alarak oralarda mutavattın bulunan Avarlara galebe ve Kafkasya'dan bedi-i ile

Rusya eyaleti cenubiyesi ve Karaim şube-i ceziresi dahil olarak bir hükümet müstekille teşkil eylediler. Bunlarda evvel emirde Farslular ve Rumlar ile bir müddet muharab bulunup zuhur-u şevket-i islamiyede dahi hicretin (100)inci sene-i şemsiyesinden ibtida-i gazat İslâm ile harbe ibtidâr ittiler ve asakir-i muhidin (Tiflis) ve (Şirvan) ve (Derbent) cihetlerini feth ve istila eyledi ve hicreti nebeviyenin (246)ncı sene-i şemsiyesinden bedi-i ile devrik hanedanın mensubu olduğu (Varaku) kavmi bunlar memalikden birazını zabt ettiği gibi (260) tarihinden sonra nevahi-i ğarbiyelerini dahi Paçınak Türkleri istila ederek yalnız (Tevrîd) kıt'asıyla (Karim) şeb'i ceziresi yed-i tasarruflarında kaldı ve nihayet (394) sene-i şemsiye-i hicriyesinde meskuların kiyev dukası (Birinci sivyanu polik) oradan def ve ihraç//538 Ederek bir takımı Paçınaklar nezdine ve birazı da Macar Türkleri himayetine geçüp onlarla mahlut oldular. Macar Türkleri rivayati muhtelifenin kol mutavasatınca hicreti Nebeviyenin (240)ıncı sene-i şemsiyesinde Asya'yı garbdan gelerek (Kiyev) üzerinden murur ve (Erdel) nevâhisine vurud eyledi ondan sonra (Moravya)ya yerleşerek Bulgar ve Romalılar ve Fransızlarla cenk ve setize ağaz ettiler ve Avrupa'ya vurudlarında birinci reisleri (Arpâd) nam kimse olup (388) sene-i şemsiye-i hicriyesinde (Saint Atienne) Macâr kralı tanildi ve merkûm İslavlarla Macarları tahtı tabi'iyetine aldı. (*) Bulgarlar dahi Kıpçakta mükim (Kanklı) ismiyle ma'ruf Türk milleti şubâtından olup hicretin (43)üncü sene-i şemsiyesinde (Volğa) nehri havalisinde mukim edilir. Bunlar (Korât) isminde bulunan krallarının fevtinden sonra beş fırkaya inkisâm ederek bir kısmı vatan kadimelerinde kaldılar ki fırka-i mezkûre muahharan Şerefi İslâm ile teşrif etti ve ikinci kısmı (Ten) nehri havalisine ve dördüncü kısmı (Pannunye)den câri Tunâ nehri boyuna ve beşincisi İtalya'ya hicret edüp üçüncü kısmı dahi (Asparuş) nâm kimse ile (Dinyeper) ve (Dinyestır) nehirleri kurbuna nakl etti ki Bulgâr krallığının müşekkeli işbu kısım sâlındar ve (Ş H 56 K H 59) tarihinde Tuna havalisine hücum //539 ile nehri mezkuri murûr ile sevâhilinde tavattuneylediler ve ondan sonra şark imparatorluğu üzerine muharebât-ı adide Küşad ettikleri gibi Ruslar ve Macarlar ile de cidâldan hâli olmayub def'ât-ı adide ile İstanbul havâlisine kadar akınlar icrâ ettiler. Paçınak Türkleri dahi Türkistan'dan çıkararak bir müddet (Volga) ve (Yayık) nehirleri sevâhilinde ikâmet edüp muahharan Uz ve Hazar Türkleri tard ve def'

(*)Bulgar Türkçe posteki olduğundan bu kabileyeye vechi tesmiyeden daima posteki kemikte buldukları anlaşılıyor.

etmekle (Dinyeper) nehri havâlisine çekilmeye mecbur oldular (Ş H 270 K H 289) ve orada bir hükümeti vesi'a teşkil edüp emirde Ruslar ile ve akabinde Ruslarla müttefikan Bulgarlarla harbe kalkarak ve sonraları şark imparatorluğu üzerine def'at-ı adide ile hücum ve İstanbul'a kadar itale-i yeddi hamar edüp nihâyet (Ş H 500 K H 510) tarihinde İstanbul imparatoru (İkinci Jan Komnen) cem'iyetlerini münkarız ve perişân etti. Uz'lar yahud Ğuz denilen Türkmenler dahi hicretin (33)inci sene-i şemsiyesinde Asya'dan Rusya cihetlerine nakl ve hicret ve Kırım'ın şimâlinde bir hükümet-i cedide teşkil eylediler ve Paçınaklar ve şark imparatorluğu ve Bulgâr ve Rumlar ile muharib olarak yedinci asra kadar Hükümetleri devam etti ve asrı mezkûrde Moğolların Hengâm satvetindende Rusyalular ile müttefikan (Halka) nehri kurbunda vuku' bulan muhârebede fena surette zedelenerek cemiyetleri münkarız ve isimleri mensi oldu. //540 Ensal-ı Türkten mine'l Kadim (Tâtâr) ünvaniyle ma'ruf ve müşahhas olan şark Tatarlarından Asya'nın politikaca ve eşkal harisaca tebdilini mucib bir hareket fevke'l'ade sadır olmadı ise de bununla beraber gerek kendi vatanlarında ve gerekse dahili Çin'de asır asır muktedir hükümdarları zuhur ve muhafaza-i istiklalleriyle beraber kendilerinden ba'zı mertebe me'seri futuhatı dahi sudur eyledi.

Bunlardan biri (Tupa) Tatarları olub (Hiya) asrından (Çheo) sülâlesi zamanına değin Çinlilerle ihtilata name'luf idiler. Muahharan sülâle-i mezkûre zamanında beynlerinde tarik ticâret kuşâd oldu ve biraz sene mururunda Sibiryâ'yı terk ile (Baykâl) Gölü civarına tahşid eylediler ve hicretten (361) sene mukaddem Çin'de (Ta Tungfu)ya gelerek o havalide (Sutu) ünvanıyla benâm ve Muahharanuç şubeye tefrik ve hükümât şâşe teşkil ile düççar ve rıta-i inkısam oldular ba'de hicretten (236) sene mukaddem Gui sülâlesi unvâniyle bir hükümet kaviyye teşkil ve aklîm-i Çin'i Song sülâlesi hükümdaraniyle beynlerinde mukâseme eylediler ve Gui sulâlesinin hicretten (66) senemukaddemine kadar saltanatları temâdi etti ve ondan sonra mezkur Tupa Tatarları cinsinden (Cucân) Tatarları zuhur etti ise de onlar da hicretten (57) sene mukaddem Türklerin mağlubi olub ve Cucânlar şu dâhiye-i hezimetle ürkerek Avrupa'ya muhâceret ve orada isimleri avâre tebdil etti. Bu Avarlar ol emrde alanların mutavattın oldukları (Volga)//541 Nehrinin taraf ğarbiyesine çekilüp Romalular ile akdi ittifâk eylediler ve Romalıların ta'allimi üzerine Çerkezistan'ın şimâlinde meskun (Uygur) (Îtâzâliyân) (Sâbir) gibi kabâil müteberrire üzerine taarruz ve tesallüt eylediler ve kendi talepleri üzerine ve hem

de hizmetlerine mukafât olmak kasdıyla İstanbul imparatoru merkulara Laceli el iskân (Panunî)yi bahş ve i'tâ etti ise de Seyatyadan ayrılmağı istemediler ve sonra cezâl Justin'in sui tedbiri eseri olarak Avârlar gücendirildiğinden (Tunâ) havâlisine takrib ve taarruz eylediler ve reisleri (Bayân Hân) hicretten (59) sene mukaddem İstânbul imparatoruna i'lânı harb eyledi ve Muahharan harba (Pannuni)ye geçerek teşkil hükümet ettiler ve hicretten (54) sene mukaddem Fransa'ya taarruz edüp Muahharan mesaleha oldularsa da (50) sene mukaddem bir harb daha ederek galebe-i kamile iktisâb vergi ve hediye ahziyle ğanime muavedet eylediler ve bundan sonra Avârlar bütün bütün iktisâb-i şekve ve satavet ederek Romalıların şark imparatorluğu üzerine defe'at adide ile harb kuşad ve birkaç kere sur İstanbul'a kadar geldikleri gibi bir defasında dahi Kazi köyüne ubur ile icrayı enva' hasâr ettiler ve ğarb cihetinden Roma ğarb imparatorluğu ile Fransızları dahi rahat bırakarak mucaverlerine taarruz ve tesatdan hâli olmazlar idi ve nihâyet (Ş H 174 K H 182) tarihinde Fransa kralı (Şarlmân) üzerlerine bir şiddetli hücum ederek galebe ile memleketlerini//542 İstilâ etti ve bu musademedede olarak bir kısmı maktul ve kısmı diğeri de (Teysisi)nin ilerülerine def' ve tard olundu ve Avârların Pannuni'de müddeti tesaltun ve hükümetleri (489) sene imtidâd eylemiştir.

Bunların Çerkezistan'da mütebâki kısmı dahi (Gürcistan) ve (Tulizi) taraflarına dağılub muahharan şeref-i İslâm ile teşrif ettiler ve elyevm (Uzmi Avâr) denmekle ma'ruf olub (Ş H 1102 K H 1137) tarihinde Rusyalı tahtı tabi'iyetine geçmişlerdir.

Şark Tatârlarından biri de (Siyenpi Tatarları) olub Kadim Hun (Türk) devletinin inkirazından sonra onların memalikini tasarruf ve MuahharanKore'nin şimâlini makr saltanatı ittihâz eylediler. Ve hicretten (2566) sene mukaddem Çin'e akın etmeye başladılar. Ondan sonra (Çinyan) ve (Nanyân) ve (Honân) ve (Thuku Hoin) ve (Yevân) sülâleleriyle mezkur Tâtârların ba'zı aşâiri kesb tefrid ve istiklâl ve içlerinden (İkinci Cheu) sülâlesi en ziyâde sahib satvet ve nüfuz olarak hicretten (65) sene mukaddem (Singanfu)yu zabt ve hicretin (59)uncu sene-i şemsiyesine kadar saltanatları devâm etti ve (14) sene kadar dahili Çin'e icrayı hükm ve nüfûz ettiler. Bunlardan ma'idan (Lungavsu) ve (ğarbi Tsin) sülâlesi muahhiren Koreye çekilen Hotân ve Yahud Kıtân Tatarları dahi Siyanpi Tatarları adadındandır. Ve (219) sene Çin'de Hakanlık eden ve makr saltanat-ı Çin'i Pekin'i nakl eyleyen

(Leau) sülâlesi ve Kara hitaydan zuhur ile sultan Sancar'ı mağlub iden Gur Han'ın saltanatı ve (Barak)//543 Nâm kimsenin teşkil ettiği Karahita-i hükümet-i islâmiyesi dahi nesla Hotân Tatarlarına müntesib ve cümlesi Siyenpi Tatarları Şuabâtından madûd derler.

Şark Tâtarlarının biri de (Niyu Chi) Tatarları olup Korede hükümrân olân Puhay Tatarları ve (496)ncı sene-i şemsiye-i hicriyede (Kayn) denmekle ma'ruf olân Tatarlar ve elyevm Hükümrân olan Mançû Tatarları ve tevârihi islâmda (Âltun Hân) denmekle meşhûr Hitây Hükümdarı Niyûçî Tâtârları şu'besindedir ve hasıl-ı Çin'de ve Tataristan'da ve Avrupa'da işbu Tatârlardan (20) sülâle-i hükümdar tesaltun eylemiştir.

SONUÇ

1859’da Harb okulunu bitirerek teğmen rütbesiyle ordu saflarına katılan Süleyman Hüsnü Paşa’nın yirmi beş yıllık askerlik hayatının önemli kısmı, imparatorluğun hemen hemen her tarafında patlak veren isyan ve savaşlarda geçmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus (93 Harbi) savaşında Osmanlı kuvvetlerine başkumandanlık eden Süleyman Paşa harbde göstermiş olduğu büyük başarılarından dolayı kendisine “Şıpka Kahramanı” ünvanı verilmiştir.

Süleyman Hüsnü Paşa, asıl mesleği olan askerlik yanında eğitim ve öğretim alanında çok büyük başarılar imza atmıştır. Öncelikle askeri okulların ders programlarını ve müfredatlarını yeniden düzenleyen Paşaya göre, tarih derslerinin yabancı milletlerin düşüncelerine göre yazılmış ders kitaplarına değil, milli amaç ve değerlere göre düzenlenmiş milli eserlere dayanılması zaruretini anlayan ve bu doğrultuda hareket eden Paşa çok kısa bir süre içerisinde Türk tarihi ve dili açısından çok kıymetli eserler meydana getirecektir.

Tanzimat öncesinde Türk Tarihi’nin İslam öncesi dönemi ve Türklerin İslam tarihinin gelişimindeki rolleri ile ilgili esaslı bir araştırma yapılmamıştı. Osmanlı tarihçileri Türk Tarihi’nde bütünlük sağlansın diye kısa bir şekilde Oğuz Han dönemi ve Selçuklu tarihinden bahsedip Osmanlı’ya geçerdiler. Hatta Hoca Sadeddin daha da ileri giderek eserini doğrudan Osmanlı Tarihiyle başlatmıştır. Tanzimat döneminde de medreseler dışındaki devlet okullarında Osmanlı Devleti’nin ve hanedanının tarihi de okutulmaya başlanmış, fakat Osmanlılardan önceki Türk Tarihi ihmal edilmiştir. Bu dönemin tarih anlayışı Osmanlı halkını ortak değerlere kavuşturmaktan başka bir amaca hizmet etmediği gibi müfredata konulan eserler de objektif olmaktan uzak, rivayet tarzından öteye gitmemekteydi ve daha çok hanedancı bir tarih anlayışı egemendi.

Osmanlı’da çağdaş tarih yazıcılığına örnek sayılabilecek ilk araştırma Mustafa Celaleddin Paşa tarafından meydana getirilmiş olan bir Osmanlı Tarihidir. Bu usülde ikinci çalışma ise Şıpka kahramanı Süleyman Hüsnü Paşa’ya aittir. Süleyman Paşa’nın harb okulunda okutulmak üzere yazdığı eserlerinin Türk milliyetçiliği açısından en önemlisi Tarih-i Âlem’dir.

Paşa’nın Tarih-i Âlem adıyla meydana getirdiği eski çağ dünya tarihi eserinin yedinci kısmı 160 sayfa halinde Türk tarihine ayrılmış bulunmaktadır. Türk Tarihinin Osmanlılar öncesini de inceleyen ilk yerli araştırma olması nedeniyle en tanınmış

eseridir. Süleyman Paşa bu eserinde ilk defa Türklerin kökeni ve ana yurtları hakkında önemli bilgiler verdi. Tezimin üçüncü bölümünde çevirisini yaptığım Tarih Âlem'in fasl-ı sabi (Tavaif-i Türk) bölümü bu çalışmanın esasını teşkil edecektir.

Süleyman Paşa bu bölümde İslam öncesi Türk tarihini ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Eski zamanlardan beri, Asya'ya hükmetmiş olan büyük bir Türk ırkının varlığını ve kahramanlıklarını, Türk gençlerine öğretmek istemiştir. Süleyman Paşa'nın bu eseri Türklüğün geçmişinden sevgi ve saygı ile bahseder; eserde yabancı milletlerin Türklere yöneltmiş oldukları olumsuz ifade ve iftiraları aktarmayı gerekli görmemiştir. Süleyman Paşa'nın Türk toplumunun milli ve manevi değerlerini ön plana çıkartıp bu değerleri öğretmek ve yaymak istemesi öğretici tarih anlayışını ön planda tuttuğunu göstermektedir. Ayrıca eseri oluştururken Doğu ve Batı kaynaklarından yararlanması Paşa'nın araştırmacı tarih anlayışına da sahip olduğunu göstermektedir. Kendi dönemi için bir ilki oluşturan bu eserin sadece Türk tarihinin ilkçağ bölümü yazılmış ve dağıtılmıştır. Ortaçağ ve Yeniçağ bölümleri Süleyman Paşa'nın vefatı nedeniyle yazılamamıştır.

Türk Tarihi üzerinde olduğu kadar Türk dili üzerinde de önemli çalışmalarda bulunan Süleyman Paşa, Türkçe dil bilgisi kitabı olarak kaleme aldığı eserinin adını da İlm-i Sarf-ı Türki koymuştur. Süleyman Paşa'ya göre Osmanlı edebiyatı demek doğru değildir. Osmanlı tabiri yalnız devletimizin adıdır. Milletimizin adı Türk, dili de Türk Dili'dir diyerek Türkçülüğün büyük şahsiyetleri arasındaki yerini almıştır.

Osmanlı Devleti'nin siyasi, askeri, eğitim ve kültür hayatında derin izler bırakan Süleyman Paşa, çalışmalarıyla Milli Mücadeleyi zafere taşıyacak ve aynı zamanda cumhuriyeti kuracak olan kadronun zihni yapısının şekillenmesinde çok mühim katkıları olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

Akçura, Yusuf, **Türkçülük ve DışTürkler**, İstanbul 1990.

_____, **Türkçülüğün Tarihi**, İstanbul 2001.

Armaoğlu, Fahir, **19. yy. Siyasi Tarih**, İstanbul 2017.

Akşin Somel, Selçuk, “*İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı döneminde Türkçülük ve Ulusal Kimlik İnşası*”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar Dergisi**, S.2 (Güz 2005), s.185-205.

Akın, Rıdvan, “*İkinci Meşrutiyet Türkçülüğünün İdeolojikve Politik Boyutları*”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-İstanbul Üniversitesi Atatürk ilkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi**, S.3 (2003), s. 15-47.

Aydın, Efe, “*Süleyman Hüsnü Paşa'nın Tarih Anlayışı*”, **Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi**, S.9 (2004), s.208-215.

Abdullah., Fevziye, “*Süleyman Hüsnü Paşa ile Namık Kemal'in Münasebat ve Muhaberatı*”, **Türkiyat Mecmuası**, S.11 (1954), s.132-152.

Atsız, Hüseyin Nihal, **Türk Tarihinde Meseleler**, Ankara 2010.

Beydilli, Kemal, *Süleyman Hüsnü Paşa*, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXXVIII**, s.89-92.

Cöhce, Salim, **Bahattin Ögel ve Türk Tarihi Çalışmaları**, Basılmamış yüksek lisans tezi, Erzurum 1980, s. 1-11.

Çilliler, Yavuz, “*Modern Milliyetçilik Kuramları Açısından 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu Fikir Akımları*”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, XXIV/2 (2015), s.45-65.

Duman, Mehmet Akif, “*Belâgat Anlayışının Süleyman Paşa İle Yaşadığı Değişimin ‘Söz’ ve ‘Kelime’ arasındaki Fark Üzerinden Max Black Algısında Sonlandırılan ‘İdeal Dil’ ile Mukayesesi*”, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Haziran S.14 (2015), s.330-348.

Gökalp, Ziya, **Türkçülüğün Esasları**, Ankara, 1923.

_____, **Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak**, İstanbul 2004.

- Hacıeminoğlu, Necmettin, “*Ziya Gökalp’te Turan Fikri*”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, S.23 (1979), s.216-227.
- Orkun, Hüseyin Namık, **Türkçülüğün Tarihi**, Ankara 1977.
- Karahisarlı, Abdullah, “*Tarihte Türk Milleti*”, **Turan Stratejik Araştırmaları Merkezi Dergisi**, I/1 (Kış 2009), s.7-15.
- Kuneralp Sinan, **Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali** (1839-1922), İstanbul 1999.
- Kocabaş, Süleyman, **29 Mayıs 1876 Darbesinin İç Yüzü**, İstanbul 2011.
- _____, **Sultan Abdülaziz ve I. Meşrutiyet Tarihi**, İstanbul 2001.
- Köçer, Mehmet, “*Osmanlı Devleti’nde Türkçülük Akımının Ortaya Çıkması*”, **Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları Dergisi**, S.3 (2003), s.10-13.
- Lewis, Bernard, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Ankara 2004.
- Orkun, Hüseyin Namık, **Türkçülüğün Tarihi**, Ankara 1977.
- Öztuna, Yılmaz, **Bir Darbenin Anatomisi**, İstanbul 1987.
- Özbilgen, Erol, **Osmanlı’nın Balkanlardan Çekilişi Süleyman Hüsnü Paşa ve Dönemi**, İstanbul 2006.
- Özçelik, M. Hakan, “*Yusuf Akçura’nın ‘Üç Tarz-ı Siyaset’ Makalesi Üzerine Düşünceler*”, **Anadolu Bil Meslek Yüksek Okulu Dergisi**, İstanbul 2015, s.55-67.
- Raşonyi, Laszlo, **Tarihte Türklük**, Ankara 1993.
- Saklı, Ali Rıza, “*Osmanlı Döneminde Türk milliyetçiliği*”, Türk Dünyası Araştırmaları vakfı, **Akademik Bakış Dergisi**, S.13 (Kasım-Aralık 2012), s.1-16.
- Süleyman Hüsnü Paşa, **Darbe ve Muamma**, İstanbul 2011.
- _____, **İlm-i Sarf-ı Türki**, Ankara 2006.
- _____, **Tarih-i Alem**, İstanbul 1876.
- Taştan, Yahya Kemal, “*Balkan Savaşları ve Türk Ulusçuluğunun Doğuşu*”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, XI/2 (Kış 2012), s.1-99.
- Tevetoğlu, Fethi, **Süleyman Paşa**, Ankara 1988.

Togan, A. Zeki Velidi, **Tarihte Usul**, İstanbul 1981.

Türkmen, Zekeriya, **Sultan II. Abdülhamit Döneminde Mekteb-i Harbiye-i Şahane, IV. Uluslararası Osmanlı İstanbul’u Sempozyumu Bildirileri**, (Ed. F. M. Emecen-A. Akyıldız-E. Safa Gürkan), İstanbul 2016, s.931-954.

Yesevi, Çağla Gül, “*Türk Milliyetçiliğinin Evrimi*”, **Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi**, IV/2 (2012), s.75-85.

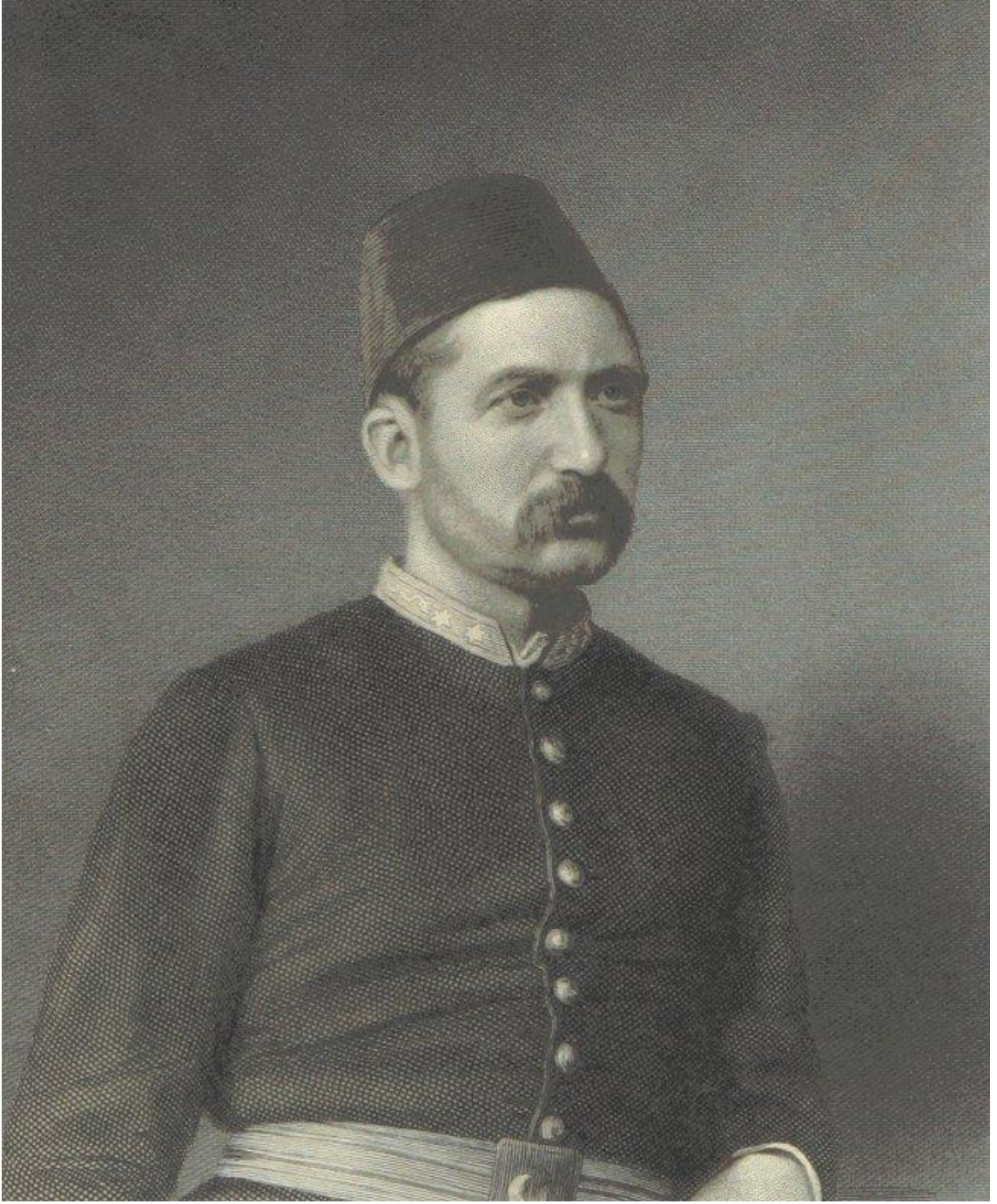
Yıldırım, Emre, “*Türkiye’de Milliyetçilik ve Milli Kimlik: Türkçülüğün Keşfi ve Ulus-Devletleşme sürecinde Türk Milli Kimliği*”, **The Journal of Academic Social Science Studies, International Journal of Social Science**, S.28 (2014), s.73-95.

EKLER

Süleyman Hüsni Paşa

1877 Şipka Kahramanı Süleyman Hüsnü Paşa

DİZİN

A

Abdülhamid · 22
Abtalîyet · 56
Ahmed Vefik Paşa · 19
Aksu · 49, 51, 54, 63, 87, 90, 91, 92, 94,
95, 118, 127, 128, 130
Alanlar · 56, 60
Ali Suavi · 14
Araplar · 34
Araştırmacı Tarih · 37
Arpâd · 103, 106, 108, 135
askeri mektepler · 19, 22, 23
Atilla · 14, 32, 58, 59, 60, 61, 98, 119, 132
Avarlar · 99, 123, 124, 125, 126, 132, 137

B

Bağdat · 18, 19, 28, 140
Bahr-ı Hazer · 38, 48, 56, 57
Balkan · 15, 17, 141
Bazar · 62
Beyzavi · 14, 19, 32
Bleda · 58
Buhara · 43, 44, 49, 50, 72, 73, 127
Bulgarlar · 9, 14, 32, 37, 99, 102, 105, 106,
107, 135

C

Cemiyet-i Tedrisiye-yi İslamiye · 19, 22,
23
Cermaniya · 132
Cerrah ibni Abdullah el Hakimi · 100
Cevdet Paşa · 9, 20, 26, 35, 36
Ceyhun · 44, 49, 56, 63, 69
Cihan Tarihi · 36
Cucan · 10, 58, 59, 112, 116, 132

Ç

Çerkizistân · 123
Çeo · 136
Çin · 12, 31, 34, 38, 42, 47, 48, 49, 50, 51,
52, 53, 54, 55, 57, 63, 65, 68, 69, 70, 71,
74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84,
85, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96,
97, 98, 112, 113, 114, 115, 116, 117,
118, 119, 120, 121, 122, 123, 126, 128,
129, 130, 131, 133, 134, 136, 138

D

Darül Maârif · 17
De Guignes · 14, 19, 32, 33
Derbend · 55, 57, 61, 63, 73, 100, 101, 102
Dinyeper · 99, 103, 105, 108, 135, 136
Divanü Lügati't-Türk · 12

E

Ebülğazi Bahadır Han · 14, 32, 33
Ebüzziya Tefik · 21
Ergenekon · 40, 66
Ermenistan · 38, 45, 61, 62, 100, 101, 125
Esmâ-yı Türkiyye · 22
Etrak · 38, 48, 52, 54, 64, 75

F

Fars · 7, 33, 38, 39, 61, 63, 64, 71, 72, 89,
91, 92, 93, 111, 112, 128
Fezlekei Tarihi Umumi · 15
Firuz · 63, 64, 94
Fransızca · 14, 23, 28

G

Gotlar · 57, 59, 61
Gök Han · 45
Göktürkler · 14, 32
Gün Han · 46

Ğ

Ğui · 54, 112, 133

H

Halha Moğolları · 128
Harbiye Mektebi · 20, 23, 25, 33
Hitay · 39, 42
Hitta'î Irakiye Layihası · 9, 28
Hicret · 55, 95, 117, 129
Hilkat-i Âlem · 36
Hindistan · 9, 43, 44, 56, 63, 128
Hiss-i İnkılâb · 8, 27
Hişâm ibni Abdülmelik · 101
Hiyatlu · 9, 63
Hoca Sadeddin · 30
Horasan · 44, 49, 64, 115
Hotân · 71, 78, 80, 84, 114, 115, 138
Hûlâsâ-i Vukûat-ı Harbiye · 8, 28
Hun · 14, 32, 47, 48, 49, 52, 54, 55, 61, 62,
63, 65, 68, 116, 121, 123, 130, 131, 132,
133, 138
Hungaralar · 9, 102
Hunlar · 9, 14, 19, 32, 33, 34, 37, 38, 47,
48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58,
60, 61, 62, 63, 64, 68, 81, 84, 98, 103,
105, 112, 119, 127, 129, 131, 132
Hüsrev Nuşirvân · 64

I

II. Meşrutiyet · 15

İ

İkinci Jan Komnen · 136
İkinci Justinyan · 99
ilkçağ · 23, 31, 32, 139
İlli · 49, 57, 87, 90, 93, 111, 117, 127

İlm-i Hâl · 26
İlm-i Hâl-i Sagir · 8, 27
İlm-i Sarf-ı Türki · 8, 26
İrâde-i Cüz'îye Risâlesi · 26
İrtiş · 49, 56, 68, 69, 82, 89, 97, 98, 104,
112, 117, 120, 127, 133

J
Justinyen · 123

K
Kabâil Türk · 97, 103
Kapadokya · 62
Kara Kurum · 40
Karahana · 40, 41
Karaşehir · 49, 87, 89, 90, 95, 97, 118, 134
Kaşğar · 38, 49, 55, 87, 90, 94, 95, 120,
127, 130
Kıpçak · 43, 48, 49, 55, 56, 73, 87, 100,
105, 127, 131, 132
Kozân · 106
Kuteybe · 94, 95, 134

M
M. Kemal Atatürk · 15
Macarlar · 9, 14, 32, 37, 38, 102, 104, 110,
111, 136
Maveraünnehir · 49, 56, 61, 63
Mebâni'l İnşâ · 8, 25
Mekâtib-i İbtidâiye · 17
Mısır · 9, 33, 44, 45, 128
Milli lisan · 19, 24, 30
milli mücâdele · 15
milli tarih · 14, 15, 19, 24, 30
milliyetçilik · 14
Mirhand · 14, 19, 32
Mişel · 106, 110
Moğol · 9, 14, 32, 39, 40, 42, 43, 46, 50,
65, 67, 116, 128, 129
Mustafa Celâleddin Paşa · 14
Müşir · 18, 20, 30, 33, 36, 141

N
Namık Kemal · 9, 17, 21, 36, 142
Nuh Tufanı · 33

O
Oğri · 57, 103
Oğuz Han · 9, 14, 30, 31, 32, 37, 40, 41, 42,
43, 44, 45, 46, 51
On Oğri · 103
Orhun Yazıtları · 13
Orta Asya · 12
Osmanlı · 7, 13, 15, 16, 17, 18, 20, 22, 23,
25, 26, 28, 30, 32, 36, 139, 140, 141,
142, 143

P
Paçınaklar · 14, 32, 99, 102, 103, 104, 108,
109, 110, 111, 135, 136
Peçili · 47, 53, 76, 84, 111, 112, 114, 130
Polonya · 108

R
Romalular · 38, 58, 60, 61, 62, 99, 125,
133, 137
Rumlar · 106, 107, 109, 110, 135, 136
Ruslar · 38, 107, 124, 136

S
Sâlmud · 103, 104
Sancar · 38, 138
Sarfı Türki · 22
Selçuklu · 30
Sibirya · 48, 50, 54, 86, 88, 113, 117, 121,
127, 128, 129, 136
Simon · 106, 107
Sistus · 62, 132
Siyantu Tatarları · 133
Siyenpi · 51, 52, 114, 129, 130, 131, 133,
138
Song sülâlesi · 114, 119, 137
Sultan Abdülaziz · 14, 21, 27, 141
Süleyman Paşa · 5, 14, 15, 17, 18, 19, 20,
21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31,
32, 33, 34, 35, 36, 37, 139, 140, 141, 142

Ş
Şansı · 47
Şecere-i Türki · 33, 35
Şensî · 83, 85, 86
Şıpka Geçidi · 17
Şıpka Kahramanı · 33

T
Ta Tung Fu · 84
Tanju · 48, 51, 113, 117, 129
Tanzimat · 13, 14, 15, 30
Tarih · 5, 6, 7, 8, 9, 12, 13, 14, 15, 17, 19,
22, 23, 25, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37,
49, 58, 139, 142
Tarih-i Âlem · 5, 6, 8, 9, 14, 15, 19, 22, 23,
25, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 139
Tatar · 9, 14, 32, 33, 34, 39, 40, 42, 43, 46,
50, 65, 72, 120, 129
Tataristan · 48, 49, 50, 52, 54, 67, 68, 75,
83, 86, 90, 92, 93, 95, 97, 98, 104, 112,
113, 115, 116, 117, 119, 122, 123, 126,
127, 129, 131, 133, 138
Tatarlar · 14, 32, 37, 42, 46, 47, 48, 51,
112, 114, 115, 129, 132, 138
Temellük-i Arâzi Layihası · 8, 28
Teodora · 100
Teoman · 48, 129

Theodosius · 57, 58, 59, 60
Tibetliler · 86, 91, 95, 96, 97
Tiflis · 61, 101, 135
Timur · 42, 55, 100, 133
Tiyeli · 68, 78, 81, 89, 120, 122
Toharistân · 91
tulinzi · 103
Tunguzlar · 82
Türk Milleti · 12, 16, 141
Türk milliyetçiliği · 14, 15, 31, 139, 142
Türk Tarihi · 5, 7, 13, 15, 23, 30, 31, 139
Türkistan · 42, 46, 55, 76, 78, 82, 86, 88,
92, 95, 96, 108, 111, 123, 125, 133, 134,
136
Türkler · 7, 9, 12, 14, 19, 32, 33, 47, 48, 49,
50, 51, 52, 61, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 70,
77, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 90,
94, 95, 96, 98, 102, 103, 105, 106, 107,
123, 127, 129, 131, 132, 133, 141
Türklük · 5, 12, 22, 139, 141

U

Umdet ül-Hakayık · 8, 28
Umdetü'ül Hakayık · 21
Uygur · 79, 90, 103, 123, 127, 131, 132,
134, 137
Uzlar · 10, 14, 32, 99, 102, 108, 111

Ü

Üçüncü Valantin · 58

V

Vâsil · 106
Volğa · 38, 43, 56, 59, 123, 135
voyvoda · 102

Y

Yafes · 38, 128
Yayık · 38, 43, 50, 55, 73, 102, 108, 130,
131, 136
Yezdücerd · 63, 93
Yezid ibni Abdülmelik · 100
Yunan · 47, 99

Z

Ziya Gökalp · 19, 20, 22, 24, 26, 31, 142